

Języki ruskie

w rozwoju historycznym
i kontaktach z polszczyzną

Języki ruskie

w rozwoju historycznym
i kontaktach z polszczyzną

pod redakcją

Lilii Citko

Białystok 2018

Redakcja naukowa
Lilia Citko

Recenzja
prof. dr hab. Zofia Abramowicz
prof. dr hab. Leszek Bednarczuk

Publikacja finansowana ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
w ramach dotacji na utrzymanie potencjału badawczego,
przyznanej Wydziałowi Filologicznemu Uniwersytetu w Białymstoku

Na okładce wykorzystano motyw dekoracyjny Macrovector ze strony
Freepik.com

ISBN 978-83-7657-300-7

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku
Białystok 2018

 **Wydział
Filologiczny**
UNIWERSYTET W BIAŁYMSTOKU

Skład
Krzysztof Rutkowski

 **WYDAWNICTWO
PRYMAT**

PRYMAT Mariusz Śliwowski
ul. Hetmańska 42, 15-727 Białystok
tel. 602 766 304, 881 766 304
e-mail: prymat@biasoft.net
www.prymat.biasoft.net

SPIS TREŚCI

SŁOWO WSTĘPNE	7
LESZEK BEDNARCZUK	
Z południowo-wschodniej peryferii polszczyzny.....	11
ELŻBIETA BOGDANOWICZ	
Podlaskie nazwiska jako nośnik regionalnego dziedzictwa kulturowego	55
LILIA CITKO	
Starobiałoruski <i>Tristan</i> jako źródło do historii leksyki. Wybrane zagadnienia z zakresu zapożyczeń	69
МАРИНА ДОРОФЕЕНКО	
Виконимия белорусско-польского приграничья: номинативный аспект.....	85
JOANNA GETKA	
Białoruski i ukraiński wariant prostej mowy XVIII wieku czy białoruska i ukraińska prosta mowa XVIII wieku? (na materiale ruskojęzycznych teologii moralnych z Supraśla, Uniowa i Poczajowa).....	99
KATARZYNA GRABOWSKA	
Sposoby realizacji „u” niezgłoskotwórczego w piśmiennictwie starobiałoruskim (na przykładzie wybranych latopisów białorusko-litewskich)	127
ІРЫНА ГАПОНЕНКА	
Беларускія прозвішчы з польскамоўнымі асновамі	141

BEATA KURYŁOWICZ

- Cechy wschodniosłowiańskie w polskich źródłach
rękopiśmiennych z Podlasia drugiej połowy XVI wieku.
Przyczynek do dziejów kontaktów polsko-ruskich 157

ВАЛЯНЦІНА МАРОЗ

- Мова Віцебскага леталісу – помніка беларускага
пісьменства XVII–XVIII стст. 179

IRENA MATUS

- Język nabożeństw, kleru i wyznawców obrządku wschodniego
na terenie Białostoczczyzny w XVIII i XIX wieku 189

JUSTYNA MATUS

- К вопросу мотивации названий икон Богоматери
в православии 203

АННА МЕЗЕНКО

- Восточнославянские флористические названия улиц
в сопоставительном аспекте 223

ПЕТРА СТАНКОВСКА

- Замечания к общим элементам нескольких древнечешских,
древнепольских, рутенских и церковнославянских текстов. 233

МАРЫНА СВІСТУНОВА

- Віды паланізмаў і іх адаптацыя ў старабеларускай мове
(на прыкладзе *Спісання супраць лютараў* у складзе
Супрасльскага зборніка канца XVI ст.) 251

BOGDAN WALCZAK

- Ruszczyzna – drugi język Rzeczypospolitej 277

SŁOWO WSTĘPNE

Badania nad problematyką historycznego rozwoju języków ruskich oraz ich kontaktów z polszczyzną na terytorium dawnej Rzeczypospolitej – choć mają swoją długą tradycję – wciąż stanowią inspirację do poszukiwania nowych przestrzeni refleksji naukowej, wzbogacania i uzupełniania osiągniętych już wyników badawczych, czasem ich reinterpretacji bądź spojrzenia na niedostatecznie zgłębione zagadnienia z zastosowaniem nowych ujęć metodologicznych.

Prezentowany tom prac skupia się na kwestiach dotyczących wielorakich aspektów współfunkcjonowania języków słowiańskich na ziemiach wschodnich I Rzeczypospolitej i stanowiącego owoc tej wielojęzyczności dziedzictwa, zachowanego w językach narodów sukcesorskich, żyjących niegdyś w jej granicach. Losy stopniowo zrastających się dwóch organizmów państwowych – Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, usytuowanego na skrzyżowaniu łańckiego Zachodu i bizantyjskiego Wschodu, formalnie połączonych w 1569 r. w Rzeczpospolitą Obojga Narodów – pozostawiły ślad w ich historii i kulturze. Przejawem tej specyficznej sytuacji było istnienie na terytorium państwa polsko-litewskiego kilku języków, m. in. cerkiewnosłowiańskiego ruskiej redakcji, ruskiego zróżnicowanego funkcjonalnie (w wariantach kancelaryjnym i tzw. *prostej mowy*), polskiego i łaciny. Wymienione języki nie funkcjonowały zamiennie, każdemu z nich była właściwa określona sfera użycia. Język cerkiewnosłowiański, obsługujący liturgię prawosławną, stał się językiem literatury religijnej. Język ruski – oficjalny język państwowy Wielkiego Księstwa Litewskiego – był narzędziem komunikacji międzykonfesyjnej i międzyetnicznej, a także językiem bogatej literatury świeckiej, z czasem też religijnej. Polszczyzna

(również jako nośnik wpływów łacińskich) pełniła funkcję języka zarówno kancelaryjnego, jak i literackiego.

Przedmiotem rozważań autorów monografii, reprezentujących ośrodki akademickie na Białorusi, w Polsce i Słowenii, są zagadnienia ewolucji poszczególnych języków oraz relacji między nimi na tle zmieniających się warunków historycznych. Określana jest rola i miejsce języka ruskiego w Rzeczypospolitej oraz jego funkcje polityczne, społeczne, religijne. Zważywszy na wielowiekowe współistnienie języków w obrębie jednego organizmu państwowego, naturalnym staje się problem ich interferencji, rozpatrywany w perspektywie infiltracji polszczyzny do języka różnych gatunków tekstów zachodnioruskich (religijnych, kronikarskich, beletrystycznych) i związana z tym problematyka pożyczek polskich oraz sposobów ich adaptacji w ruszczyźnie. Podnoszone jest również zagadnienie występowania rutenizmów w języku polskim. W tym zakresie szczególne zainteresowanie budzi ukształtowana na substracie języka ruskiego tzw. polszczyzna kresowa, jej geneza, specyfika fonetyczna, morfologiczna, leksykalna i składniowa oraz zróżnicowanie terytorialne. Nie mniej interesująco przedstawia się kwestia funkcjonowania polszczyzny regionalnej rozwijającej się w warunkach adstratu w związku z bezpośrednim kontaktem z gwarami ruskimi.

Ważnym zagadnieniem, omawianym w prezentowanej pracy, jest również próba ustalenia istoty i charakteru tzw. *prostej mowy*, wielości jej określeń oraz wieloznaczności terminologicznej, jak też roli w procesie rozwoju piśmiennictwa ruskiego. Zwraca się również uwagę na wciąż obecną w tym piśmiennictwie cerkiewszczyznę zaświadczoną w tekstach religijnych, będących źródłem przekładów na języki wernakularne.

Interesującym elementem wspólnego wielokulturowego dziedzictwa polsko-rusko-litewskiego jest onomastykon, ukształtowany w wyniku koegzystencji języków i ich systemów nazewniczych w obrębie wielonarodowościowego państwa. Na poziomie różnych kategorii onimicznych (m.in. antroponimii, toponimii, ikononimii) dokumentuje on procesy wzajemnej integracji i modyfikacji nazw, które są rozpatrywane w aspekcie transpozycji, ujawniających się na poszczególnych płaszczyznach językowych.

Zasygnalizowana wyżej problematyka badawcza, podjęta przez autorów tomu czy to w formie obszernych studiów materiałowo-metodologicznych, czy to szczegółowych opracowań analitycznych konkretnego problemu, stanowi wyraz nieustającego zainteresowania tematyką kontaktów rusko-polskich / polsko-ruskich oraz potrzeby wymiany doświadczeń w tym zakresie między badaczami z różnych ośrodków w kraju i za granicą. Efekty ich pracy pokazują złożoność stosunków etniczno-językowych w czasach I Rzeczypospolitej, których dziedzictwo i świadectwa językowe przecho-
wuje współczesność.

Lilia Citko

Leszek Bednarczuk

Akademia Polonijna w Częstochowie

Z POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ PERYFERII POLSZCZYZNY

UWAGI WSTĘPNE

Polszczyzna południowo-wschodnia weszła do literatury polskiej przez twórczość Juliusza Słowackiego i Aleksandra Fredry, podobnie jak północno-wschodnia przez Adama Mickiewicza i jego następców. Do dziś szerokim zainteresowaniem cieszy się Kozaczyzna, Huculszczyzna i folklor miejski Lwowa (tzw. „bałak”). Na temat tej odmianki polszczyzny i kontaktów językowych polsko-ruskich zabierali najczęściej głos urodzeni tu językoznawcy, których poczet otwiera Aleksander Brückner (*Brzeżany), Jan Janów (*Moszkowce k. Kałusza), Stefan Hrabec (*Stanisławów), Franciszek Sławski (*Budzanów k. Trembowli), Maria Karpluk (*Brody), Jan Zaleski (*Monasterzyska k. Buczacza), Zofia Kurzowa (*Lwów). Pisali o niej również Tadeusz Lehr-Spławiński, Stanisław Urbańczyk, Wiesław Witkowski, Józef Reczek, Władysław Parył, Maria Brzezina-Strycharska i wielu innych. Intensywne badania terenowe zapoczątkowali Vjačeslav Verenič, Kazimierz Feleszko oraz Janusz Rieger, pod którego kierunkiem prowadzi je dziś młodsze pokolenie językoznawców z Polski i Ukrainy: I. Cechosz, E. Dzięgiel, H. Krasowska, A. Krawczyk-Wieczorek, L. Nepop, O. Ostapczuk, O. Pocihujko, S. Rudnicki, G. Tymbrowska, O. Zakhutska, a poza tym J. Jaworska (Kijów), J. Klimek, J. Kość (Lublin), A. Kostecka-Sadowa (Kraków), M. Mieszczankowska (Wrocław) i inni.

Celem mojego artykułu jest próba całościowego spojrzenia na (1) kontakty polsko-ruskie, (2) innowacje języka ukraińskiego, (3) początki i rozwój pdw. polszczyzny, (4) jej cechy wspólne i (5) zróżnicowanie terytorialne.

I. KALENDARIUM KONTAKTÓW POLSKO-RUSKICH

955

Porfirogeneta *Λενζανίνοι, Λενζανῆνοι*. Postać fonetyczna oddaje polskie brzmienie (*dj > ʒ*) prasłowiańskiej nazwy **Lędjane*, utworzonej od podstawy **lędo* + *-jan-e*. Do Bizancjum nazwa zapewne dotarła przez węgierskie *Lengyen* [lendjen] (1095) ‘Polska’, toponim *Legyen* (1285), dziś słowackie *Ladzany* (koło Bystrzycy Bańskiej) < **Lędzani*. W pieśniach serbskich o Warneńczyku *ledjarzski kralj, ledjanin*. Brak formantu *-jan-* w przymiotnikach ruskich **lęd(jan)skъjъ* > strus. *ljadskij* > *ljackij*, jak przy innych nazwach plemion: *sever(jan)skъjъ, derev(jan)skъjъ, pol(jan)skъjъ*. Natomiast staroruskie *Ljaχъ* jest mutylowanym hipocoristicum etnicznym w funkcji przezwiska (jak zapewne *Czech*). Praruska postać **Lę(d)χъ* została zapożyczona do litewskiego *Lenkas* ‘Polak’.

981

Wyprawa Włodzimierza Wielkiego na Lachy: „Иде Володимеръ к Ляхомъ и зая грады их, Перемышль, Червень и ины грады” (Nestor)¹.

1018

Wyprawa Bolesława Chrobrego na Kijów, gdzie wybito denar z napisem cyrylicyckim БОЛЕСЛАВЪ². Wracając przyłączył Bolesław do Polski Grody Czerwieńskie i wprowadził wielu jeńców, którym być może zawdzięczamy 3 tabliczki z Podebłocia (k. Garwolina) z chrystogramami IXCN, wzorowanymi na bizantyjsko-ruskim IC/XC – NI/KA.

¹ *Повесть временных лет*, Санкт-Петербург 1999 (tzw. Nestor).

² R. Kiersnowski, *O tzw. „ruskich” monetach Bolesława Chrobrego*, [w:] *Studia historyczne dedykowane Henrykowi Łowmiańskiemu*, Warszawa 1959, s. 91–103.

1031

Wyprawa Jarosława i Mścisława na Polskę: „Идоста на Ляхы, и заяста грады червеньскыя опять” (Nestor).

1340–1352

Kazimierz Wielki przyłącza Ruś Halicką do Polski (Litwa – Wołyń, Podole, Bełz, Chełm; 1363 Kijów), w lokalnych dokumentach ruskich pojawiają się polskie słowa.

1387

Mołdawski gospodar Piotr składa we Lwowie hołd Władysławowi Jagielle.

1569

Zygmunt August włącza województwa wołyńskie, kijowskie i brańskie do Korony.

1646

Powstanie Chmielnickiego, początek narodowej świadomości Ukraińców.

1658

Uгода hadziacka między Rzeczpospolitą a Kozackim Wojskiem Zaporskim.

1686

Traktat Grzymułtowskiego: przyłączenie Ukrainy lewobrzeżnej do Carstwa Rosyjskiego.

1772/1793/1795

Rozbiory Rzeczypospolitej (Rosja – Wołyń, Podole; Austria – Ruś Czerwona).

1921

Traktat ryski, granica polsko-sowiecka na Zbruczu.

1925–1935

Marchlewszczy(z)na – Polski Rejon Narodowy na Żytomierszczyźnie.

1936–1938

Likwidacja rejonu, deportacja ludności polskiej z Wołynia i Podola do Kazachstanu.

1943

Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu i w innych częściach Ukrainy Zachodniej.

1944

Granica PRL – ZSRR na Bugu i górnym Sanie (w 1951 przesunięta za Ustrzyki Dolne).

1945–1946

Przesiedlenia ludności (polskiej do PRL, a ukraińskiej do ZSRR).

1947

Wysiedlenie ludności ukraińskiej na ziemie północno-zachodnie lub do ZSRR.

1991

Uzyskanie niepodległości przez Ukrainę; odnowa polskiego życia kulturalnego i szkolnictwa.

II. INNOWACJE JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO

1. Nazwy *Ukraina*, *Ukrainiec*

Jako appellativum *ukraina* ‘pogranicze’ zostało zapisane w 1496 roku³, a jako nazwa regionu pojawia się w dokumentach w końcu XVI wieku:

1590

Konstytucja sejmowa „Porządek ze strony Niżowców i *Ukrainy*” (województwa kijowskie i braclawskie).

1613

Mapa T. Makowskiego „Wołyń Dolny, który nazywają *Ukrainą* lub Niżem”.

1648

Mapa W. Beauplana: „Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo *Ukraina*”.

1659

Akta Sejmu „Woiewodztwa *Ukrainne*” (kijowskie, braclawskie, czernihowskie).

1690

Mapa V. Coronellogo „*Ukraine* ou Pays des Cosaques”.

³ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, т. I–II, Київ 1977–1978, т. II, s. 474.

1898

M. Hruševskij nazwę *Ukraina* rozszerza na wszystkie tereny zamieszkałe przez ludność posługującą się językiem ukraińskim od czasów najdawniejszych po współczesne. W tym rozumieniu nazwa ta weszła w międzynarodowy obieg naukowy. Etonim *Ukrainiec*, według H. Ułaszyna⁴, powstał jak *Zaporożec* na gruncie języka ukraińskiego, ale *Ukraina* jako określenie regionu (Podnieprze) wskazuje na polonocentryczną orientację nazwy.

2. Związki językowe ukraińsko-białoruskie

Jak wiadomo, język ukraiński należy do grupy wschodniosłowiańskiej (ruskiej), a w jej obrębie do ukształtowanej na ziemiach WKL i Korony podgrupy zachodnioruskiej. Mimo wyraźnych różnic najbliższy jest języka białoruskiego, z którym dokonał szeregu innowacji fonetycznych, kilku morfologicznych i wielu leksykalno-frazeologicznych.

Ze względu na geografie do najwcześniejszych innowacji zachodnioruskich zaliczyć trzeba nawiązania karpacko-panońskie: (1) przejście $g > h$ jak w czeskim, słowackim i górnołużyckim, (2) repartycja $u/\underline{u}/v - i/\underline{i}/j$ obecna w słowackim i słoweńskim, (3) dyspalatalizacja, regularna w południowosłowiańskim, obecna w czeskim, słowackim i polskim, rozpowszechniona w ukraińskim, rzadsza w białoruskim. Najważniejsze innowacje fonetyczne dokonały się w epoce Rusi Kijowskiej X–XIII w., kiedy obszar wschodniosłowiański rozpadał się na dwa subarealy: archaiczny północno-wschodni oraz innowacyjny południowo-zachodni, obejmujący późniejsze gwary białoruskie, ukraińskie i pd.rosyjskie. Jego granicę wyznaczają: zmiana $g > h$, dyftongizacja oraz proteza nagłosu.

Na ruskich terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego pojawiają się innowacje i utrzymują archaizmy białorusko-ukraińskie. Należą tu: (1) dyftongizacja fonetyczna, (2) proteza nagłosu także w wymowie literackiej, (3) usuwanie pewnych grup spółgłoskowych, (4) żywa zasada sonoryczności, (5) tendencja do kontrakcji, (6) brak fonemu *f*. Dochodzą

⁴ H. Ułaszyn, *Pochodzenie etniczne nazwy Ukrainiec*, Łódź 1947.

do tego zbieżności morfologiczne (deklinacja, 1.pl. czas. *-mo*, przyrostki *-š/n-ko*, *-(cz)uk*, *-iχa*, przysłówki na *-l-*) oraz innowacje leksykalne obu języków, a także wielokrotnie opisywane izoglosy regionalne (poleskie, podlaskie, dnierżańskie). Ich zasięg pokrywa się na ogół z granicami Wielkiego Księstwa⁵.

Sięgające czasów piastowskich i trwające nieprzerwanie do dziś kontakty z językiem polskim, tłumaczą kolejne innowacje zachodnioruskie. Niektóre ze zmian fonetycznych ze względu na zachodniosłowiański zasięg mogą sięgać epoki przedhistorycznej (proteza nagłosu, dyspalatalizacja, wydłużenie zastępcze, kontrakcja). Dodać do tego należy wzajemne wpływy i zbieżności w morfologii, słownictwie i onomastyce.

Zestawione tu archaizmy i innowacje białorusko-ukraińskie pozwalają inaczej spojrzeć na stosunki pokrewieństwa języków wschodniosłowiańskich, gdzie przeciwstawiano język ukraiński (małoruski) rosyjskiemu (wielkoruskiemu), traktując białoruski jako język przejściowy, ale bliższy rosyjskiemu. Klasyfikacji tej można przeciwstawić podział binarny na dwie grupy: wschodnioruską, uformowaną na terytorium Rusi Moskiewskiej, reprezentowaną przez język rosyjski, oraz zachodnioruską, kształtującą się na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego (później Rzeczypospolitej) i reprezentowaną przez dwa różne mimo podobieństwa strukturalnego języki: ukraiński na Rusi Koronnej i białoruski na Rusi Litewskiej⁶.

3. Dialekty ukraińskie a południowo-wschodnia polszczyzna

Nietrudno zauważyć, że dialekty ukraińskie ukształtowały się pod wpływem czynników geograficzno-politycznych, a na ich podłożu lokalne odmianki polszczyzny.

⁵ W. Kuraszkiewicz, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1963, s. 79–86.

⁶ L. Bednarczuk, *Związki fonetyczne białorusko-ukraińskie na tle słowiańskim*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 2004, t. XLIX, s. 31–49.

Północne gwary ukraińskie nawiązujące do białoruskiego, swoiście archaiczne (dyftongizacje, nowe *i < ě* tylko pod akcentem), obejmują Wołyń, przylegające części Polesia, Podlasia i wschodniej Lubelszczyzny – ukształtowały się na obszarze WKL (do 1569), później Korony i zaboru rosyjskiego. Na tym obszarze powstała polszczyzna wołyńska (Łuck, Krzemieniec, Żytomierz).

Południowo-zachodnie, silnie zróżnicowane, zachowawcze dialekty karpackie – to tereny dawnej Rusi Halickiej (później Czerwonej), Małopolski i luźno z nimi związanego Zakarpacia i północnej Bukowiny. Zapewne pod wpływem polskim rozwinęły się tu kontrakcje, wzdłużenia zastępcze, tendencja do dyspalatalizacji. Tu najwcześniej (po 1340) powstała polszczyzna czerwonoruska i (zachodnio)podolska: Lwów, Przemyśl – Sanok, Sambor – Drohobycz, Buczacz – Kuty, Tarnopol, Kamieniec – Płoskirów.

Południowo-wschodnie, innowacyjne dialekty stepowe na niżu historycznej Ukrainy, zostały ujednoczone w wyniku migracji pod wpływem najazdów tatarskich i przyłączenia do Rosji (1686). Największe skupisko ludności polskiej za Zbruczem jest do dziś na wschodnim Podolu (Kamieniec, Płoskirów) i w Kijowie; nieliczne w Odessie, na Zaporozżu, do niedawna w Donbasie. Na podłożu rumuńsko-ukraińskim ukształtowała się polszczyzna bukowińska (Suczawa, Czerniowce) i mołdawska (Kiszyniów). Nawet w Użhorodzie na Zakarpaciu istnieje od 1995 r. Towarzystwo Kultury Polskiej (ok. 200 osób), a dzieci mogą uczyć się polskiego w szkółce niedzielnej.

III. POCZĄTKI I ROZWÓJ PDW. POLSZCZYZNY

Za najstarsze świadectwa południowo-wschodniej polszczyzny można uznać formy i wyrazy polskie w ruskich dokumentach (gramotach, dyplomach, statutach) na Rusi Czerwonej z XIV–XV wieku. *Словник староукраїнської мови* zawiera, według obliczeń W. Witkowskiego⁷, kilkaset zapożyczonych

⁷ W. Witkowski, *Polonizmy w języku staroukraińskim*, „Annales UMCS”, FF XIV/XV, 1996/1997, s. 133–146.

z polskiego leksemów, głównie terminów społeczno-administracyjnych, sądowo-prawniczych, handlowo-rzemieślniczych, religijnych i wojskowych, odpowiednich czasowników i przymiotników, a także wyrazów gramatycznych. Pozwala to mówić o odrębnym polsko-ruskim grafoleksie, o którego żywotności w czasach Rzeczypospolitej świadczy bogactwo polonizmów u XVII-wiecznych pisarzy ukraińskich oraz ich obecność w dialektach i języku literackim. Z drugiej strony w tekstach staropolskich spotykamy leksykalne i gramatyczne ukrainizmy, co pozwoliło S. Urbańczykowi pisać o [staro]polskim kresowym dialekcie literackim⁸ i jego cechach: krtaniowe *h*, denazalizacja, pełnogłos. Z kolei W. Twardzik i inni badacze⁹ wskazali na pewne cechy ruskie (*e*, *o* > *i*, *u*, denazalizacja) w *Ortylach magdeburgskich* i *Rozmyślanii przemyskim*. Z czasów późniejszych S. Hrabec¹⁰, T. Minikowska¹¹ i M. Karpluk¹² odnaleźli liczne rutenizmy w literaturze epoki renesansu i baroku, wskazując na ich obecność także u pisarzy z Polski etnograficznej i w dialektach głęboko poza pograniczem polsko-ruskim¹³. Do najbardziej znanych autorów używających rutenizmów należą:

⁸ S. Urbańczyk, *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, [w:] *Studia linguistica in honorem T. Lehr-Splawińskiego*, Warszawa 1963, s. 437–444; S. Urbańczyk, *Polski kresowy dialekt literacki*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Warszawa 1980, t. VI, s. 435–443.

⁹ *Najstarsze staropolskie tłumaczenie Ortyli magdeburgskich według rękopisu nr 50 Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*. Oprac. i wydali: J. Reczek i W. Twardzik, cz. I. *Wstęp – Uwagi ogólne – Charakterystyka językowa*, Wrocław 1970; R. Laskowski, W. R. Rzepka, W. Twardzik, *Kresowizmy w „Rozmyślanii przemyskim”: pisownia i wymowa samogłosek średnich [e], [o]*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, X, 2001, s. 189–215; R. Laskowski, W. Twardzik, *Samogłoski nosowe w „Rozmyślanii przemyskim”*, „*Język Polski*” 2005, LXXXV, cz. 1, z. 3, s. 171–184; cz. 2, z. 4, s. 257–267; cz. 3, z. 5, s. 366–377.

¹⁰ S. Hrabec, *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku*, Toruń 1949.

¹¹ T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku*, Warszawa 1980.

¹² M. Karpluk, *Staropolskie studia językoznawcze*, Kraków 2010, s. 227–233, 680–710.

¹³ J. Rieger, *Ukraińskie interferencje w słownictwie polszczyzny w Galicji*, [w:] *Українська мова в Галичині: історичний вимір*, Львів 2011, s. 107–123;

XVI w.

Biernat z Lublina, Stefan Falimierz (z Rusi), Mikołaj Rej (*1505 Żórawno koło Halicza), Jan Herburt (*1508 z Rusi), Stanisław Orzechowski (*1513 Przemyśl), Stanisław Sarnicki (*1532 k. Chełma), Mikołaj Sęp-Szarzyński (*1550 k. Lwowa), Marcin Laterna (*1552 Drohobycz), Adam Czahrowski (*ok. 1565 k. Halicza), Szymon Birkowski (*1574 Lwów).

XVII w.

Stanisław Makowiecki (z Podola), Jakub Łoś (*k. Przemyśla), Wacław Potocki (*1621 k. Biecza), Wespazjan Kochowski (*1633 k. Sandomierza), Szymon Szymonowicz (*1558 Lwów), Józef Bartłomiej (*1597 Lwów) i Szymon (*1608 Lwów) Zimorowicz(e). Pisarze polsko-ukraińscy, głównie wyżsi duchowni prawosławni: Piotr Mohyła (*1596 Suczawa, twórca Akademii Kijowskiej), Joachim Jerlicz (*1598), Łazarz Baranowicz (*1617), Joannicjusz Galatowski (*1620), Stefan Jaworski (*1658) i inni.

XVIII w.

Ignacy Krasicki (*1735 Dubiecko), Franciszek Karpiński (*1741 Pokucie), Franciszek Zabłocki (*1752 Wołyń), Tadeusz Czacki (*1765 Poryck), poeta konfederatów barskich (1768), Antoni Malczewski (*1793 Wołyń), Aleksander Fredro (*1793 k. Jarosławia), Józef Korzeniowski (*1797 Brody).

XIX w.

Seweryn Goszczyński (*1801 k. Humania), Bohdan Zaleski (*1802 k. Humania), Wincenty Pol (*1807 Lublin), Juliusz Słowacki (1809 Krzemieniec), Teodor Tomasz Jeż – Zygmunt Miłkowski (*1824 Saracea, Podole), Stanisław Vincenz (*1888 Słoboda Rungurska), Eugeniusz Małaczewski (*1895 Humań).

XX w.

„Tońko” – Henryk Vogelfänger (*1904 Lwów), „Szczepcio” – Kazimierz Wajda (*1905 Lwów), Józef Łobodowski (*1909 k. Sejn), Andrzej Chciuk (*1920 Drohobycz), Witold Szolginia (*1923 Lwów), Jerzy Janicki (*1928 Czortków) i liczni inni.

A. Kostecka-Sadowa, *Rzeczownikowe zapożyczenia wschodniostowiańskie w gwarach polskich*, Kraków 2015.

IV. CECHY WSPÓLNE PDW. POLSZCZYZNY

Najpełniejszej charakterystyki cech gramatycznych południowo-wschodniej polszczyzny dokonała E. Dziegiel¹⁴, a miejską gwarę Lwowa opracowały Z. Kurzowa¹⁵ i I. Seiffert-Nauka¹⁶. Większość omówionych przez badaczki cech jest rezultatem wpływu języka ukraińskiego, co pośrednio wskazuje na dwujęzyczność użytkowników. Niektóre z tych osobliwości spotykamy również w pnw. polszczyźnie (wileńskiej), co tłumaczy się omówionym wyżej (III, 2) wpływem zachodnioruskim.

Fonetyka

- 1) Redukcja (podwyższenie) nie akcentowanych samogłosek $o > u$, $e > i/y$ i hiperpoprawne obniżenie odziedziczonych $u > o$, $i/y > e$ pod akcentem: *kołomyjka* [kołomejka], *nóżki* [noški]; wzrost frekwencji i/y powstałego z $é$ pochylonego oraz pod wpływem ukraińskim.
- 2) Denazalizacja i rozkład samogłosek nosowych typu *mięso* [m'enso], *wąski* [vonski]; podwyższenie *en*, *on* przed N: *pięć* [pińć], *on* [un], redukcja w wygłosie, np. *idę z panią* [idy s_upan'u], błędy uczniów lwowskich: *idem*, *biorem* / *nad sobo*.
- 3) Repartycja $u/\underline{u}/v - i/\underline{i}/j$ typu ukraińskiego, np. *lwowski* [lvouški], *małpa* [maupa], *pudełko* [pudełko], *śliwki* [śliłki]; *u teatrze*, *u misto*.
- 4) Leksykalne pozostałości pierwotnego mazurzenia w niektórych wsiach.
- 5) Frykatywne artykulacje dawnego r' jako [r^z], zwłaszcza na Rusi Czerwonej i Wołyniu.
- 6) Dźwięczne, krtaniowe h w zapożyczeniach (głównie ukraińskich), wahanie pisowni.
- 7) Palatalność typu ruskiego: (a) miękkie [χ] typu *muchę* [muχ'e] oraz [t'], [d'] w zapożyczeniach: *dit'ko*, *t'ut'un*; (b) asynchroniczna

¹⁴ E. Dziegiel, *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa 2003, s. 139–168.

¹⁵ Z. Kurzowa, *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa–Kraków 1985 (wyd. II), s. 73–126.

¹⁶ I. Seiffert-Nauka, *Dawny dialekt miejski Lwowa*, cz. I. *Gramatyka*, Wrocław 1992.

- palatalność spółgłosek wargowych: $p', b', v', m' > pj, bj, vj, mj/mn/ń$;
 (c) identyfikacja $ś, ź, ć$ z sj, zj, cj w postaci spalatalizowanej, np. *pasja* [pas'a], *fuzja* [fuz'a], *racja* [rac'a], dłużej zachowana na Podolu i Wołyniu; (d) miękkie k, g, χ + samogłoska przednia *gęś* [g'ęś], *kępa* [k'empa], *chyba* [χ'iba]; (e) zachowanie miękkiego [l'] oraz przedniojęzykowego [ɫ].
- 8) Osobliwe grupy spółgłoskowe: *śpiewać* [sp'evać], *bolesny* [boleśny], *ślub* [ślub], *szkło* [skło], *zwierz* [źviż]; *wiatr* [v'atyr], *pysk* [pysyk], *chce* [kce].
 - 9) Proteza nagłosu wokalicznego, np. *ł-o / w-o!* i afereza: (in)tyligencja, (a)patytny.
 - 10) Tendencja do akcentu inicjalnego, zwłaszcza w czasie przeszłym typu *p'oszydym*.
 - 11) Zróznicowana fonetyka międzywyrazowa: udźwięcznianie [brad_robil], [ja-g-em był] głównie w sąsiedztwie Małopolski i gdzie indziej (bez wyraźnej geografii); brak udźwięczniania raczej na wschodzie.

Morfologia

- 1) Rzeczownik: (a) nom. fem. *cerkwa, mysza, pania, pieczenia*; wahanie rodzaju: *cygar, gitar, szkarp*; (b) dat. sg. m. *-owi*, np. *bratowi, diabłowi, psowi*; (c) instr. sg. fem. *-ou*, np. *z tą babą* [s tou babou]; (d) voc. w funkcji nom. *wujku, Jasiu*; (e) gen. pl. na *-ów* (uogólniony): *widelc-ów, żwi(e)rząt-ów*; (f) dat. pl. na *-am* typu *pan-am, żon-am, dzieci-am, kot-am, ludzi-am*, (g) instr. pl. *-yma*, np. *palcyma, włosyma*, (h) ślady liczby podwójnej w niektórych wsiach chłopskich; (i) loc. pl. liczebników na *-och*: *dw-och, trz-och* – pod wpływem ukraińskim.
- 2) Odmiana rzeczowników na *-ista*, np. *maszynist-y, maszynist-ego*.
- 3) Przymiotnik nom. sg. m. na *-ij /-yj* typu *dobr-yj, któr-yj*.
- 4) Zmiany funkcji przypadków: (a) accusativus równy genetiwowi u rzeczowników męskich żywotnych nieosobowych w l. mn., typ *zaprzęgać koniów*; (b) nom. pl. m. rzeczowników osobowych typu *doctory, magiki*, bez nacechowania ujemnego; (c) nieodróżnianie form męsko-osobowych od niemęskoosobowych, np. *te panowi mówili, kobiety spali, dzieci biegli, koni ciągnęli, uszy puchli*.

- 5) Zaimek: (a) tendencja do unikania enklitycznych form zaimków osobowych; (b) formy zaimka *któren, kaźden* [kuźden]; (c) formy pełne w pozycji enklityk *mnie* ‘mi’, *tobi(e)* ‘ci’.
- 6) Czasownik: (a) zachowanie końcówki 1. pl. *-m*; częste *-mo* z ukraińskiego; (b) analityczne formy czasu przeszłego: *ja pisał, wy mówili* oraz słowa posiłkowego w czasie teraźniejszym: *ja, ty (w)on je(st); my, wy, (w)oni są*; tryb warunkowy typu *my by byli*.
- 7) Słowotwórstwo: przyrostki pochodzenia ukraińskiego, rzeczowniki na *-(cz)uk, -un, -yk, (-eń)ko, -(un)io, -(u)sio/a, -(u/ań)cia, -aga, -icha*; czasowniki na *-iwa-ć, -owa-ć*, przymiotniki na *-owa-ty*.

Składnia

- 1) Genetivus pl. w funkcji accusatiwu, np. *zaprzęgać koniów, pędzić psów*.
- 2) Składnia rządu z liczebnikiem typu: *dwie jaj, trzy niedziel, cztery pułków*.
- 3) Accusativus cum infinitivo, np. *widział go iść* (z niemieckiego?).
- 4) Różnego rodzaju konstrukcje imiesłowowe, zwłaszcza z negacją, np. *nie widzonca idzi; nie myślawszy zrobił; taki mondry bendoncy itp.*
- 5) Osobliwe przyimki: *za niego* ‘o nim’, *za ten* ‘o ten’; *względem* [vzglendym] ‘z powodu’
- 6) Negacja typu: *Co ty ni powisz; Co ona nie robi*.
- 7) Konstrukcja ze spójnikiem *że* w funkcji ‘który’, np. *Weź ten chleb, że tam leży na stoli; coby ‘żeby’, np. Boim si, cobym nie pomylił; za co ‘dlaczego’, za to co ‘dlatego że’*.

V. ZRÓŻNICOWANIE TERYTORIALNE PDW. POLSZCZYZNY

1. RUŚ CZERWONA

Jako nazwa geograficzna (może utworzona od Grodów Czerwieńskich) obejmowała dorzecza Sanu, Dniestru i górnego Bugu. W skład jej wchodziły ziemie: halicka, lwowska, sanocka, przemyska, chełmska

i bełska. Do roku 1340 była częścią Księstwa Halicko-Włodzimierskiego, a w 1349 roku Kazimierz Wielki przyłączył Ruś Czerwoną ze Lwowem i Haliczem do Korony, natomiast Wołyń i Podole z Kamieńcem zajęła Litwa. W XVI w. było to województwo ruskie, a w II RP lwowskie. Najgęściej zaludnioną była ziemia sanocka, najmniej halicka. W połowie XVI w. w całej prowincji było ok. 1490 cerkwi oraz 230 kościołów (parafii łacińskich), w tym 150 w miastach.

1.1. Lwów

Założony około 1250 przez księcia halickiego Daniela i nazwany od imienia jego syna Lwa. Misja dominikańska od końca XIII w. W latach 1340, 1352 wyprawy Kazimierza Wielkiego; 1356 magdeburgia, (?) tłumaczenie orytyli z cechami fonetyki ruskiej. XV–XVI w. polskie osadnictwo miejskie oraz wiejskie¹⁷. W *Pamiętniku Wilczków* (1640–1714) pojawiają się regionalizmy gramatyczne, w tym ślady mazurzenia¹⁸. Liczne osobliwości polszczyzny lwowskiej odkrył w drukach i rękopisach Aleksandra Fredry Jan Zaleski¹⁹:

Fonetyka

- 1) Redukcje *e, o*, np. *kiszeni, si/sy* ‘się, sobie’, z *Helusiu*; hiperyzmy *kołomejka, piewo*.
- 2) Denazalizacja: z *głowo, zsiadajo*; rymy *łupią – głupio, kwiecisto – humorystą*.
- 3) Wahania palatalności typu *spię, weriórki, cichie*; rymy *złączy – ukonczyć; uświęci – ekscelencji*.
- 4) Frykatywne [r^ʒ], np. *gorszki, jarźmio, wierzyć*.

¹⁷ A. Janeczek, *Polska ekspansja w ziemi lwowskiej w XIV–XVI w.*, „Przegląd Historyczny” 1978, LXI, s. 597–620.

¹⁸ I. Rykiel, *O języku Wilczków – mieszczan lwowskich XVII wieku*, „Poradnik Językowy” 1963, s. 34.

¹⁹ J. Zaleski, *Język Aleksandra Fredry*, I–II, Kraków 1969–1975.

Morfologia

- 1) Wahania rodzaju: *inwalid, belek, lejka, (ta) dreszcz, (ta) mocz*.
- 2) Formy osobowe nom. pl. m. z końcówką -y: *dragony, huzary, opiekuny, sąsiady*.
- 3) Brak ruchomych końcówek czasownika: *ja gadał, ty milczał, my mieli, wy zwiqzali*.
- 4) Przysłówki: *słyszno, chrapliwo, leniwo, pieszki 'pieszo'*.
- 5) Przyrostki ukraińskie: *psi-uk, dziew-onka, mam-uńcia, panicz-eńko, brat-eńko*.
- 6) Składnia liczebnika: *dwie córek, trzy godzin*.

Pod koniec XIX wieku ujawnia się we Lwowie „bałak” (od *bałakać* ‘mówić, opowiadać’ z ukraińskiego), jako miejski folklor – gwara „baciarów” (nazwa od zawołania węgierskich z pochodzenia policjantów: *megai batyár* ‘stój włóczęgo’). Tę formę polszczyzny miejskiej skrupulatnie opracowała Z. Kurzowa²⁰, a po niej I. Seiffert-Nauka²¹.

MOŚCISKA. Miasteczko przy granicy z Polską; gwara bada A. Kostecka-Sadowa²².

Fonetyka: redukcja nieakcentowanych *e, o > i/y, u*, ślady *ǎ*, np. *grał* [groł], wahania i zanik nosowości, np. *čenstu, mendalik, konklusz, mn'asto*; wahania spirantów: *ślub* [šlub], *szklanka* [sklanka], *śpi* [sp'i]; dźwięczne *tv, kv, krv*; uproszczenia grup spółgłoskowych: *trzeba* [čeba], *scyzoryk* [cyzoryk], *wstrętny* [strentny], *pastwisko* [paśw'isko], *kazalnica* [kazańnica].
Morfologia: zmiany rodzaju, np. *kotleta, parasola, pudra; cerkwa, mysza*; przypadki: sg. gen. *stoł-a*, dat. *pan-owi, ps-owi*; pl. nom. *Polak-i, ksendz-y*; dat. *kot-am, serc-am*; analityczny czas przeszły: *ja był, my byli*.

Składnia: konstrukcje typu *kozy się paśli; mamy psów*.

²⁰ Z. Kurzowa, *Polszczyzna Lwowa i Kresów...*, dz. cyt.

²¹ I. Seiffert-Nauka, *Dawny dialekt miejski...*, dz. cyt.

²² A. Kostecka-Sadowa, *Współczesna polszczyzna południowokresowa na przykładzie Mościsk i okolic (uwagi o fonetyce i fleksji)*, „Język Polski” 2005, LXXXV, s. 230–241; A. Kostecka-Sadowa, *Słownictwo gwar polskich w Mościskach i wsiach okolicznych*, [w:] *Słownictwo kresowe. Studia i materiały*, Warszawa 2008, s. 113–160.

1.2. Podniestrze

KOMARNO²³. Kilka polskojęzycznych wsi: Chłopy, Tuligłowy, Buczały, Malinów; nazwy zanotowane już w XV wieku. Cechy fonetyczne: wąskie *o*, szerokie *ę*, denazalizacja wygłosu, nieakcentowane *e*, *o* > *i*, *u*, zębowne *ł*, brak mazurzenia, spalatalizowane wargowe, opozycja /*χ*/ - /*h*/, udźwięcznienie międzywyrazowe.

LUBLANY²⁴. Wieś polsko-ukraińska koło Sambora.

Fonetyka: nieakcentowane *e*, *o* > *i*, *u*, rozkład i denazalizacja wygłosu, ślady *ǎ*, miękkie *l'*, spalatalizowane zwarto-szczelinowe, *śv* > *sf'*, udźwięcznienie międzywyrazowe.

Morfologia: dat. sg. -*owi*, dat. pl. -*om*; czasownik *byliźmy*, *vz'ęta-żem*, *jagem miała*, *ja vz'ęta*, *była świentowała*.

Składnia: formy typu *panny mn'eli*.

DROHOBYCZ. P. Parylak²⁵ wskazał na bogactwo zdrobnień, np. *dopier-usieńko*, *-utko*, *-uteńko*, *-uteneńko*, *-uteneczko*. Przytacza liczne regionalizmy (niektóre znane w Kamieńcu) i pewne archaizmy: *abo*, *barz* 'bardzo', *błycha* 'pchła', *cerkwia*, *chocia*, *co 'że'*, *dzisia*, *dźwierze*, *hnet*, *ino*, *ju(ż)*, *kilko*, *lin-w-a*, *mać*, *mieśce*, *miesiąc* 'księżyc', *myga*, *mytka* 'dziwka', *ondzie* 'oto tam', *ośdzie* 'oto tu', *pczoła*, *potop-a*, *ranniejszym*, *sobotni(ejszy)*, *portki*, *stryk*, *sywula* (o krowie), *tyćko*, *wczora*, *wedle*, *wielgi*, *wszędy*, (za)czepiny, *zmyja* 'zmija', *zomierz* 'żołnierz', *żydownia* 'żydostwo'. Frazemy: *abym tak dychał*, *baj duże* 'byle co', *co ci nie recht*, *idzie deszcz*, *krajne słowo*, *nogom dać znać*, *rachmańska Wielkanoc*, *wydychajcie zdrowi*, *na zbytki robić*. Wskazuje na osobliwości fonetyczne: *budźcie*, *chto*, *hnet*, *kuźdy*, *letki*, *nieslam*, *piaty*,

²³ W. Harhala, *Gwara polska okolic Komarna*, „Lud Słowiański” 1934, IIA, s. 55–91, 156–177, (reprint) *Studia nad polszczyzną kresową*, IX, s. 155–191.

²⁴ I. Cechosz, *Uwagi o gwarze wsi Lublany koło Sambora*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, IX, s. 87–90.

²⁵ P. Parylak, *Prowincjonalizmy mowy polskiej w Drohobyczu i jego okolicach*, 1877, (reprint) *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, II, s. 341–363.

sztery, telko, wucho, wielgi, zemgleć; fleksyjne: pl. nom. *ręk-i*, dat. *ręk-am*; zaimek: *sy* ‘sobie’; czasownik: *pisz-u, wziuw i poszew, ja był, my byli*. Miasto wydało pisarzy Brunona Schulza, Kazimierza Wierzyńskiego i Andrzeja Chciuka, autora *Atlantydy*²⁶ – Opowieści o Wielkim Księstwie Bałaku, czyli południowo-wschodniej polszczyźnie kresowej: „kraju rozciągającego się na zachód daleko poza Przemyśl [...] Na północy granice wyznaczały mu Brody [...] Zdołbunów [...] na wschodzie rzeczka Zbrucz [...] na południu kraj Bałaku sięgał po Czarnohorę, Gorgany, Bieszczady, po słoneczne Pokucie” (s. 20).

DELEJÓW (A. Saloni 1914)²⁷. Koło Halicza i pobliskie wsie szlacheckie, w których w polskiej gwarze występuje: (1) przeciąganie akcentowanych głosek, (2) pochylone $e > i$, (3) wygłosowe $-ę, -ą$ [i/y], (4) różnice w odmianie przypadków i (5) rekcji czasownika. Polskie nazwiska mieszkańców i nazwy terenowe. Według zapiski kościelnej: w r. 1401 Jan Rola, ówczesny właściciel Delejowa dla ludności polskiej ufundował kościół i parafię rzym.-kat. założył. Anegdota o mieszanu gwary: „Iszło dwie panny z odpustu i pyta si jedna drugij, co sobi kupiła: – Hanuško, Hanuško! A ty co sobi kupiła? – Kupiłam sobi bułki, tajśmy zjadli z Wasylko. A ty co sobi kupiła? – Ja sobi kupiła kurunki, żebym miała pacier odmówić”²⁸.

1.3. Podkarpacie polskie

W latach 1031–1340 granica Rusi Czerwonej (w XVI wieku woj. ruskiego, później lwowskiego) przebiegała na Jasiołce–Wisłoku–Sanie–Wieprzu, stanowiąc granicę mazurzenia; dalej na wschód sięgają pochylenia. W regionie Przemyśl–Lubaczów–Jarosław–Sanok występuje zjawisko „bałaku” (redukcje nieakcentowych e, o).

²⁶ A. Chciuk, *Atlantyda. Opowieść o Wielkim Księstwie Bałaku*, 1969/2015.

²⁷ A. Saloni, *Zaściankowa szlachta polska w Delejowie*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne AU” 1914, XIII, s. 3–151.

²⁸ Tamże, s. 8.

PRZEMYŚL. Wspomniane wyżej ukrainizmy fonetyczne w *Rozmyślanii przemyskim* wskazują na region, ale samo miejsce powstania zabytku nie jest znane. Nieliczne rutenizmy słownikowe występują w twórczości przemyslanina Stanisława Orzechowskiego. Język archiwaliów przemyskich XVII–XVIII w. badały H. Kamińska²⁹ oraz H. Wiśniewska³⁰, która notuje:

Fonetyka

- 1) Wahania *e/i, y – o/u*: *dzin, uczyłym, ugolem* ‘ogółem’; *it > et: bełem, robięlam*.
- 2) (De)nazalizacja: *bedzie, bendu(n)c, pąn, robiąnc, warujo, wienzenie*.
- 3) Miękkie *l'*: *alie, liata*.
- 4) Wahania *ś/š/s*: *Przemyszla, spital, stuka, szwięty*.
- 5) *r/rz/ż*: *prszesz, try, zrucic; ch/h*: *hłopiec, rahunek*.
- 6) *u/v/t*: *wizłolony, awogustynki*.
- 7) Uproszczenia grup spółgłoskowych: *mieskie, poszed, styry, wszytka*.
- 8) Tendencja do protezy nagłosu: *i-insze, w-oica, h-atłasu*.

Morfologia

- 1) Deklinacja: (a) wahania rodzaju: *łodzia, litra, butel*; (b) częsty gen. sg. m. *-a*.
- 2) Analityczny czas przeszły, np. *my obrali* i *zaprzeszły*, np. *które był dał*.
- 3) Częste imiona ruskie, np. *Fedko, Hawrilo, Iwan(ko), Miško, Paraska, Waško, Waselko*.

Dzisiejsza gwara miejska Przemyśla, Jarosławia i Lubaczowa przypomina lwowską.

BIRCZA. Ok. 30 km na południe od Przemyśla, gdzie urodzona Agata Kwaśnicka-Janowicz³¹ omówiła ukrainizmy słownikowe w obrzędowości weselnej subregionu.

²⁹ H. Kamińska, *Regionalizmy kresowe w nazwach osobowych dawnych Przemyslan*, „Rocznik Przemyski” 1986, XIV–XXV, s. 93–114.

³⁰ H. Wiśniewska, *Polszczyzna przemyska wieków XVII–XVIII*, Wrocław 1975.

³¹ A. Kwaśnicka-Janowicz, *Polsko-ukraińskie związki leksykalne w zakresie obrzędowości weselnej*, Kraków 2005.

SANOK – RYMANÓW. W południowej części ziemi sanockiej do przesiedleń w latach 1945–1947 używane były dialekty ukraińskie: w Beskidzie Niskim – łemkowski, w Bieszczadach – bojkowski, a na północny-wschód od Sanoka – nadsański, który oddzielała od bojkowskiego dolina Sanu, a z łemkowskim stykał się on na niewielkim odcinku w pobliżu Sanoka. Z obszarem polskim dialekt nadsański graniczył na zachód od Sanu, gdzie wsiami ukraińskimi były: Pakoszówka, Jurowce, Jabłonica (Ruska), Srogów, Lalin, Izdebki, Wara, Łubno. Pomiedzy Wisłokiem a Sanem istniało pogranicze etniczne udokumentowane w onomastyce polsko-ruskiej i w sieci parafii rzymsko- / greckokatolickich. Południowa, górską część regionu, została zaludniona w wyniku tzw. kolonizacji wołoskiej w XV–XVI wieku przez Łemków na zachodzie, a Bojków na wschodzie. Granica pomiędzy nimi przechodziła doliną Osławy. Natomiast tereny wokół Sanoka po Brzozów i Dynów zajmowali ukraińscy Dolinianie³², z którymi związani byli zapewne tzw. **Zamieszkańcy** w zakolu Wisłoku między Krosnem a Strzyżowem, zwani przez Łemków spod Krosna – *zamyszannyj narid*. Większość mieszkańców tych wsi była wyznania greckokatolickiego. Posługiwali się gwarą ukraińską o bardzo silnych wpływach polskich, co uzasadnia ich nazwę.

Etnogeneza Zamieszkańców nie została dotychczas wyjaśniona, ale na pewno nie byli Łemkami. Nazwy wsi pojawiają się w XIV–XV wieku: 1392 Pietrusza Wola, 1418 Krasna (*Krostna), 1471 Czarnorzeka, 1493 Oparówka; pozostałe z XVI w.: 1581 Blizianka, Gwiżdżianka, Bonarówka, Rzepnik, 1582 Węglówka, później przysiółki Bartkówka i Budy Wysockie. Informacje o cerkwiach i parochach spotykamy dopiero w XVII wieku. W 1945 prawie wszyscy mieszkańcy zostali zmuszeni do wyjazdu na Ukrainę. Profesor Józef Ziłyński³³ (rodem z Krasnej), stwierdził w zapożyczeniach polskich obecność jednej samogłoski nosowej [ą] (stan polski XV wieku), np. **gąba* > *gamba*, **krzątać się* > *krjantaty-śa*, **obczążki* > *uopcząšky*, **pącak* > *pąncak*,

³² M. Лесів, *Українські говірки у Польщі*, Варшава 1997.

³³ J. Ziłyński, *Samogłoski nosowe w gwarze wsi Krasna*, „Prace Filologiczne”, XII, 1927, s. 375–394.

a w nowszej warstwie [ę] i [ɔ], np. *nędza* > *nęzga*, *wędka* > *wentka*, *chomąto* > *χomomta* i liczne inne z zachowaniem, antycypacją i rozkładem samogłoski nosowej, co dowodzi dawności i intensywności kontaktów. Inne wpływy polskie: (1) proteza, np. *j-astriab*, *ɹ-osika*, *ɹ-owad*, *ɹ-uzda*, rzadka w łemkowskim, obecna w bojkowskim i nadszańskim, (2) ślady mazurzenia, np. *sestyj*, *styry* ‘cztery’, *sapka* ‘czapka’ jak w polskich gwarach na zachód od Strzyżowa, (3) ślady samogłosek pochyłonych, np. *nimo*, *mioł*, *powidoł*, (4) liczne polonizmy leksykalne, często gwarowe, m.in. przysłowki (*j*)*eno*, (*j*)*acy* w znaczeniu *łem* ‘tylko’.

Polskie gwary Podkarpacia nie wykazują wyraźnych innowacji (nie licząc znanej na zachodzie zmiany *aj* > *ej*: Nisko – Sanok – Nowy Sącz). Rozdzielają je natomiast pewne izoglosy (Jasło–Leżajsk: mazurzenie; Łańcut–Brzozów: pochylenia, labializacje; gen. fem. na *-e*, superlativus *na-*; formy typu *chłopy kosili*). Od wschodu pojawiają się cechy ruskie (formant *-ko*, liczebniki typu *dwie jaj*, formy *chłopy kosili*). Najdokładniej została zbadana gwara okolic Rymanowa przez O. Chomińskiego³⁴, który poczynił szereg uwag na temat pogranicza polsko-ruskiego w początku XX wieku, opisując polską gwara wsi między Krosnem, Duklą a Sanokiem, m.in. Iwonicz, Lubatowa, Haczów, Posada Jaśliska, Długie, Pisarowce, Bukowsko, Niebieszczany i Poraż na wschodzie. Uwzględnił też wsie mieszane polsko-ruskie: Królik Polski, Besko, Nowosielce, Tarnawę Górną.

Fonetyka

- 1) Zmiana *aj* > *ej*: *fajka* [fejka], *daj* [dej].
- 2) Samogłoski pochyłone: *zagon* [zągũn], *kaleka* [kalika], *chleb* [χl'yp].
- 3) Tendencja do dyftongizacji *o* > *uo*, *e* > *ie* pod akcentem, np. *kogut* [k^uogut], *niebo* [nⁱebò] i redukcji sylabie nieakceptowanej, np. *koniecznie* [kuńečńe], *łopatka* [łò/ùpatka]; jak w polszczyźnie przemysko-łwowskiej i w języku ukraińskim.

³⁴ O. Chomiński, *Dialekty polskie okolic Rymanowa*, „Materiały i Prace Komisji Językowej AU”, VII, 1915, s. 75–182.

- 4) Tendencja do wymowy o [ö] typ *dobra krowa* [d^höbra kr^höva], jak w okolicach Tarnowa oraz Jasła: *klocek soli* [klecek seli] i Biecza: *Zośka, torba w bruździe* [Ześka, terba v bryźże].
- 5) Ślady mazurzenia koło Żmigrodu i dalej na zachód.
- 6) Frykatywne wymowy rz [r^z], np. *jarzmo* [jaržmo], *źniwo* [ržniwo], *wierzba* [výržba], jak w polszczyźnie lwowskiej.
- 7) Miękkie wymowy l [l^ʲ]: *las* [l^ʲas], *kula* [kul^ʲa], *len* [l^ʲyn].
- 8) Proteza j-/v-/h-/χ- lub jej brak w nagłosie wokalicznym, np. *akacja* [v-akac], *onegdzy* [v-onegdzy], *jaskry* [askry], *już* [uś], *Adam* [H-adom]. Przyimek w [h/χ] np. w *Besku* [h₁Bošku], w *piecu* [χ₁pecu] jak w sąsiednich gwarach ukraińskich.
- 9) Ślady wymowy dźwięcznego [h], np. *hruby* (Niebieszczany).
- 10) Epenteza palatalności: *lezie* [lejże], *wozić* [vojozić], *jastrzqb* [jaiščomp].

Morfologia

- 1) Imiona na -o i -u (z vocatiwu) *Frań-ò, Michal^ʲ-ò, Grześ-u*.
- 2) Collectiva (typu *bracia*): *advokać-a, rekruc^ʲ-a, kamrac^ʲ-a* (Bażanówka).
- 3) Feminina ruskie na -iχa, np. *Zaważ-iχa, Farbańč-yχa*, i -ańa, np. *Kručk-ańa, Niemc-ńa, Krafc-ańa*.
- 4) Zaimek wskazujący podwojony: *t^ho-tyn, t^ho-ta, t^ho-t*; nieokreślony *da-χto, da-co, da-gdże*, jak w łemkowskim, słowackim oraz w Muszynie i Tyliczu.
- 5) Liczebniki *dvoχ, tšoχ, šeścoχ*; resztki dualu *dve okna*.
- 6) Przykłady użycia 1. pl. -me, np. *ví-me, kośi-me* (jak w łemkowskim i słowackim).
- 7) Czas przeszły złożony: -ż-em / -j-em, np. *dopyro-ż-em zrobił, jak-ż-em šoł* obok *był-j-em, zjad-j-em*.
- 8) Tendencja do zaniku ruchomych końcówek: *ja jest* (obok *ja jezdem*) / *był; my našli; my zjedli*.

Jak z powyższego widać, gwary okolic Rymanowa posiadają pewne osobliwości odróżniające je od sąsiednich małopolskich (mazurzących wokół Jasła, Strzyżowa) oraz nie mazurzących (Rzeszowa, Brzozowa, Jarosławia). Posiadają też pewne cechy polszczyzny lwowskiej, np. redukcje o, e

w sylabach nieakcentowanych (tzw. „bałak”), obecne jak w gwarze miejskiej Sanoka i Przemyśla. Z drugiej strony nawiązują do okolic Tarnowa – Pilzna (typ *krewa ma regi*) oraz mowy mieszkańców Muszyny i Tylicza (brak ma-zurzenia, samogłoski pochylone, rozkład nosówek, *da-*, reduplikacja zaimka wskazującego, pl. czasownika *-me*), zbieżności słownikowe oraz wpływy łemkowskie i słowackie³⁵.

1.4. Chełmszczyzna

Na terenie dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej odkryto liczne cech pdw. polszczyzny. U zarania dziejów były tu Grody Czerwieńskie, a najważniejszy z nich Chełm w XIII w. był stolicą księstwa halicko-włodzimierskiego i diecezji chełmskiej (1375–1808), liczącej w XVII wieku 73 parafie rzymskokatolickie w 10 archidiakonatach: Bełz, Chełm, Grabowiec, Hrubieszów, Krasnystaw, Luboml, Magierów, Sokal, Turbin i Zamość. Po III rozbiore Lubelszczyzna i Wołyń znalazły się w zaborze rosyjskim, a liczni unicy na Chełmszczyźnie byli prześladowani. Ruskojęzyczni mieszkańcy Pratulina zginęli 24. I. 1874 w obronie cerkwi parafialnej za „polską wiarę”: Wincenty Lewoniuk, Daniel Karmasz, Łukasz i Konstanty Bojko, Konstanty Łukaszuk, Bartłomiej Osypiuk, Anicet Hryciuk, Filip Geryluk, Ignacy Frańczuk, Onufry Wasyluk, Maksym Hawryluk, Jan Andrzejuk, Michał Wawrzyszuk (wyniesieni na ołtarze 6.X.1996).

Jak wykazał J. Kość³⁶, gwara ziemi chełmskiej należy do południowokresowych. Odnalazł jej świadectwa już w *Księdze grodzkiej Chełma* (1572–1755), *Aktach greckokatolickiego sądu biskupiego* (1684–1705), *Księdze miejskiej Kryłowa* (1743–1773) i w dzisiejszych gwarach okolic Włodawy, Chełma i Hrubieszowa, czyli zachodniej części Rusi Czerwonej do

³⁵ L. Bednarczuk, *Pogranicze językowe polsko-ruskie na ziemi sanockiej*, [w:] *Podkarpace. Język – literatura – kultura*, Sanok 2009, s. 17–42.

³⁶ J. Kość, *O kształtowaniu się gwar południowokresowych na terenie ziemi chełmskiej w XIX wieku*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, VIII, 1995, s. 179–193; J. Kość, *Polshczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej*, Lublin 1999 i inne prace.

połowy XIV w. Skrupulatnie zanalizował cechy gwary okolic Puchaczowa w zebranych przez O. Kolberga³⁷ tekstach, co jego zdaniem jest rezultatem przyswajania przez Rusinów chełmskich polskiego systemu językowego:

Fonetyka

- 1) Nieakcentowane *e, o* > *i/y, u*: np. *przyczytała, palcy*; ps. *ě* > *i*, np. *witr* ‘wiatr’, *wisti* ‘wieści’.
- 2) Prasłowiańskie *ъ* > *o*, np. *zdochła, majontok, ohoń*; *ŕ* > *or*, np. *czorny*.
- 3) Rozkład i zanik nosowości, np. *menżowi, przywionzać, śmiejo; sia* ‘się’, *ne budu*.
- 4) (Dys)palatalizacje: *deń, konieczne, myśli, ne, persteń, sliczny, werch; niemogie, bułeczkie*.
- 5) Zachowanie *t', d'*, np. *treti, persteń, tydeń, łokot'*; ps. *tj, dj* > *č, ž*, np. *pleczy, meża*.
- 6) Dyspalatalizacja *r' > r*, np. *more, tret, werch; l* epentetyczne, np. *ziemia; dl > l*, np. *kryła*.
- 7) Dawne *g > h*, np. *ohoń*; proteza *h-, w-*, np. *h-inszy, h-interes, h-ogierzy; w-ona, w-uczyniła*.
- 8) Inne osobliwości ukraińskie, np. *zielazny, zupewnie, wyjszli, skawronek, syredny*, itp.

Morfologia

- 1) Rzeczownik: nom. pl. *syn-y, rozbujnik-i*; dat. *-am*, np. *lokaj-am*.
- 2) Zaimek: brak enlityk; liczebniki *dwoch, trioch*; przymiotnik nom. sg. na *-yj*: *małyj, takij*.
- 3) Czasownik: formant *-uwa-*, np. *dowiaduwał, obiecuwała*; brak ruchomych końcówek *ja był*.

Składnia

Konstrukcje typu *wjechali w miasto; ja słaba; kazali ji, coby tam siedziała*, itp.

³⁷ O. Kolberg, *Dzieła wszystkie* (wykorzystano tomy: Pokucie, Chełmskie, Przemyskie, Wołyń, Podole, Ruś Karpacka, Ruś Czerwona), Poznań 1962–1979, t. 33–34.

2. WOŁYŃ

W epoce plemiennej Wołyń był zamieszkały przez wschodniosłowiańskich Bużan i Du(d)lebów, a pierwsza wzmianka o Łucku pochodzi z 1085 (*Łučesk*), który wszedł w skład księstwa włodzimierskiego, a w 1325 państwa litewskiego (Lubart, Olgierd, Witold); od XV w. biskupstwo w Łucku, 1566 stolica województwa wołyńskiego. Z Wołynia pochodzili kniaziowie, którzy ściągali tu osadników głównie z Mazowsza. W 1795 r. powstała gubernia wołyńska (Żytomierz). W 1805 Tadeusz Czacki założył Liceum Krzemienieckie. Represje popowstaniowe (1831, 1863) doprowadziły do likwidacji polskich szkół i cerkwi unickiej. W latach 1920–1939 województwo wołyńskie zamieszkiwało ok. 70% Ukraińców, a w szkołach były obowiązkowe lekcje tego języka. Wywózki ludności polskiej w latach 1936–1938 z sowieckiej Żytomierszczyzny, a w 1943 rzeź ludności polskiej przez UPA, nie zniszczyły żywiołu polskiego, który odrodził się po 1991 roku i jest systematycznie badany w całym regionie od Sokala i Lubomla po Korosteń, Czernihów i Berdyczów. Dziś w Łucku mieszka ok. 3000 Polaków.

KRZEMIENIEC. Leżący na pograniczu Wołynia i Podola Krzemieniec zasłynął dzięki twórczości Juliusza Słowackiego, w którego utworach i listach spotykamy liczne zapożyczenia ukraińskie i orientalne, niektóre znane od dawna w języku polskim. Spośród kilku prac o języku Poety najpełniejszą jest oparta na autografach analiza A. Boleskiego³⁸, a najsubtelniejszą F. Sławskiego³⁹, który wśród licznych ukrainizmów znalazł kilka regionalizmów wołyńskich, m.in. *assawuła* ‘oficer kozacki’, *zburzyć się* ‘zbuntować’. Osobliwości wymowy widoczne są w rymach.

Fonetyka

- 1) Pisownia *ó/o*, np. *upior* – *upiór*, rymy *proba* – *oba*; hiperyzmy *któs*, *coś*; wahanie *e/y*, np. *oczewisty*.

³⁸ A. Boleski, *Słownictwo Juliusza Słowackiego*, Łódź 1956.

³⁹ F. Sławski, *Słownictwo Juliusza Słowackiego*, „Język Polski”, LXXIX, 1999, s. 332–338.

- 2) Denazalizacja, rymy *wziąłem/aniotem, strzałą/rozeznąło, cielę/wiele*; hiperyzm *mięszkać*.
- 3) Pisownia *-ija, -yja, -ia -ya, -ja*, np. *koronacyja* obok *pjany*, zwłaszcza po *s, z, c / s', z', s' / ś, ź, ć*; rymy *misji – wisi, frezji – rzezi, konfederacji – braci, intencje – pojęcie*.
- 4) Wahania *s, ś, sz; z/ź; n/ń* np. *spi, swiat, zrzodło, tancuch, malenki, słonce, tyńkowy*, itp.
- 5) Frykatywne *rz/rż*, np. *drzy, drzący, gorżko, średnica, źródło*; rymy *oskarża – przeraża*.
- 6) Grupy spółgłoskowe, np. *czyśca, garto, króleski, lkśnił, miętki, pier(w)si, srebnny, wschody*.

Morfologia

- 1) Przypadki, gen. sg. m. częste *-a*; acc. nieżywotnych: *krzyża, narcyza*; nom. pl. *pośły, lirniki*.
- 2) Zaimek, formy kresowe *te* 'to', *owe* 'owo'; acc. fem. *samę, swoją*.
- 3) Liczebnik: *trzy-/czter-dzieści-e*; *dwie nóżek, trzy główek, cztery hurysiek*.
- 4) Czasownik, 1. pl. częsta końcówka *-m*; okazjonalna elipsa copuli, *ja w słowie jego zaufana*;
- 5) pomijanie końcówek ruchomych w czasie przeszłym: *ja uwierzył, ty usiadła, wy byli*, itp.

Składnia

- 1) Instrumentalis predykatywny, np. *narodzeni niewinnemi są; jest kula-wym*.
- 2) Accusativus po negacji, np. *nie pytajmy poetę; rzezać pany nie chciał*.
- 3) Ruska rekcja przyimków, np. *czyn przeciw męża; chodźmy w miasto*, itp.

ŻYTOMIERZ. Jedno z najstarszych miast Rusi Kijowskiej (884). Około 1225 roku św. Jacek Odrowąż założył klasztor dominikanów, który został zniszczony podczas najazdu Mongołów w 1240 roku. W 1333 r. został przyłączony przez Giedyminą do Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1569 r. wszedł w skład Korony Królestwa Polskiego, a w wyniku

rozbiorów do Rosji. Lokalną polszczyzną zajmuje się G. Tymbrowska⁴⁰, która opublikowała wspomnienia i zanalizowała język Franciszka Brzezińskiego (*1924 Żytomierz): (1) wahania *e/i*, *y*, *o/o*, np. *wiency*, *dali*, *reńkamy*; *zròbilem*, *du kogo* (2) denazalizacja *jenzyk*, *zasnońc*, *szczeniwy*; *nie bojim sie*, (3) *j* po wargowych: *objawja*, *mjał*, *pjontek*, (4) miękkie [l']: *alie*, *kil'ka*, *Poliak*, (5) dźwięczne *sv*, *tv*, *čv*, (6) proteza nagłosu *uon*, *uojca*; *jiχ*, (7) [ɹ] jak w ukraińskim: *kreŋnych*, *wil'kuu*, (8) miękkie [k'e], [g'e]: *matkie*, *mogie*, (9) wymowa ubezdźwięczniająca typu *brat jego*, (10) dat. pl. *-am*, np. *dzieciakam*, (11) przymiotniki na *-yj* typu *głodnyj*, *dużyj*, (12) zaimek *jichni*, (13) czas przeszły typu *ja zawarjował*, *ty nie był*; tryb przypuszczający *żeby miałem*, (14) orzecznik w nominatiwie: *oni kowale były*.

MARIANÓWKA i kilka polskojęzycznych miejscowości koło Dowbysza (Kamienny Bród, Tartak, Baranówka, Prutowka, Załuże). Julia Jaworska, urodzona w Marianówce i deportowana do Kazachstanu w 1936, bada systematycznie rodzinną gwara, cytując formy: *ali*, *bida*, *mliko*, *rozbira*; *przebrali-ś*, a przy spotkaniu ze sobą mówią *pochwalony*⁴¹.

CZERWONE CHATKI. Do 1917 Dranickie Chatki⁴², niewielka wieś w obwodzie żytomierskim na Ukrainie. Od dawna żyją tutaj Polacy, którzy na początku XVIII wieku przywędrowali z Mazowsza.

SIABERKA (dziś Ceberka). Jak zauważa O. Zakhutska⁴³, jest to dawna wieś drobnoszlachecka, w której słownictwie występują liczne archaizmy, regionalizmy i transpozycje ukraińskie, takie jak *dziatki* – ukr. *дитку*, *swarzyć się* – *сваритися*, *ludzina* – *людина*, *tędy* ‘tam’ – ukr. *туду*.

⁴⁰ G. Tymbrowska, *Gawędy pana Franciszka z Żytomierza*, [w:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, Warszawa 1999, t. II, s. 245–257.

⁴¹ Ю. Яворская, *Остатки польского языка на Житомирщине*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, V, 1990, s. 143–150 i inne prace.

⁴² G. Tymbrowska, *Uwagi o gwarze Czerwone Chatki w Żytomierskiem*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, IX, 1999, s. 111–129.

⁴³ O. Zakhutska, *Polszczyzna drobnoszlacheckiej wsi Siaberka na Wołyniu. Słownictwo*, Warszawa 2015.

3. PODOLE – HUCULSZCZYŻNA

Wyżyna Podolska obejmuje obszary pomiędzy Bohem a Dniestrem zamieszkiwane w X w. przez słowiańskie plemiona Tywerców i Uliczów, w składzie Rusi Kijowskiej; od XII w. część zachodnia weszła do księstwa Halickiego, od 1363 – Wielkiego Księstwa Litewskiego. Od 1434 w Koronie jako województwo podolskie i braclawskie ze stolicą w Kamieńcu, od 1793 w Rosji po Zbrucz. Katolicka diecezja kamieniecka 1375, od 1412 w metropolii halickiej. Większe miasta: Bar, Borszczów, Czerwonogród, Husiatyn, Jazłowiec, Latyczów, Międzybóż, Stary Konstantynów, Mohylów, Okopy Św. Trójcy, Satanów, Żwaniec. Zachodnie Podole obejmowało woj. tarnopolskie; za Dniestrem znajdowało się Pokucie z Huculszczyzną.

3.1. Tarnopolskie

BRODY. M. Karpluk⁴⁴ pisała m.in. o zapożyczeniach polskich i niemieckich w lokalnej gwarze ukraińskiej, m.in. *brandzułetka*, *butelka*, *cyzoryk*, *dupirn*, *dziura*, *familia*, *gacyk*, *gmina*, *harbata*, *hatramynt*, *kark*, *ksiądz*, *naprawdu*, *padinkuwanie*, *pałac*, *piec*, *piuro*, *pułukaty*, *studnia*, *tanyj*, *twar*, *warga*, *wywiurka*, *zawszy* i inne.

MILNO, pow. Brody. Urodzony tu Karol Dejna wykazał⁴⁵ małopolskie pochodzenie gwary (m.in. ślady mazurzenia). W większości ludność polska mimo dwujęzyczności nie uległa ukrainizacji, wykazując jednak pewne cechy tego języka. Po 1945 prawie cała ludność przeniosła się do Polski.

DULIBY BUCZACKIE, koło Jazłowca. Miejscowość nosi nazwę staroruskiego plemienia Dulebów (1379, 1472 *Duleby*⁴⁶), a jej polską gwarę

⁴⁴ M. Karpluk, *Wyrazy polskie i niemieckie w ukraińskiej gwarze okolic Brodów*, „Roczniki Humanistyczne” TN KUL XLIX-L, 2001–2002, s. 167–177.

⁴⁵ K. Dejna, *Gwara Milna*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. IV, 1956, s. 5–41.

⁴⁶ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie, Lwów 1868–1906.

prawdopodobnie z okolic Tarnowa – Rzeszowa opracował Stefan Hrabec⁴⁷, który wykrył w niej również cechy ukraińskie: (1) nieakcentowane *e, o* > *é, ó*, (2) denazalizacja wygłosu: *chcę* [χce], *noszą* [nošo], hiperyzm *kret* [krɛt], (3) wymowa *v* jak [ɯ], np. *krowa* [kroɯa], *owca* [oɯca], (4) fonetyka udźwięczniająca, (5) końcówki: instr. sg. f. *-óu*, dat. pl. *-am*; (6) przymiotnik: nom. sg. m. *-[yj]*, *-[ij]*, (7) liczebnik: *dv'è ov'ec*, (8) czasownik: 1. pl. *-mè/-em/-mo*, (9) copula nieodmienna *ja jest* itd., (10) brak form męskosobowych, (11) *że* 'który'.

HUTA STARA, pow. Buczac⁴⁸. Większość mieszkańców o polskiej świadomości narodowościowej (wpływy ukraińskie w folklorze i imiennictwie). W 1945 r. mieszkańcy wsi prawie w całości wyjechali do Polski na Pomorze Zachodnie.

3.2. Podole wschodnie

KAMIENIEC, ślady fortecy rzymskiej (?*Petridava*), od 1062 ormiańska faktoria handlowa, XIV litewscy Koriatowicze, 1432 magdeburgia, stolica województwa podolskiego, od XVI w. księgi sądowe⁴⁹.

1557 *Panye myły Hriczku Jerony^mie, V. M. nawyiedzam pyssanym swym [...] slye przez Marczina furmana ze Lwowa fasse nozow, którąm V. M. dawno myal postacz [...]*⁵⁰.

1672 Obrona Kamieńca w wierszowanej relacji S. Makowieckiego⁵¹ (na której H. Sienkiewicz wzorował jej opis w *Panu Wołodyjowskim*), Do Czytelnika:

⁴⁷ S. Hrabec, *O polskiej gwarze wsi Duliby w byłym powiecie buczackim*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. III, 1955, s. 31–76.

⁴⁸ M. Łesiów, *System fonetyczny gwary hutniańskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. V, 1957, s. 131–153; M. Łesiów, *Uwagi o fleksji i składni gwary hutniańskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. VI, 1959, s. 95–112.

⁴⁹ O ich języku por. D. A. Kowalska, *Język polskich zapisek sądowych z Kamieńca Podolskiego II połowy XVI w.*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, XI, 2004, s. 248–278.

⁵⁰ J. Rieger, *Fragmety ksiąg sądowych Kamieńca Podolskiego z połowy XVI w.*, s. 302

⁵¹ S. Makowiecki, *Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672*, oprac. P. Borek, Kraków 2008.

Słuchaj, słuchaczu te wiersze czytając, / A Boga błagaj, za grzechy wzdychając, / Boć i my byli tej ojczyzny murem, / za którym siedział Polak i z Mazurem (32). Kamieniec był pod panowaniem tureckim do 1699 roku.

1863 *Słowniczek prowincjonalizmów podolskich* Aleksandra Kremera, liczne zapożyczenia (1) ruskie *dobrodziejka* ‘popadia’, *futor/chutor*, *hadiuka*, *jaruga* ‘głęboki jar’, *paciuk* ‘prosiak’, (2) mołdawskie: *arkan* ‘taniec’, *bałan* ‘wół’, *lupur* ‘wilk’, *mak* ‘furman’, (3) wyrazy orientalne. Pory dnia: *doświtek* – *najutrznia* – *w objady* – *na wysoki/niski nieszpór* – *na włahy* – *pierwosny* – *kury północne/świtowe*. Osobliwości fonetyczne: *krzynica* (hyperyzm), *pojechałszy* [v/ɥ].

OLESZKOWCE i pobliskie HERECZANY koło Płoskirowa (w zaborze rosyjskim). Liczne uproszczenia systemowe. Gwarę i słownik obu wsi opracowała I. Cechosz-Felczyk⁵²:

Fonetyka: (1) redukcja nieakcentowanych: *e, o > i/y, u*, np. *powidła* [puv’idła], *pole* [pol’i]; (2) denazalizacje: *ę > o/y, ą > o/u*, zwłaszcza w wygłosie, np. 3. pl. *każą* [kažo]/[kažu]; (3) miękkie *ś, ź, ć > s’, z’, c’*, np. *mięso* [mńeso], *wielka* [vel’ga], *matkę* [matk’e]; (4) protetyczne *v-*, np. *v-ucho, v-orać*.

Morfologia: (1) formy nominatiwu: *brukwa, marchwa, cerkwa; stryko, wujko*; (2) dat. sg. w funkcji locatiwu *na chłopowi, na wołowi*; dat. pl. *-am*, np. *pan-am, baran-am*; (3) przymiotniki na *-ij/-yj* typu *b’idn-yj, nov’-ij*; (4) brak rodzaju męskoosobowego i enklityk zaimkowych; (5) końcówka 1. pl. *-my/-mo/-m*, np. *łucz-em/pyta-mo*; (6) analityczny czas przeszły, np. *ja czuł*; (7) copula nieodmienna, np. *ja jest*.

ZIELONA nad Zbruczem. Podobnie jak dwie poprzednie miejscowości znalazła się w zaborze rosyjskim. Centrum wsi zamieszkują potomkowie chłopów „Mazurzy”, a na peryferiach „Lachy” dawna szlachta. Mimo prześladowań i stopniowej ukrainizacji język polski dobrze zachowany.

⁵² I. Cechosz, *Polska gwara Oleszkowiec na Podolu. Fleksja imienna i werbalna*, Kraków 2001; I. Cechosz-Felczyk, *Słownictwo gwary Oleszkowiec i Hreczan (Greczan) na Podolu*, Kraków 2004.

Wielowymiarowej analizy socjolingwistycznej na tle polszczyzny regionu dokonała E. Dzięgiel⁵³. Jak wykazała badaczka, termin „Mazurzy” odnosi się na Ukrainie do wszelkich wsi chłopskich, na co wskazuje słownictwo oraz fonetyka udźwięczniająca, która dostała się także do gwar ukraińskich.

ŻWANIEC nad Dniestrem⁵⁴. Pograniczny zamek z poł. XVI w. Do 1941 mieszkało tu wielu Polaków, a do dziś zachowały się liczne nazwiska polskie: *Balicki, Golański, Jaworski, Konofalski, Kowalski, Krywiecki, Narajewski, Przesmycki, Sawicki, Sikorski, Zubrzycki*. Tylko nieliczne osoby mówią po polsku. Cechy gwary:

Fonetyka: (1) nieakcentowane *e* (*j*) > *é, i, y; o* > *ó, u*, np. *śé, um'iš, v'ency; z niegu, nó*; (2) [ɛ], [ɔ] przed szczelinową, np. *mōš, mēža*; (3) proteza *ĭ-iχ, ĭ-im*; (4) [s'], [z'], [c']; (5) [ħ] – [l']; (6) [χ] – [h]; (7) *trz, cz* [čš], np. *czszy, czszeba*; (8) sandhi typu *od_nas/ĭak_my*.

Morfologia: (1) nom. pl. *dva katolik'-i*; (2) czasownik 1. sg. *ńe mog-e*, 1. pl. *-daje-my/piš-em*; 3. pl. *id-o/zab'er-u*; czas przeszły *bomby padal'-i*; brak ruchomych końcówek.

Składnia: konstrukcje typu *u nas byli śf'enta; kobeta, że uczy ich; iemu ĭuš jest ze čy*.

3.3. Huculszczyzna – Pokucie

HUCULSZCZYŻNA. Huculszczyzna Wchodzi do literatury polskiej w pierwszej połowie XIX wieku: Eugeniusz Brocki *Opryszki w Karpatach* (1836), Józef Korzeniowski *Karpaccy Górale* (1840): *Czerowny płaszcz, za pasem broń...*, by osiągnąć apogeum w trylogii Stanisława Vincenza *Na wysokiej połoninie* (1938–1979). Jak wykazał J. Janów⁵⁵, huculskie nazwy

⁵³ E. Dzięgiel, *Polska gwara wsi Zielonej na Podolu na tle innych gwar południowo-kresowych. Fleksja imienna i werbalna*, Kraków 2001; E. Dzięgiel, *Polshczyzna na Ukrainie...*, dz. cyt.

⁵⁴ E. Dzięgiel, *Uwagi o resztkach języka polskiego w Żwańcu nad Dniestrem*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. VIII, 1995, s. 89-95.

⁵⁵ J. Janów, *Słownik huculski* (oprac. Rieger J.), Kraków 2001 i inne prace.

miejscowe, osobowe, znaczna część słownictwa jest pochodzenia rumuńskiego, co wskazuje na etnogenezę Hucułów, którzy na południu sięgają Zakarpacia (Rachow nad Cisą) i Bukowiny (m.in. przełęcz i wieś Ciumârna koło Suczawy). Stylizację huculską w literaturze polskiej omówiła M. Brzezina(ow)a-Strycharska⁵⁶, cytując liczne regionalizmy, m.in. *bouhar* ‘pasterz wołów’, *cara* ‘ziemia’, *carynka* ‘łaka’, *daraba* ‘tratwa’, *fłojera* ‘trombita’, *gotur* ‘głuszec’, *grazda* ‘zagroda’, *kiedr(a)* ‘cerd, limba’, *łegin* ‘młodzieniec’, *lelio*, *nenio* ‘ojciec’, *nenia* ‘matka’, *plaj* ‘ścieżka’, *pyrha* ‘pies’, *watah(a)* ‘baca’, *żereło* ‘źródło’.

POKUCIE, na którym urodził się Franciszek Karpiński (opracowanie języka: K. Kwaśniewska-Mżyk⁵⁷), posiada dziś poza Stanisławowem i Kołomyją nieliczne skupiska ludności polskiej, wyniszczonej równie okrutnie przez UPA jak na Wołyniu. Mieszkańcy wsi Obertyn (1531 zwycięstwo hetmana Jana Tarnowskiego na wojskami mołdawskimi) po II wojnie w liczbie ok.2000 zostali przesiedleni w okolice Oławy i Kłodzka, a ze wsi Święty Józef i kilku innych znad rzeki Tłumaczyk w rejon Ząbkowic Śląskich. Gwarę przesiedleńców opracował W. Paryl⁵⁸.

4. Podnieprze

4.1. Kijów

Jeden z najstarszych grodów ruskich, 882 zajęty przez Helgi-Olega, IX w. panowanie Chazarów (*kagan* jako tytuł Włodzimierza Wielkiego). Świadectwem polskiego osadnictwa w dawnym Kijowie były *Ljadskaja Słoboda* i *Ljadskije Vorota* (? za Jarosława Mądrego⁵⁹). Od 1240 w rękach

⁵⁶ M. Brzezina-Strycharska, *Stylizacja huculska*, Kraków 1992.

⁵⁷ K. Kwaśniewska-Mżyk, *Język Franciszka Karpińskiego*, Warszawa–Wrocław 1979.

⁵⁸ W. Paryl, *O zmianach w mowie przesiedleńców ze wsi Święty Józef na Pokuciu*, [w:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, Warszawa 1999, t. II, s. 413–427.

⁵⁹ Por. M. Kałuski, *Polskie dzieje Kijowa*, Toruń–Melbourne 2015, s. 11.

Tatarów, 1363 przyłączony przez Olgierda do WKL, 1412 katolickie biskupstwo, 1492 magdeburgia, 1569 w Koronie, 1654 w Rosji. 1658–1817 Akademia Mohylańska, rozwój prawosławnego piśmiennictwa polskiego; opracowania językowe: A. Martel⁶⁰, M. Karpluk⁶¹, J. Klimek⁶².

PIOTR MOHYŁA (1596–1647), syn hospodara wołoskiego Symeona, spowinowacony z możnymi rodami ruskimi i polskimi, po zakończeniu nauk zatrzymał się w Polsce pod opieką hetmana Stanisława Żółkiewskiego, po jego śmierci (pod Cecorą 1620) brał udział w wojnie chocimskiej i osiadł w Polsce. Nabył dobra w woj. bełskim i kijowskim. 1627 archimandryta Ławry Peczerskiej, 1633 metropolita kijowski, 1635 twórca prawosławnego kolegium, później Akademii (z prawem wykładania w jęz. greckim i łacińskim). Z drukarni w Ławrze Peczerskiej uczynił ważny ośrodek wydawniczy: 1644 *Lithos abo kamień z procy prawdy Cerkwie świętej prawosławnej ruskiej na skruszenie fałecznościemnej „Perspektywy” albo raczej paszkwilu od Kassyjana Sakowicza, byłego przedtym kiedyś archimandritae dubińskiego, unita, jakoby o błędach, herezyjach i zabobonach Cerkwie ruskiej w uniej nie będącej* oraz liczne hramoty i listy kierowane do bractw prawosławnych (opracowanie języka: M. Karpluk⁶³).

Fonetyka

- 1) Przejście nieakcentowanego o w u: np. *ukruchy*, hiperpoprawne o, np. *w wrzącym okropie*.
- 2) Wahania e/i(y): *ryligijej/senodow, rzeczewistą*.
- 3) *śl > šł: myszlą, poszłubił, zamyszła*; brak wstawnego d w grupie zr, np. *zradziekie*.

⁶⁰ A. Martel, *La langue polonaise dans les Pays Ruthènes*, Lille 1938.

⁶¹ M. Karpluk, *Staropolskie studia...*, dz. cyt.

⁶² J. Klimek, *Prolegomena do poloników kijowskich z XVII wieku*, [w:] *Język polski. Współczesność i historia*, VII, Lublin 2009, s. 189–203; J. Klimek, *Polonika kijowska – nierozpoznana odmiana polszczyzny XVII stulecia? Rekonesans*, [w:] *Badania historycznojęzykowe*, Kraków 2011, s. 91–101.

⁶³ M. Karpluk, *Staropolskie studia...*, dz. cyt. s. 651–679.

Słowotwórstwo

- 1) Przedrostki: *bez-krewna* – strus. *bes-krovnyi*, *bez-mężna* – strus. *bez-mużnyi*, *bez-zakonny* – strus. *bezakonnyi*, *prze-błogosławiona* – strus. *prě-błago-slovenĭ*.
- 2) Przyrostki: *rozdzieli-ciel*, *usłuży-ciel*, *kroc-iusienki*; *rzeczewist-o*, *ciekaw-o* < ukr. *цікаво*.

Fleksja

- 1) Dativus: wahania *-u/-owi*: *nieboraku Chamu* obok *świaszczennikowi*.
- 2) Locativus: wahania *-u/-e*: *w Monasteryu* / *w Monastyrze*.
- 3) Accusativus pl.: *w kielichi*, *w pieluchi*.
- 4) Zaimek: *ony* [akt]; *w samy wieczor*; *takie* ludzie; *przez te* pomazanie.
- 5) Koniugacja: uogólnione formy męskoosobowe, np. *obrazy [...] podzieli*; *w pieluchy powijali*.
- 6) Imiesłów: *bywszy* ‘który był’, *bywszych* powszechnych synodów.

Składnia

Regionalizmy typu *ja tobie powiem*; *pytam ja ciebie*; *wilkiem porwaną owieczkę*.

Leksyka

Liczne ukrainizmy: *bałakać* ‘pleść, gadać’ (najstarszy zapis w polszczyźnie); *bałamucko* ‘pokrętnie, bałamutnie’, *chwatkiem* ‘w pośpiechu, byle jak’; *did’ko* ‘diabeł’, *durny* ‘głupi’; *hrubo* ‘ordynarnie’, *hrubość* ‘nieuctwo’, *kazka* ‘bajka, nieprawda’, *klinkować* ‘łgać’, *latopisiec* ‘kronikarz’, *mazepa* ‘głupiec’, *mędrehelek* ‘mądrała’, *(nie)obel* ‘(nie)całkiem’, *obszczy* ‘wspólnotowy’, *obszcze* ‘we wspólnocie’; *ohyda* ‘zohydzenie, wstyd’, *perekidczyk* ‘renegat’, *pirogi* ‘ciasto z nadzieniem’, *polekczenie* ‘ulga, poprawa (zdrowia)’, *prytwor* ‘kruchta’, *skomoroch* ‘wędrowny muzykant, kuglarz’, *słoboda* ‘osada wolna na pewien czas od podatków’, *wskaz* ‘wyrok’, *wzirać* ‘patrzeć, spoglądać’, *znać* ‘wiedzieć’.

JOANNICJUSZ GALATOWSKI (ok. 1620–1688), pisał po ukraińsku i po polsku, studiował w Kolegium Mohylańskim, przebywał na Wołyniu, 1657 rektor tej Akademii, 1670 archimandryta czernihowskiego monasteru, skąd

podróżował do Moskwy do cara Aleksieja Michajłowicza po wsparcie dla tej placówki. Lata 1676–1686 zaowocowały wydanymi w Czernihowie, Kijowie i Nowogródku Siewierskim aż dziewięcioma książkami polskimi, m.in. *Mesyjasz prawdziwy, Jezus Chrystus* (Kijów 1672), w którym nazywa siebie *katolikiem*, a Cerkiew, do której należy – *katolicką, prawosławno-katolicką, prawowierną*. Zwroty wobec cara: *Najaśniejszemu i Błahoczestywemu Hosudarowi, Carowi i Wielkiemu Książęciu Aleksiju Michajłowiczowi; Waszego Najaśniejszego Carskiego Weliczeszta ustawiczny bogomodlca i sługa najniższy; Zwycięzca wszystkich wrogów jak Chrystolubiwy; Najaśniejszy i Błahoczestywy, ś[więtej] pamięci Hosudar, Car i Wielki Książę Aleksy Michajłowicz, wszystkim Wielkiej, Małej i Białej Rusi Monarcha; do Waszego Najaśniejszego Carskiego Weliczeszta*⁶⁴.

JOACHIM JERLICZ (1598–1674), szlachcic prawosławny z Wołynia, świadek wydarzeń epoki *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole* (spisany w Ławrze Peczerskiej w Kijowie). W tekście wierszowane wstawki ukraińskie, np. *Hej Kasztelane! Koronny hetmane! [...] Hlań obernysia, stań zadywyśia, szczo sia dijet z namy, porucznikamy i rotmystramy, polskimi synami* (I, 116). Liczne regionalizmy.

Fonetyka: *cerulik, okóp* ‘okop’, *turbacją, źrali* ‘zarli’, *sić* ‘sieć’.

Morfologia: *ordyń-czyk* ‘ordyniec’, *chmielni-czyk, Sambr-u* (Sambora), *ku Trembowl-u*.

Leksyka: *car* (tatarski, moskiewski), *cesarz* (turecki), *chałastrą, kuczka* ‘buda’, *maża* ‘wóz’, *mohorycz* ‘zapłata’, *murdza* ‘szlacic tatarski’, *poryniali* ‘zanurzali’, *sudno* ‘czółno’, *wsienoczny* ‘całonoczny’, *zaparli się* ‘zamknęli’.

MAKSYMILIAN SIEMIGINOWSKI (1760–1822), autor rosyjskojęzycznego podręcznika języka polskiego (1791). Regionalizmy językowe omówiła H. Safarewiczowa⁶⁵:

⁶⁴ Oprac. M. Karpluk, *Staropolskie studia...*, dz. cyt., s. 219–225.

⁶⁵ H. Safarewiczowa, *Polszczyzna XVIII wieku w podręczniku gramatyki polskiej M. Siemiginowskiego (Kijów 1791)*, Wrocław 1971.

Fonetyka: (1) rozkład i zanik nosowości *bende, donžo, pchnowszy*, (2) ślady wymowy typu *koliża, lekća, seša*, (3) palatalność typ ruskiego, (4) inne głoski: [l'], [rʒ], [h].

Morfologia: (1) formy zaimkowe *kim-si, czym-si*, (2) rzadkość enklityk *mię, cię*, (3) przymiotniki *dobr-yj, wiejsk-ij*, (4) częsty zaimek osobowy przed czasownikiem.

Składnia, frazeologia: (1) ruska rekcja przyimków: *mimo las; o św. Pietrze*, (2) rozkaznikowe *będzie ze mnie*; tytułatura na wzór rosyjski.

W XIX wieku do 1917 roku kwitnie w Kijowie polskie życie kulturalne (liczba Polaków 1909 – 44400, 1926 – 13700, 1959 – 8400, dziś ok. 7000). Mimo pół wieku prześladowań język polski utrzymał się w Kijowie do dziś. Ważniejsze osobliwości omówiły: I. Cechosz⁶⁶, J. Klimek⁶⁷, N. Popławska⁶⁸.

Fonetyka

- 1) Zwężenie nieakcentowanych *e, o*, np. *tyń, os'im, puź'ni*.
- 2) Rozkład nosowości *jenzyk, mészczysz'ni; dz'iwio s'é/s'é^á*.
- 3) Repartycja [v/ɥ] jak w ukraińskim, np. *zausze, cerkieu*; dźwięczne [v] w grupach *sv, tv, cv*.
- 4) Palatalność ruska: [l'], wymowa [s'], [z'], [c'].
- 5) [dš], [tš] > [čš], np. *czszeba, przeczszkoli*.
- 6) Sandhi ubezdźwięczniająca, np. *narutnie płał*.

Morfologia

- 1) Rzeczownik: nom. pl. typu *Poliak-i, rodzic-y, liudz-i*; acc. pl. f. = gen. ona ma *córek*.
- 2) Przymiotnik, zaimek: wahanie typu *taki(j), każdy(j)*.

⁶⁶ I. Cechosz, *O języku polskim w dzisiejszym Kijowie*, [w:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, Warszawa 1999, t. II, s. 115–137.

⁶⁷ J. Klimek, *Prolegomena do poloników...*, dz. cyt., s. 189–203; J. Klimek, *Polonika kijowskie...*, dz. cyt., s. 91–101.

⁶⁸ N. Popławska, *Język polskiej inteligencji w Kijowie*, [w:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, Warszawa 2006, t. III, s. 109–127.

- 3) Czasownik: 1. pl. *-my/-mo*; analityczny czas przeszły typu *ja przeczytał, my chodzili*.

Składnia

Liczne kalki ruskie, np. *było odprawiono, ni za co, na dwa liata starsza*, itp.

Do dziś zachowało się kilka mniejszych skupisk polskich na Kijowszczyźnie: Biała Cerkiew, Berdyczów, Czerkasy, Czernihów, Humań, Kaniów, Kirowgrad, Nieżyn, Obuchów, Pryłuki, Smiła, Wyszograd i inne⁶⁹.

4.2. Zaporozie

Ważnym świadectwem polszczyzny używanej w połowie XVII wieku na Zaporoziu jest list Bohdana Chmielnickiego do mieszczan lwowskich z 9.III.1657, nasycony ukrainizmami:

Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskom Jeho Carstwa Weliczeskoho Zaporoskim

Oznajmujem tym pisaniem naszym *kaszdomu*, komu o tym *widaty należyt*, a mianowicie Panu Antonowi, *nakaznemu* naszemu y przy nim *budącym* pułkownikom, *assawułom*, *setnikom*, *attamanom*, y *zalohom* po *mistach buduczym*, *starszyni* y *czerni* Wojska naszego Zaporoskiego y *wszimu naszymu* towarzystwu, iż jakośmy przez pierseie postanowienie roku *przeszłego misto* Lwow zo *wsiemi* obywatelami wzięli w swoją *oboroną*, *obietujączy* ich, póki by wiernie sie i według słowa ku nam *przyrzeczoho* się zachowali, od wszelakich tak swoiey, jako y obcych wojska *naiezdow zastupaty*, tak y *teper* surowie *przykazniem*, aby się żaden tak z pieszych, jako *iezdnych* nie ważył *nabiehaty*, lubo *proiezd*om, jakimkolwiek sposobom, ani w domach *szarpat*, ale owszem, aby się z *ludmi mista* Lwowa iak z własnemu naszymi obchodili, do *wszelakoho* handlu y kupiectwa czyniączy *pereszkozy*; znaczey gdyby kto mił z niemi *postupowat*, nad

⁶⁹ O. Łazarenko, *O sytuacji językowej w kilku polskich wsiach na Kijowszczyźnie na początku lat dwudziestych XX wieku*, [w:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, Warszawa 2006, t. III, s. 97–107.

wyraznoie nasze zosko[c]zenie y *toie* było do nas donieszono, surowie takowych kaszdy bez folgi y odpustu karany *budet* według zasługi y uczynku swoiey, by tesz y na *horla*.

Dan w Czehrinie, dnia 9 marca, roku 1657.

Bohdan Chmielnicki, ręką własną.

Na dzisiejszym Zaporozżu istnieją nowszego pochodzenia niewielkie skupiska polskie w Tokmaku, Melitopolu i Berdiańsku, gdzie do kościoła katolickiego przychodzą nie tylko Polacy. W niedzielę są trzy liturgie w językach: polskim, rosyjskim i ukraińskim⁷⁰.

4.3. Humań – Odessa

HUMAŃ (którego polska i żydowska ludność została wyrżnięta w 1768 przez hajdamaków) był miastem, w pobliżu którego przyszedli na świat Bohdan Zaleski i Seweryn Goszczyński. Cennym świadectwem polszczyzny jest utrwalona w pamięci profesora Henryka Ułaszyna (ok. 1950)⁷¹ polska gwara szkolna lat 1885–1895, nasycona rusycyzmami i nielicznymi regionalizmami, jak *kozyrek*, *krejda*, *nadgroda*, *gimnazja*. W końcu XIX wieku w Humaniu żyło 17395 Polaków. Tu urodził się Eugeniusz Małaczewski (1895–1922), który swoje tragiczne przeżycia na Ukrainie i w Rosji w latach 1917–1920 przedstawił w tomie opowiadań *Koń na wórzcu* (1921).

ODESSA. Przed wybuchem I wojny światowej żyło w mieście ok. 25–30 tys. Polaków, a na wsiach ok. 8 tys. polskich chłopów (katolicy). Na początku XX w. działało tu szereg polskich organizacji społecznych – Dom Polski, „Lira”, „Ognisko”. Po 1917 nasilają się prześladowania. Wg notatki NKWD z 27 X 1932 r. (tłumaczenie):

⁷⁰ Obszerniej: H. Krasowska, *Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie. Studium socjolingwistyczne i leksykalne*, Warszawa 2012, s. 55–71.

⁷¹ H. Ułaszyn, *Polska gwara szkolna w Humaniu*, „Język Polski”, LXV, 1985, s. 241–257 (oprac. J. Reczek).

W obwodzie odeskim mieszka około 17 tys. Polaków. Kolektywizacją objęto od 90 do 100% wiejskiej ludności polskiej. Podczas żniw zaobserwowaliśmy, że Polacy kradną kłoski pszenicy, za co winowajców skazano na różne terminy pozbawienia wolności, według uchwały władz. Odnotowano niezadowolenie, spowodowane złym materialnym zabezpieczeniem potrzeb kołchoźników i brakiem chleba. Ze strony młodzieży rozbrzmiewają apele do terroru wobec miejscowych urzędników partyjnych, działalność których doprowadza do śmierci z głodu. Odnaczymy również zwiększenie nastrojów emigracyjnych. Do Polski nadsyłają w trybie masowym listy, w których wypowiadają pragnienie wyjazdu do Polski. Zatrzymano sporo Polaków, którzy przymierzali się do nielegalnego przekroczenia granicy z Polską. (Jan Matkowski „Kurier Galicyjski” 16–29 X 2015 nr 19).

Dziś Okręg Odesko-Symferopolski Związku Polaków na Ukrainie mimo wojny posiada liczne oddziały: Odessa, Mikołajow, Chersoń, Jużnoukraińsk, Pierwomajsk, Izmail, Biełgorod-Dnjestrowskij, Mikołajew, Nowa Kachotka, Bałta, Kriwe Oзеро, Wozniesensk, Rozdilna, Symferopol, Sewastopol, Jałta, Kercz.

4.4. Donbas

Według ustaleń H. Krasowskiej⁷², ludność polska w Donbasie pojawiła się pod koniec XIX wieku, głównie robotnicy i rzemieślnicy, m.in. sitarze spod Biłgoraja, a z drugiej strony kadra kierownicza w przemyśle i bankach. W czasach sowieckich polskość niszczone, dopiero w latach 70. zaczęli tu napływać z Kazachstanu Polacy zesłani w latach 30. z Żytomierszczyzny. W 2001 r. narodowość polską podało w obwodzie donieckim ok. 4300 osób, w zaporoskim – 1800. Polacy w Donbasie żyli (do 2014 r.) w rozproszeniu: Kramtorsk, Gorłowka, Jenakijewo, Makiejewka, Mariupol, głównie Doniecku, gdzie przy kościele św. Józefa po nabożeństwie w języku polskim zazwyczaj odbywa się nauka języka polskiego. Pismo polskojęzyczne w Doniecku „Polacy Donbasu”. Pojawiły się również audycje radiowe i telewizyjne m.in. *Polska Fala 30 Donbasu*. W Berdiańsku

⁷² H. Krasowska, *Mniejszość polska...*, dz. cyt.

istnieje Polskie Kulturalno-Oświatowe Towarzystwo, a w niektórych szkołach nauczany jest fakultatywnie język polski. W Makiejewce w jednej ze szkół mieści się gabinet Towarzystwa Kultury Polskiej „Polonia”. Polskiego uczy się chętnie młodzież:

Mój tata jest Rosjaninem, mama Ukrainką, a ja chyba będę Polką, bo mnie się tak podoba i język, i piosenki, i tańce (Makiejewka). Jest to język ojca i dziadka, zawsze on mi się podobał. Polski, dlatego że Polska jest naszym sąsiadem, w przyszłości mam nadzieję bywać w Polsce. Babcia moja była Polką (Zaporoże). U nas niet korniej polskich, no polskij jazyk mnie oczeń nrawitsia, choczu swoju docz otdat' na uroki polskowo jazyka. Ona mienia każdyj dzień spraszujawjet: mama ty razgawariowała z uczitielnicoj, ja choczu uczitsia, mnie oczeń nrawitsia polskij jazyk [INTERNET].

5. BUKOWINA – MOŁDAWIA

W gramotach mołdawskich z XIV–XVI wieku⁷³ pojawiają się zapożyczenia polskie, a w XVII w. rozszerza się znajomość polszczyzny. Syn miejscowego dostojnika Miron Costin (1633–1691) studiował w Barze i Kamieńcu w szkołach jezuickich (1647–53), a po zwycięstwie pod Wiedniem podarował Janowi Sobieskiemu poemat *Historija polskimi rytмами o mołdawskiej ziemi i multańskiej* (1684)⁷⁴, w którym występują liczne nazwy i terminy rumuńskie i tureckie. Początek utworu:

Ojczyznę oplakaną i biednych mieszkańców / Mołdawskiej Ziemi powiem. Ci niegdyś od szańców / Trajanowych osiedli Dacyje oboje, Aż ich czas i długi wiek rozdzielił na troje. / Pierwszy z ziemi grodów siedm pod Węgrami byli, / Wpół z Dakami Trajanem wprowadzeni żyli, / A Moltanie od Oltu abo z gór Montanie, / Osiedli już powtórnie po pierwszym Trajanie. / Trzecia część jest Mołdawa od rzeki Mołdawy / Z jaskiń marmorejskich po morskie żuławy.

⁷³ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, I–II, Київ 1977–1978.

⁷⁴ M. Costin, *Latopis ziemi mołdawskiej i inne utwory historyczne* (oprac. I. Czamańska), Poznań 1988.

Tak tamci, jako i ci Rumynami słyną, / Niech w tym żaden nie wąpi, że od Rzymu płyną (278–9).

Na Bukowinie Karpackiej osadnictwo polskie pojawiło się w końcu XVIII w. Władze austriackie sprowadziły w 1792 r. z Bochni, Kałusza i Wieliczki górników w celu wybudowania i prowadzenia kopalni soli we wsi Kaczyka. W początku XIX w. przybywają osadnicy z innych części Małopolski oraz mówiący gwarą polsko-słowacką Górale Czadeccy do miejscowości Tereblecze, Dolne Piotrowce i Stara Huta na północy, oraz Pojana Mikuli, Plesza i Nowy Sołonec na południu. Po upadku powstania listopadowego pojawiają się z kolei na Bukowinie przedstawiciele szlachty podlaskiej zbiegłej z ziem polskich przed represjami rosyjskimi. Po rozpadzie Austrii w 1918 cała Bukowina znalazła się w państwie rumuńskim, a ośrodkiem polskości stały się Czerniowce. W 1940 północna Bukowina znalazła się w Ukraińskiej SSR. W 1945 część mieszkańców przeniosła się do Polski, a centrum polskości stała się Suczawa, gdzie po zmianach ustrojowych odbywają się polonijne festiwale i konferencje naukowe o tematyce bukowińskiej. Polacy nie stanowili tu nigdy zwartej grupy ze względu na niewielką w sumie liczebność i rozproszenie, a łączą ich mimo różnic gwarowych żywy do dziś język polski i kościół katolicki. Wypowiedź mieszkanki:

To jest polski kościół i niech po polsku bydzie i dzieciska się nauczm i nam jest tak fajno, jak to kniaź z Polski czysto po polski do nas czyta i gwari. Ale tarazika szycko wolno, a oni [księża] nam prichodzm z Polski i po ukraińsku chcom gwarić i czytać to im nie pasuje. Jako byli ruski i zamykali i nie pozwalali, to my ino po polsku się modlili i tak umiemy, a inac to trieją się uczyć [INTERNET].

Jeżeli ktoś obchodzi święta Bożego Narodzenia i Wielkiej Nocy zgodnie z kalendarzem rzymskokatolickim, „polskim” – oznacza to, że utożsamia się z polsnością: *Jasełka, pastorałki szycko u nas jak w Polsce, bo my som Poloki* – mówi mieszkanka Dolnych Piotrowiec. Działają zespoły folklorystyczne: w Dolnych Piotrowcach „Wianeczek”, Terebleczu „Dolina Seretu”, Czerniowcach „Echo Prutu” i w Starej Hucie „Dolinianka”, popularyzujące polską tradycję i folklor.

5.1. Bukowina północna (ukraińska)

CZERNIOWCE. Jak zauważają urodzeni tu K. Feleszko⁷⁵ i J. Bujak⁷⁶, w potocznym języku tego miasta dominują cechy pobliskiej ukraińskiej polszczyzny i pewne cechy rumuńskie:

- 1) Zmiany *e, o* ↔ *i/y, u; ej > y/i; er > ir*, np. *dopiero* [dopiru], *do niej* [do ni], *był* [beł].
- 2) Palatalizacje *l* [lʲ], *mʹ > mj > mń; ńs, sn > ńś, śn; śv, śp > sv, sp; ċ > ć*, np. *lato* [lʲato], *łśni* [łsni], *mieli* [mnieli], *śpiewa* [spiewa], *czarny* [ćarny], *z nią* [ź nią].
- 3) Wahania *ś, ź, ć / sʹ, zʹ, cʹ / sj, zj, cj / zj*, np. *siano* [sjanu], *zielony* [zʲelʹony] / *zjadła* [zʲadła].
- 4) Krtaniowe dźwięczne *h*, jak w ukraińskim, np. *harhar* ‘łobuz’.
- 5) Frykatywne *rz* [rʲ], *strz > (sz)cz*, np. *wierzba* [vʲirʲba], *trzeba* [ćeba], *mistrz* [mišč].
- 6) Formy pl. typu *duch-i, much-i*; mieszanie rodzajów *chłopcy były / siostry byli* itp.
- 7) Konstrukcje *za tym* ‘o tym’, *stoi w książce, jeść z łyżką, nie mam chleba* (germanizmy).

STOROŻYNIEC. Urodzona w pobliskiej Pance Helena Krasowska opracowała miejscową gwarę⁷⁷, a wraz z Z. Greniem⁷⁸ obszerny słownik Górali Bukowińskich (Stara Huta, Dolne Piotrowce i Tereblecze) oraz w rumuńskiej części Bukowiny (w dolinie Sołońca). Obok leksyki polskiej i słowackiej występują tu liczne zapożyczenia rumuńskie, ukraińskie, mniej niemieckie i rosyjskie. Z języka ogólnopolskiego pochodzi słownictwo religijne, kulturowe i rodzinne. Zachowują się też liczne wyrazy gwarowe z Małopolski,

⁷⁵ K. Feleszko, *Język polski na Bukowinie do 1945 roku. Zarys problematyki*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. VI, 1991.

⁷⁶ J. Bujak, *Polszczyzna Bukowińczyków*, [w:] *W kręgu dawnej polszczyzny*, Kraków 2016, s. 11–26.

⁷⁷ H. Krasowska, *Górale polscy na Bukowinie...*, dz. cyt.

⁷⁸ Z. Greń, H. Krasowska, *Słownik górali polskich na Bukowinie*, Warszawa 2008.

południowego Śląska i Czadeckiego oraz tzw. karpатыzmy (terminologia pasterska), pochodzenia rumuńsko-albańskiego.

5.2. Bukowina południowa (rumuńska)

SUCZAWA jest centrum kulturowym, licząca ok. 2500 osób Polonii rumuńskiej. Gwary polskie w tym regionie opisali skrupulatnie E. Deboveanu i S. Gogolewski⁷⁹, stwierdzając obok rumunizmów i ukrajinizmów dobre zachowanie cech rodzimych. Ważniejsze osobliwości:

- 1) Tendencja do poszerzenia, rzadziej zwężenia /e/: *čämu, däska, ostr'äfka* obok *b'ël'izna, l'ëje*.
- 2) Nosowość przed szczelinową, np. *m'įso, gęsior, gųś, brözove, kųsać*; denazalizacja w wygłosie.
- 3) Spółgłoski miękkie i zmiękczone [p'], [b'], [v'] [s'], [z'], [c'], [l'], [n], np. *kum'is'įa, fuz'įa*.
- 4) Fonetyka udźwięczniająca: *abyγm'ot* 'abych miał'.
- 5) Przymiotnik nom. masc. na *-yj*; comparativus z rum. *mai*, np. *ona je maj młoda* (młodsza)
- 6) Czasownik: copula uogólniona *ja je, oni je*; tryb przypuszczający: *ja by robił; jak by ja n'e był*.
- 7) Osobliwości składniowe: *tyń Vołox je dobryj kowal; obciram stuł z šmato*; spójnik *že* 'który'.
- 8) Liczne zapożyczenia ukraińskie, rumuńskie, niemieckie i węgierskie.

5.3. Mołdawia

Dzisiejsza Republika Mołdowa obejmuje wschodnią część historycznej Mołdawii, położoną między Prutem a Dniestrem, czyli dawną Besarabię, którą tak wspomina po latach Stanisław Makowiecki „Ten piękny i daleki już kraj

⁷⁹ E. Deboveanu, S. Gogolewski, *Przegląd gwar polskich na terenie Rumunii*, „Język Polski”, 46, 1966, s. 112–131; E. Deboveanu, *Polska gwara górali bukowińskich w Rumunii*, Wrocław 1971.

ziem czarnych jak miał węglowy, łąnów kukurydzianych bez początku ani końca, stert słomy na horyzoncie jak egipskie piramidy, cumulusów, które eksplodują w szafirowej głębi nad morzem płomiennych kwiatów słonecznikowych”⁸⁰. Ludność polska napływała tu głównie z Podola, na większą skalę w XIX w. (spis 1897). Dziś spośród 2383 Polaków język polski zna ok. 400 osób. Słyszcy się go w kościołach (Kiszyniów, Bielce, Raszków, Kamionka, Rybnica, Styrca, Tyraspol, Bendery), na festiwalu „Polska wiosna w Mołdawii”, kursach, niektórych szkołach, kilku polskich domach kultury. Polacy mieszkają nawet w tureckiej Gagauzji (Komrat, zespół „Polacy Budziaku”). Polskie nazwiska w Mołdawii z XIX–XX w. (najczęstsze na *-(ow)ski*, *-ko*, *-(cz)-uk*, *-ko*) opracowała skrupulatnie E. Palinciuc-Dudek⁸¹, wskazując na widoczne w ich pisowni pewne osobliwości pdw.kresowe, m.in. redukcje nieakcentowych *e*, *o*, dyspalatalizacje, fonotaktyka.

UWAGI KOŃCOWE

Poczynając od Porfirogenety, źródła historyczne dokumentują kontakty Łędzan/Lachów/Polaków z Rusinami, przodkami Ukraińców (przesiedlenia, ekspansje osadnicze), czego świadectwem są wzajemne zapożyczenia oraz polsko-ruski grafolekt w XIV–XVI wieku, a po unii lubelskiej osadnictwo polskie na ziemiach ukraińskich Rzeczypospolitej. Śladem sięgającego średniowiecza osadnictwa z Mazowsza jest określenie *Mazurzy* na mieszkańców wsi chłopskich (mimo że większość ich cech gwary i dane historyczne wskazuje na Małopolskę). Natomiast język i obyczajowość wsi szlacheckich jest bliższy polszczyzny ogólnej. Jedne i drugie wykazują wpływ ukraiński, który obok zapożyczeń i kalk podtrzymuje archaizmy. Już w średniowieczu rozpoczęła się polonizacja Rusi Czerwonej zwłaszcza miast (Lwów, Przemyśl, Drohobycz), a pośrednim

⁸⁰ S. Makowiecki, *Mamałyga, czyli słońce na stole*, Kraków 1976, s. 13.

⁸¹ E. Palinciuc-Dudek, *Nazwiska i imiona Polaków z Kiszyniowa i okolicy w XIX–XX wieku*, Kraków 2011.

świadectwem osadnictwa polskiego była sieć parafii rzymskokatolickich⁸² czyli „polska/lacka wiara”.

Dzięki rozpoczętym w połowie XIX w., a prowadzonym dziś intensywnie badaniom zespołu profesora Janusza Riegera (któremu przy tej okazji dziękuję za przeczytanie i cenne uwagi na temat tego tekstu), południowo-wschodnia polszczyzna doczekała się bogatej dokumentacji i wstępnej syntezy⁸³. Na opracowanie czekają kolejne słowniki regionalne, a w przyszłości atlas polskich gwar kresowych.

WYKAZ SKRÓTÓW BIBLIOGRAFICZNYCH

ABS	–	„Acta Baltico-Slavica”, Warszawa.
AGZ	–	Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie, Lwów 1868–1906.
JP	–	„Język Polski”, Kraków.
JPKW	–	<i>Język Polski Dawnych Kresów Wschodnich</i> , Warszawa.
JPU	–	<i>Język polski na Ukrainie w końcu XX</i> , (red.) J. Rieger, I. Cechosz, E. Dzięgiel, I 2002, II 2007, Warszawa–Kraków.
MAGP	–	<i>Mały Atlas gwar polskich</i> , I–XII, Wrocław 1957–1970.
Nestor	–	<i>Повість вітряних літ</i> , Сакт-Петербурґ 1999 (tzw. Nestor).
PF	–	„Prace Filologiczne”, Warszawa.
PJ	–	„Poradnik Językowy”, Warszawa.
PSS	–	„Z Polskich Studiów Sławistycznych”, Warszawa.
RKJ	–	„Rozprawy Komisji Językowej”, Łódź.
RS	–	„Rocznik Sławistyczny”, Kraków.
SFPS	–	„Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, Warszawa.
SPK	–	„Studia nad Polszczyzną Kresową”, Warszawa.
SS	–	<i>Słownik staropolski</i> , I–XI, Kraków, 1953–2005.
SSUM	–	<i>Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.</i> , I–II, Київ 1977–1978.

⁸² S. Litak, *Atlas Kościoła Łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin. 2006

⁸³ E. Dzięgiel, *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa 2003.

The South-Eastern border of the Polish language

SUMMARY

Starting from Porphyrogenetos, historical sources document the contacts of Lendians/Lachs/Poles with Ruthenians, the ancestors of the Ukrainians (instances of displacement and of settlement-related expansion), which is attested by the mutual borrowings and the Polish-Ruthenian grapholect in the 14th–16th century, and after the Union of Lublin – the Polish settlements in the Ukrainian lands of the Rzeczpospolita. A mark of the Mazowsze settlements, which date back to the Middle Ages, is represented by the term “Mazurzy” that is used to refer to the residents of peasant villages (even though the majority of their dialectal features and the historical data indicate the Małopolska region), whereas the language and the customs of the villages of noblemen is more closely related to the general Polish language. Both the former and the latter manifest Ukrainian influence, which apart from borrowings and calques preserves archaic terms. Apart from common features, the South-East borderland dialects manifest a territorial variety: (1) The Polonisation of Red Ruthenia, especially of cities (Lwów, Przemyśl, Drohobycz), began already in the Middle Ages. (2) In the 16th–17th century the Polish language expanded in Volhynia, (3) in Podolia, (4) in Kiev and in the Dnieper region, and (5) in the 18th–19th century – in Bukovina and Moldova. An indirect testimony of Polish settlement is furnished by the network of Roman Catholic parishes i.e. the “polska (lacka) wiara”.

Słowa kluczowe: polszczyzna kresowa, Ruś, Ukraina, Wołyń, Podole, Bukowina.

Key words: border Polish, Ruthenia, Ukraina, Volhynia, Podolia, Bukovina.

Elżbieta Bogdanowicz

Uniwersytet w Białymstoku

PODLASKIE NAZWISKA
JAKO NOŚNIK REGIONALNEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

Podlasie jest regionem, który przez stulecia pełnił funkcję pogranicza politycznego, narodowościowo-wyznaniowego oraz społeczno-kulturowego, gdzie dochodziło do przenikania etnosu polskiego, litewskiego, białoruskiego i ukraińskiego. Pogranicze to uformowały różne społeczności etniczne i wyznaniowe, zamieszkujące od wieków ten obszar, wzajemnie się przenikające i silnie na siebie oddziałujące oraz tworzące w przeszłości i współcześnie prawdziwą mozaikę narodowościową, wyznaniową, językową i kulturową. Na zróżnicowanie etniczno-religijne tych ziem decydujący wpływ miały wielokrotne zmiany przynależności administracyjnej i politycznej, pełnienie funkcji granicy strefowej, swoistych kresów dla Polski, Litwy i Rusi oraz związane z tym kolejne fale osadnictwa¹.

Kolonizowanie Podlasia, czyli ziem położonych na styku słowiańskiego świata wschodniego i zachodniego – po obu stronach środkowego Bugu i górnej Narwi – odbywało się z kilku kierunków: 1. z zachodu napływali osadnicy mazowieccy (głównie drobna szlachta zaściankowa) w kierunku północno-wschodnim wzdłuż Biebrzy oraz w kierunku wschodnim między

¹ M. Barwiński, *Podlasie jako region pogranicza*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2014, t. 3, s. 281–282.

Narwią i Bugiem; 2. z południa i wschodu – narodowość ruska (ukraińska), postępująca od strony Brześcia wzdłuż Bugu oraz z kierunku Wołkowyska i Grodna wzdłuż dolnej Hańczy, Łosośny i Świsłoczy; 3. z północy – osadnicy pochodzenia białoruskiego z dużą domieszką elementu litewskiego (i prawdopodobnie jaćwieskiego), kierujący się od strony Mercza i Olity wzdłuż Niemna i Szeszupy², przy czym w początkowym okresie rozwoju państwa polskiego, obszar Podlasia znajdował się poza granicami państwa Piastów i pełnił funkcję niestabilizowanej granicy strefowej oddzielającej Mazowsze od Litwy i Rusi. Jednocześnie graniczne położenie powodowało, że ziemie te były terenem nieustannych walk i prób przyłączenia w drodze podboju i kolonizacji do krajów ościennych. Terytorium Podlasia należało kolejno do Rusi, Litwy, Polski, a od XVIII wieku – przejściowo do Prus, Rosji, Polski, ZSRR, Niemiec oraz ponownie Polski³. Zmiany przynależności państwowej, rzecz jasna, determinowały kierunki i natężenie migracji, doprowadzając w konsekwencji do ukształtowania się na Podlasiu czterech głównych obszarów etnicznych: polskiego, ruskiego (ukraińskiego), białoruskiego oraz litewskiego. Dodatkowo tę strukturę narodowościową wzbogaciło osadnictwo tatarskie (w okolicach Tykocina, Knyszyna, Goniądza, Sokółki i Krynek), a także silne – zwłaszcza w XVII wieku – osadnictwo żydowskie⁴.

Odmienności etnicznej osadników towarzyszyły różnice religijne. Mazowszanie byli rzymskimi katolikami. Rusini wyznawali prawosławie (część z nich w 1596 roku przyjęła unię brzeską). Jedni na zajmowanych obszarach

² J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica” 1977, t. XI, s. 8–14; N. Barszczewska, *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia – projekt badawczy Katedry Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego*, „Studia Białorutenistyczne” 2016, t. 10, s. 263–264.

³ M. Barwiński, *Wpływ granic oraz uwarunkowań politycznych na zmiany struktury narodowościowej i wyznaniowej na przykładzie Podlasia*, [w:] *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, red. M. Kulesza, Łódź 2008, s. 49.

⁴ A. Wyrobisz, *Podlasie w Polsce przedrozbiorowej*, [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII wieku*, red. A. Wyrobisz, Warszawa 1981, s. 173–210.

wznosili kościoły, drudzy – cerkwie. Zróżnicowanie religijno-etniczne dominujących żywiołów osadniczych (polskiego i ruskiego) widoczne jest w zachowanych sposobach pochówków, bowiem obok grobów w obstawach kamiennych, które archeolodzy zwykli łączyć z pochówkami Mazowszan, na obszarze Podlasia usytuowane są kurhany pochodzące z tego samego czasu, a będące miejscem ostatecznego spoczynku Rusinów⁵. Aktywność na omawianym terytorium wykazywali także muzułmańscy Tatarzy, żydowscy wyznawcy judaizmu oraz kolonizatorzy niemieccy – zwolennicy kilku odrębnych, niechętnych wobec siebie kierunków reformowanych⁶.

Tak więc o usytuowanym na pograniczu Podlasia⁷ najkrócej można powiedzieć, że w przeszłości cechowała je wielonarodowość (z bardzo znaczącą przewagą ludności polskiej i ruskiej) oraz wielowyznaniowość, w naturalny sposób generujące niejednorodność językową, która w rezultacie, jak konstatuje L. Dacewicz⁸, dała jedyną w swoim rodzaju wspólnotę komunikatywną i znalazła odzwierciedlenie w języku tego obszaru.

Niejednokrotnie już podkreślano, że interpretacja zjawisk językowych na pograniczach, a więc na obszarach przejściowych i językowo mieszanych, wiąże się z określonymi trudnościami, bowiem w ich rzetelnej ocenie należy uwzględniać nie tylko wymiar lingwistyczny, ale również uwarunkowania pozajęzykowe, np. historyczno-polityczne, społeczno-ekonomiczne, etniczne, wyznaniowe, czyli szeroko rozumiane czynniki kulturowe, rozpatrywane na dwóch płaszczyznach: materialnej i niematerialnej (duchowej)⁹.

⁵ J. Maroszek, *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia*, Białystok 1996, s. 3.

⁶ J. Maciszewski, *Spoleczeństwo*, [w:] *Polska XVII wieku*, Warszawa 1977, s. 130.

⁷ W uzupełnieniu należy dodać, że obecnie z nazwą Podlasie bardzo często utożsamiana jest jednostka administracyjna – województwo podlaskie, które mniej więcej w 1/3 pokrywa się z historycznym regionem. Dzisiejsze województwo podlaskie zachowuje pograniczny charakter, gdyż stanowi granicę Polski z Litwą i Białorusią oraz jest częścią wschodnich rubieży Unii Europejskiej.

⁸ L. Dacewicz, *Nazewnictwo osobowe regionu białostockiego w ujęciu historycznym*, „Onomastica” 1996, t. XLI, s. 73.

⁹ Zob. np. B. Nowowiejski, *Z metodologii badań pogranicza językowego północno-wschodniosłowiańskiego*, [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe*, Warszawa 1992, s. 103–108; F. Czyżewski, S. Gala, *Zagadnienie pogranicza językowego na przykładzie*

Materialny aspekt kultury, jak wiadomo, przejawia się w widocznych elementach przestrzeni, będących rezultatem działalności ludzkiej na danym terytorium. Natomiast kulturę duchową – odgrywającą istotną rolę w życiu każdego człowieka – tworzą tradycje, obrzędy, religia, wiedza, przekonania, wzory moralne, nabyte wartości, pamięć o wydarzeniach historycznych itp. Do kultury niematerialnej, obejmującej wiele symboli i znaczeń, należy także, jako najważniejszy system znaków, język, który jest równocześnie nośnikiem dziedzictwa minionych pokoleń, kształtującym tożsamość kulturową zbiorowości zamieszkującej określony region.

Integralną część zasobu leksykalnego dowolnego języka stanowią różne typy nazw własnych, a więc i nazwy osobowe (antroponimy), kryjące w sobie wykształcone oraz obowiązujące w danej kulturze znaczenia, wartości, normy, i dzięki tej umiejętności kumulowania określonych treści, biorące udział w tworzeniu kultury. Antropoleksemy używane w danej społeczności mogą być źródłem wiedzy o jej historii społecznej i politycznej, rozwoju i realiach codziennego bytu oraz o charakterystycznym dla tej wspólnoty językowo-kulturowej sposobie postrzegania i wartościowania rzeczywistości¹⁰. Mówią one o związkach z innymi krajami, o działaniach, dążeniach, a nawet emocjach ludzi. Są świadectwem przynależności etnicznej i terytorialnej, wyznacznikiem narodowości. Tak więc nazwy osobowe, skupiające wymienione wyżej treści, można uznać za element niematerialnego dziedzictwa kulturowego, ważny dla „narodu, grupy etnicznej, wyznaniowej, regionalnej lub lokalnej, przekazywane w jej obrębie z pokolenia na pokolenie, uznawane przez grupę za własne i cenne”¹¹.

Do kategorii antroponimicznych zaliczane są m.in. nazwiska – dziedziczne określenia człowieka, przechodzące z ojca, niekiedy też z matki

nazwisk włodawskich, [w:] *Systemy onomastyczne w słowiańskich gwarach mieszanym i przejściowym*, „Rozprawy Słowistyczne” 1993, nr 7, s. 113–136; N. Barzczevska, *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia – projekt badawczy Katedry Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego*, „Studia Białorutenistyczne” 2016, t. 10, s. 266 i wiele innych.

¹⁰ Z. Kaleta, *Nazwisko w kulturze polskiej*, Warszawa 1998, s. 5.

¹¹ K. Braun, *Niematerialne Dziedzictwo Kulturowe – nowa perspektywa dla mazowieckich badań regionalnych*, „Rocznik Mazowiecki” 2011, nr 23, s. 228.

na dziecko, będące elementem identyfikującym i integrującym członków danej rodziny, świadczącym o ich wspólnych korzeniach oraz łączących więziach¹².

Współczesne nazwisko wraz z imieniem należy do oficjalnych, urzędowo zatwierdzonych, nazw osobowych o ustalonej formie językowej, ale stanowi też szczególnie dokument historyczny o niezwykłych walorach poznawczych i kulturowych, nośnik dziedzictwa, kultury, dumy, dziejów i wartości rodzinnych, wiedzy o społeczności lokalnej.

Wszystkie te funkcje przysługują również nazwiskom bytującym na Podlasiu, które wrastają w strukturę regionu i go kształtują, będąc w swej podstawowej funkcji wyróżnikiem danego człowieka w środowisku ludzkim, czyli elementem jego identyfikacji, i jednocześnie wykładnikiem regionalnego dziedzictwa kulturowego. W tym zorientowanym terytorialnie zasobie jednostek antroponicznych przechowywane są informacje o różnych kulturach, stanowiące przesłankę do określenia tożsamości etniczno-religijnej osób nimi nazwanych.

Z badań onomastów¹³ zajmujących się pograniczem polsko-wschodnio-słowiańskim wynika, że obecne w obrazie antroponicznym Podlasia wszystkie formalno-znaczeniowe typy nazwisk (zarówno antroponimy niederywowane, tzn. przeniesione w postaci gotowych jednostek leksykalnych – apelatywów lub onimów do planu nazwisk i morfologicznie derywowane w planie nazwisk, jak również jednostki wyodrębnione na podstawie kryterium genetyczno-historycznego, uwzględniającego podstawy motywacyjne nazwisk oraz funkcje tworzących je sufiksów słotwórczych) odzwierciedlają współistnienie w regionie wielu języków i kultur. W niniejszym opracowaniu postaram się tę różnorodność językowo-kulturową tkwiącą w nazwiskach używanych na Podlasiu szczegółowo scharakteryzować, gdyż – jako dorobek wszystkich grup narodowych i etnicznych

¹² K. Rymut, *Nazwiska Polaków*, Kraków 1999, s. 9.

¹³ Por. liczne prace autorstwa Z. Abramowicz, L. Citko, L. Dacewicz i in., np. L. Citko, *Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI w.*, Białystok 2001; Z. Abramowicz, *Antroponimia Żydów białostockich*, Białystok 2010; L. Dacewicz, *Historia nazwisk na kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.)*, Białystok 2014.

zamieszkujących współcześnie i w przeszłości badane terytorium – jest ona niezwykle cennym komponentem regionalnego dziedzictwa kulturowego, które powinno być zachowane i przekazane przyszłym pokoleniom.

Prezentację zasobu podlaskich nazwisk zacznę od przedstawienia antroponomów powstałych na bazie wyrazów pospolitych (apelatywów)¹⁴, obejmujących odznaczające się bogactwem semantycznym miana przewiszkowe, a także nazwy wykonywanych zawodów, pełnionych funkcji, piastowanych urzędów. Analiza podstaw wykorzystanych do tworzenia tego typu jednostek nazewniczych unaocznia, że proces ich kreacji na Podlasiu przebiegał w warunkach kontaktu i wzajemnego przenikania kilku języków. Świadczą o tym wyrazy pospolite o genezie polskiej, wschodniosłowiańskiej, litewskiej, oraz niemieckiej, które kryją się zarówno w strukturach nazw tożsamy pod względem formy z apelatywami, jak i w formacjach pochodnych, tzn. derywowanych na podstawie leksemów pospolitych.

Wśród podlaskich nazw odapelatywnych zdecydowaną przewagę mają nazwiska motywowane polskimi i wschodniosłowiańskimi (ruskimi) apelatywami, np. *Alchow*¹⁵ ap. brus. gw. *alcha* ‘olcha’, *Balwierz* ← ap. *balwierz* ‘golibroda, felczer’, *Bałamutko* ← ap. *bałamut* ‘człowiek zawodny, nierzetelny; gaduła’, *Barszcz* ← ap. *barszcz*, *Basieniuk* ← ap. wsł. *basiena* ‘fircyk, elegant’, *Biedzicz* ← ap. *bieda*, *Błycha* ← ap. brus. *błycha* ‘pchła’, *Chlaba* ← ap. wsł. *chlaba* ‘deszcz ze śniegiem’, *Chromy* ← ap. *chromy* ‘kulawy, skaleczony, ułomny’, *Cieślicz* ← ap. *cieśla*, *Czmut* ← ap. ukr. *czmut* ‘psotnik, kawalarz’, *Czupra* ← ap. wsł. *czupra* ‘brudas, flejtuch’, *Drozd* ← ap. *drozd* ‘gatunek ptaka’, *Dubotołk* ← ap. brus. *dubotołk* ‘ten, który przygotowuje korę dębową

¹⁴ Wyrazy pospolite, czyli apelatywy od czasów najdawniejszych zaliczane są do głównych i najczęstszych podstaw fundujących nazwiska.

¹⁵ Jako materiał ilustracyjny przywoływane będą podlaskie nazwiska wyekscerpowane z kilku źródeł: mojej rozprawy doktorskiej pt. *XVIII-wieczne nazewnictwo osobowe południowej Białostoczczyzny*, Białystok 2000 (wydruk komputerowy); *Słownika historycznych nazw osobowych Białostoczczyzny (XV–XVII w.)* Z. Abramowicz, L. Citko, L. Dacewicz t. I–II, Białystok 1997–1998; monografii L. Dacewicz, *Antroponimia Białegostoku w XVI–XVIII wieku*, Białystok 2001 i *Antroponimia Żydów Podlasia*, Białystok 2008. Ze wskazanych opracowań zaczerpnięto też motywacje poszczególnych nazw.

do garbowania’, *Dudarenia* ← ap. wsł. *dudar* ‘grający na dudzie’, *Dyrda* ← ap. brus. *dyrda* ‘wysoki, długonogi człowiek’, *Flis* ← ap. *flis* ‘szkutnik’, *Gogolka* ← ap. *gogoł*, *gogolica* ‘gatunek dzikiej kaczki’, *Hanczar* ← ap. brus. *hanczar* ‘garncarz’, *Kaczelewicz* ← ap. brus. *kaczeli* ‘huśtawka’, *Kołpak* ← ap. *kołpak* ‘rodzaj czapki’, *Kramarz* ← ap. *kramarz* ‘kupiec, drobny handlarz’, *Kudra* ← ap. brus. *kudra* ‘człowiek o kędzierzawych włosach’, *Łastowczyk* ← ap. brus. *łastouka* ‘jaskółka’, *Marszałek* ← ap. *marszałek*, *Obida* ← ap. wsł. *obida* ‘krzywda’, *Pałasowicz* ← ap. brus. *pałasa* ‘wąski pas ziemi’, *Piskorz* ← ap. *piskorz* ‘gatunek ryby’, *Połuda* ← ap. ukr. *połuda* ‘katarakta, bielmo’, *Posoł* ← ap. wsł. *posoł* ‘poseł’, *Puszkarz* ← ap. wsł. *puszkarz* ‘artylerzysta’, *Radło* ← ap. *radło* ‘dawne narzędzie do orania’, *Ruma* ← ap. brus. gw. *ruma* ‘skłonny do płaczu’, *Siwy* ← ap. *siwy*, *Sało* ← ap. ukr. *sało* ‘sadło’, *Sipacz* ← ap. brus. *sipacz* ‘człowiek mówiący ochrypłym głosem’, *Sobol* ← ap. *sobol* ‘gatunek zwierzęcia’, *Stangreciuk* ← ap. *stangret* ‘woźnica’, *Sutulik* ← ap. wsł. *sutułyj* ‘człowiek przygarbiony’, *Szachrun* ← ap. ukr. *szachrun* ‘oszust, kanciarz’, *Szut* ← ap. wsł. *szut* ‘błazen’, *Tkacz* ← ap. *tkacz*, *Wereszczaka* ← ap. ukr. *wereszczaka* ‘krzykacz’, *Wnuk* ← ap. *wnuk*, *Wołk* ← ap. wsł. *wołk* ‘wilk’, *Zwada* ← ap. *zwada* ‘kłótnia, spór’ itd.

Korpus nazwisk o genezie apelatywnej na badanym obszarze uzupełniają antroponimy pochodzenia litewskiego, np. *Brolew* ← ap. lit. *brolis* ‘brat’, *Dojlid* ← ap. lit. *dailidė* ‘cieśla’, *Giedrow* ← ap. lit. *giėdras* ‘bezhmurny’, *Gierwa* ← ap. lit. *gėrvė* ‘żuraw’, *Karstow* ← ap. lit. *kàrštas* ‘gorący, żarliwy’, *Kiewło* ← ap. lit. *kiaulė* ‘świnia’, *Padagiel* ← ap. lit. *padegėlis* ‘pogorzelec’, *Pukszta* ← ap. lit. *pūkšti* ‘dyszeć, sapać’, *Reklo* ← ap. lit. *rekla* ‘krzykacz, płaksa’, *Trumpa* ← ap. lit. *trumpas* ‘krótki’; a także niemieckiego, np. *Dorff* ← ap. niem. *Dorff* ‘wieś’, *Fichta* ← ap. niem. *Fichte* ‘świerk, smrek’, *Gansuk* ← ap. niem. *Gans* ‘gęś’, *Gut* ← ap. niem. *gut* ‘dobry’, *Krebs* ← ap. niem. *Krebs* ‘rak’ itd.

W jeszcze większym stopniu różnorodność kulturowa Podlasia przejawia się w zasobie nazwisk patronimicznych¹⁶, w których podstawami są

¹⁶ Nazwiska patronimiczne identyfikują ludzi przez wskazanie na zależność rodzinną, najczęściej na relację ojciec–syn. Ten sposób określania osób należy do najstarszych w tradycji nazewniczej.

przede wszystkim różnorodne formy imion (pełne, skrócone, deminutywne, hipokorystyczne), przyporządkowane do systemów imienniczych grup etniczno-wyznaniowych zamieszkujących analizowany region.

Wyraźnie w tej grupie nazwisk – w roli baz motywacyjnych – dominują imiona związane z kulturą chrześcijańską. Na podlaską ziemię trafiały one za pośrednictwem Kościoła rzymskokatolickiego lub wschodniego. Każdy z Kościołów posługiwał się własnym kanonem imion: katolicki imionami głównie zapożyczanymi z łaciny, prawosławny zaś imionami przejmowanymi z kręgu kultury bizantyjskiej¹⁷. Większość imion była wspólna całemu chrześcijaństwu, gdyż identyfikowały one świętych czczonych zarówno w chrześcijaństwie zachodnim, jak i wschodnim, jednakże różne drogi ich transferowania do języka polskiego i języków wschodniosłowiańskich doprowadziły do powstania odmiennych wersji fonetycznych. I właśnie polskie oraz wschodniosłowiańskie postaci imion chrześcijańskich motywują największą liczbę podlaskich nazwisk patronimicznych, np.: *Andrzejew* ← im. *Andrzej*, *Anfimiuk* ← im. cerk. *Anfim*, *Arcichowicz* ← im. wsł. *Arcich* (: cerk. Artemij), *Bartłomiejczyk* ← im. *Bartłomiej*, *Bonik* ← im. *Bonik* (: Bonifacy), *Charko* ← im. wsł. *Charko* (: cerk. Charyton), *Chilimoniuk* ← im. wsł. *Chilimon* (: cerk. Filimon), *Chomacz* ← im. wsł. *Choma* (: cerk. Foma), *Denisko* ← im. wsł. *Denisko* (: Denis, cerk. Dionisij), *Dominikowicz* ← im. *Dominik*, *Frąc* ← im. *Frąc* (: Franciszek), *Filipko* ← im. *Filip*, *Florczuk* ← im. *Florek* (: Florian), *Gieniew* ← im. wsł. *Gień* (: cerk. Jewgienij), *Grygorycz* im. wsł. *Grygor* (: cerk. Grigorij), *Grzesienia* ← im. *Grześ* (: Grzegorz), *Hawryłow* ← im. wsł. *Hawryło* (: cerk. Gawriił), *Ihnatowicz* ← im. wsł. *Ihnat* (: cerk. Ignatij), *Ilia* ← im. cerk. *Ilia*, *Irzykowicz* ← im. *Irzyk* (: Jerzy), *Janko* ← im. *Janko* (: Jan), *Klimiuk* ← im. wsł. *Klim* (: cerk. Klimientij), *Lewonko* ← im. wsł. *Lewonko* (: cerk. Leont, Leontij), *Mikitka* ← im. wsł. *Mikita* (cerk. Nikita), *Naumiuk* ← im. cerk. *Naum*, *Prokopiew* ← im. wsł. *Prokop* (: cerk. Prokopij), *Panasiuk* ← im. wsł. *Panas* (: cerk. Afanasij), *Supruniak* ← im. wsł. *Suprun* (: cerk. Sofronij), *Sysycz* ← im. wsł. *Sysa* (: cerk. Sisoj), *Ułasowicz* ← im. wsł. *Ułas* (: cerk. Własij), *Urban* ← im. *Urban*,

¹⁷ L. Citko, *Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI w.*, Białystok 2001, s. 26.

Wawruczuk ← im. wsł. *Wawruk* (: cerk. Ławrentij), *Weremicz* ← im. wsł. *Weremiej* (: cerk. Jeremija) i wiele in.

Chronologicznie wcześniejsze niż imiona chrześcijańskie rodzime imiona słowiańskie¹⁸ – jako podstawy nazwisk patronimicznych Podlasiów – są mniej powszechne. W strukturze nazwisk występują one głównie w formach hipokorystycznych od skróconych postaci złożonych imion dwuczłonowych, np. *Borzykowicz* ← n. os. *Borzyk* (: im. złoż. typu Borzygniew, Borzymir), *Dobroch* ← n. os. *Dobroch* (: im. złoż. typu Dobrosław, Dobromir, Dobrogost), *Gościłowicz* ← n. os. *Gościł* (: im. złoż. typu Gościmir, Gościwuj), *Jarosik* ← n. os. *Jarosz* (: im. złoż. typu Jarosław, Jarogniew), *Miłoniew* ← n. os. *Miłoń* (: im. złoż. typu Miłosław, Miłogost), *Sobiech* ← n. os. *Sobiech* (: im. złoż. Sobiesław, Sobieżyż), *Stańko* ← n. os. *Stańko* (: im. złoż. typu Stanisław, Stanimir), *Sulkow* ← n. os. *Sulko* (: im. złoż. Sulisław, Sulimir) itp.

W zestawie nazwisk patronimicznych pochodzących od imion można także zidentyfikować jednostki, które czerpią z żydowskiego zasobu imienniczego, np. *Abelowicz* ← im. bibl. *Abel*, *Ajzyk* ← im. *Ajzyk* (: bibl. Icchak, Izaak), *Baruch* ← im. bibl. *Baruch*, *Chaimowicz* ← im. hebr. *Chaim*, *Ezro* ← im. hebr. *Ezra*, *Hercyk* ← im. *Hercyk* (: jid. Herc), *Israel* ← im. bibl. *Israel*, *Lejbko* ← im. jid. *Lejb*, *Mendłowicz* ← im. hebr. *Mendel*, *Orko* ← im. *Orko*, *Orka* (: bibl. Aharon, Aaron), *Pinkasow* ← im. bibl. *Pinchas*, *Pinkas*, *Szymsonowicz* ← im. hebr. *Szymson*, *Wolf* ← im. jid. *Wolf*, *Zawelko* ← im. *Sawel* (: bibl. Saul, Szaul), *Zelmanczyk* ← im. jid. *Zelman* oraz z korpusu imion obowiązujących wyznawców islamu, reprezentowanych na Podlasiu przez społeczność tatarską, np. *Ajdarowicz* ← im. tat. *Ajdar*, *Alejewicz* ← im. tat. *Alija*, *Mamajewicz* ← im. muz. *Mamaj*, *Szabanowicz* ← im. muz. *Szaban*, *Usejnowicz* ← im. muz. *Chusejn* itd.

Do wyjątków należą podlaskie patronimiczne formy odimienne mające swe źródło w imiennictwie litewskim, np. *Bołtruk* ← im. *Bołtr* (: lit. Baltras,

¹⁸ Większą aktywność w zakresie derywowania nazwisk patronimicznych na Podlasiu wykazują dawne imiona słowiańskie, które – jako identyfikatory świętych – weszły do chrześcijańskiego kanonu imienniczego, np. *Stanisław* czy *Wojciech* (L. Citko, *Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI w.*, Białystok 2001, s. 53).

Baltrus, Baltramiėjus), *Ginwiło* ← im. lit. *Ginvilas*, *Onelis* ← im. lit. *Anėlius* i niemieckim, np. *Gotard* ← im. niem. *Gotahard*, *Harmanowicz* ← im. niem. *Herman*.

Osadniczą charakterystykę badanego regionu, w tym skład etniczny docierającej tu w różnych okresach ludności, w skondensowanej treściowo formie (niederywowanej lub derywowanej) przedstawiają nazwiska motywowane etnonimami¹⁹, np. *Gudel*, *Gudzio* ← etn. lit. *gūdas* ‘Białorusin’, *Lachow* ← etn. *Lach* ‘Polak’, *Litwinek* ← etn. *Litwin*, *Niemiec* ← etn. *Niemiec*, *Polak* ← etn. *Polak*, *Rusinowicz* ← etn. *Rusin*, *Tatarzyn* ← etn. *Tatarzyn* ‘Tatar’, *Żydziuk* ← etn. *Żyd* itp. W niektórych nazwach tego typu można wyodrębnić nazwy etnosów zamieszkujących ziemie sąsiadujące z Podlasiem lub bardziej odległe, np. *Bojczyk* ← etn. *Bojko* ‘członek grupy etnicznej górali pochodzenia rusińskiego i wołoskiego, mieszkaniec Karpat Wschodnich’, *Czerkas* ← etn. *Czerkas* ‘Czerkies, tj. członek grupy etnicznej z północno-zachodniego Kaukazu’, *Mazurek* ← etn. *Mazur* ‘mieszkaniec Mazur lub Mazowsza’, *Żmudzin* ← etn. *Żmudzin* ‘członek bałtyckiej grupy etnicznej, która zamieszkiwała głównie litewską Żmudź’ itp.

Nośnik dziedzictwa kulturowego stanowią także nazwiska odtoponimiczne, które dostarczają cennego materiału o historii osadnictwa dowolnego terytorium. Informacje te odczytujemy przede wszystkim na podstawie geograficznego usytuowania fundujących je nazw miejscowości²⁰. Takim potencjałem dysponują też antropoleksemie odmiejscowe ziemi podlaskiej, gdyż przeważająca ilość toponimów identyfikowanych jako ich bazy motywacyjne to właśnie nazwy miejscowości leżące na terenie dawnego Podlasia, np. *Białostocki* ← n. m. *Białystok*, *Białowieski* ← n. m. *Białowieża*, *Bielanin* ← n. m. *Biele*, *Brańszczanin* ← n. m. *Brańsk*, *Chrabołowski* ← n. m. *Chraboły*, *Czyżewski* ← n. m. *Czyżewo*, *Gutowski* ← n. m. *Guty*, *Hryniewicki* ← n. m. *Hryniewicze*, *Idźkowski* ← n. m. *Idźki*, *Kalinowski* ←

¹⁹ Etonimy to nazwy narodów, narodowości, plemion i innych grup etnicznych.

²⁰ Obok nazw miejscowości do toponimów zaliczane są również związane bezpośrednio z określonym regionem terenowe nazwy pól, lasów, uroczysk, dróg itp.

n. m. *Kalinowo*, *Kalinówka*, *Klepacki* ← n. m. *Klepacze*, *Kryński* ← n. m. *Krynki*, *Łapiński* ← n. m. *Łapy*, *Michałowski* ← n. m. *Michałowo*, *Narewski* ← n. m. *Narew*, *Przestrzelski* ← n. m. *Przestrzele*, *Rudnicki* ← n. m. *Rudniki*, *Rzewuski* ← n. m. *Rzewuski*, *Sokołowski* ← n. m. *Sokołów*, *Sokoły*, *Szawłowski* ← n. m. *Szawły*, *Wyrozębski* ← n. m. *Wyrozęby*, *Zabłudowski* ← n. m. *Zabłudów* itd. Należy przy tym zauważyć, że pewna liczba nazw miejscowych tkwiących w omawianych nazwiskach wykazuje znacznie większy rozrzut geograficzny, np. *Bałdowski* ← n. m. *Bałdowo* (pomorskie), *Bobiński* ← n. m. *Bobin* (małopolskie), *Goślicki* ← n. m. *Goślice* (mazowieckie), *Kozielsk* ← n. m. *Kozielsk* (Rosja), *Kozielsko* (wielkopolskie), *Ossoliński* ← n. m. *Ossolin* (świętokrzyskie).

Obraz kulturowy regionu podlaskiego można też odtwarzać i opisywać, analizując różne słowotwórcze wykładniki formalne, używane do tworzenia nazwisk. Przykładowo, o bardzo wyraźnym udziale czynnika polskiego (zachodniosłowiańskiego) w kształtowaniu nazewnictwa osobowego Podlasia najdobitniej świadczą powszechnie występujące w tej antroponomii (i produktywne na obszarze całej Polski) nazwiska z formantem *-ski/-cki*. Jak potwierdzają badania onomastyczne²¹, nazwy osobowe na *-ski/-cki* (pierwotnie odmiejscowe, ponieważ związane z posiadaniem w określonym miejscu ziemi) już od końca XVI wieku uznawane były za typowo polskie, nierozzerwalnie związane z polską kulturą szlachecką. Formacje z sufiksem *-ski/-cki* stanowiły nie tylko symbol wyższości społecznej i dobrobytu szlachty, ale także kultywowanych przez nią wartości duchowych i obyczajowych²². I z tego względu przez napływowych mieszkańców Podlasia były postrzegane jako polskie nazwy wzorcowe (modelowe). Przy tworzeniu własnych nazwisk przyrostek *-ski/-cki* – dodawany do różnych podstaw – często wykorzystywali np. Żydzi oraz Tatarzy, starając się w ten sposób wtopić w kulturę nazwniczą nowej ojczyzny,

²¹ Zob. np. S. Gała, *Produktywne typy antroponimiczne*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1978, t. XXXIV, s. 39–53; S. Rospond, *O nazwiskach na -ski*, „Poradnik Językowy” 1966, nr 1, s. 1–12; J. Matuszewski, *Polskie nazwisko szlacheckie*, Łódź 1975.

²² Z. Kaleta, *Nazwisko w kulturze polskiej*, Warszawa 1998, s. 99–104.

np. Abraham *Drehlowski*, Hirsz *Indurski*, Jankiel *Orlański*, Leyb *Robacki*, Bumin *Sławatycki*; Bayram *Daynowski*, Zuhra *Radecka*, Mustafa *Smolski*, Chalimbek *Sobolewski*, Suleyman *Szumski*²³.

Za dowód potwierdzający silne związki derywowanych nazwisk Podlasian z kulturą wschodniosłowiańską należy z kolei uznać ogromną popularność w ich zasobie struktur patronimicznych, które wyrażały preferowaną przez Słowian wschodnich wartość, tzn. uznawanie przez nich za najcenniejsze dobro przynależności do wspólnej rodziny i wspólnego przodka²⁴. Nazwiska tego rodzaju na Podlasiu urabiano za pomocą formantów nazwiskotwórczych *-icz/-ewicz/-owicz*, *-ow/-ów/-ew*, *-uk/-czuk*, *-ko*, *-ik/-yk/-czyk* i innych, w większości utożsamianych z antroponimią białoruską i ukraińską. W poszczególnych stuleciach w rozkładzie typów strukturalnych jednostek patronimicznych zachodziły zmiany, np. w XVI wieku najistotniejszą rolę odgrywały formacje wykorzystujące przyrostek *-icz/-ewicz/-owicz*²⁵, na XVIII wiek zaś przypada dominacja sufiksu *-uk/-czuk*²⁶. Formanty patronimiczne mogły łączyć się z podstawami o różnym pochodzeniu, chociaż przewaga baz odimiennych, wynikająca z pierwotnej genety nazwisk patronimicznych, jest bezdyskusyjna, por. np. derywaty motywowane imieniem Adam: *Adamczuk*, *Jadamczuk*, *Adamczyk*, *Adamik*, *Adamiuk*, *Adamowicz*, *Jadamowicz*, *Adamów*, *Jadamów*, wschodniosłowiańskim imieniem *Harasim*: *Harasimicz*, *Harasimik*,

²³ Nazwiska identyfikujące Żydów wyekscerpowałam z: L. Dacewicz, *Antroponimia Żydów Podlasia w XVI–XVIII wieku*, Białystok 2008, s. 119, 130, 160, 164, 168, Tatarów – z: L. Dacewicz, *Nazewnictwo mniejszości tatarskiej na Podlasiu w kontekście tożsamości narodowej*, [w:] *Nazwy własne a społeczeństwo*, t. 1, red. R. Łobodzińska, Łask 2010, s. 143, 145.

²⁴ Z. Kaleta, *Nazwisko w kulturze Słowian*, „*Język Polski*” 1998, t. LXXVII 1–2, 1998, s. 30.

²⁵ Zob. np. L. Citko, *Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI w.*, Białystok 2001, s. 65–70.

²⁶ Zob. np. L. Dacewicz, *Nazwy osobowe z sufiksem -uk/-czuk w historycznej antroponii Białostoczczyzny*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia*, t. 2, Białystok 1999, s. 197; E. Bogdanowicz, *Proces kształtowania się nazewnictwa osobowego południowej Białostoczczyzny*, [w:] *Nazwy własne na pograniczach kulturowych*, *Studia Slawistyczne* 2, Białystok 2000, s. 24.

Arasimik, Harasimiuk, Harasimow, Harasimowicz, Arasimowicz, Harasiuków, Harasow, imieniem *Bazyli* i jego cerkiewną wersją *Wasilij: Bazyłkowicz, Bazyłuk, Wasieczyk, Wasienko, Wasilewicz, Wasilowicz, Wasilik, Wasilkow, Wasilków, Wasiuczyk, Wasiukiew, Waskiew, Waskow, Wasków, Waskiewicz, Waskowicz, Wasylewicz, Waszczeniuk, Waszczuk, Waszko, Waško, Waškow* i wiele innych.

Zaprezentowany w tym opracowaniu opis antroponimów nie ma charakteru wyczerpującego, ale w dostatecznej mierze zdaje się potwierdzać tezę, że charakteryzujące się językowo-kulturową różnorodnością nazwiska na pogranicznym Podlasiu – jako część niematerialnego dorobku społeczności etnicznych zamieszkujących te ziemie – mogą być uznane za nośnik ich dziedzictwa kulturowego i, w konsekwencji, ważny element w utrzymaniu tożsamości kulturowej regionu, którą warto zachować dla przyszłych pokoleń.

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

ap.	–	apelatyw
bibl.	–	biblijny
brus.	–	białoruski
cerk.	–	cerkiewny
etn.	–	etnonim
gw.	–	gwarowy
hebr.	–	hebrajski
im.	–	imię
im. złoż.	–	imię złożone
jid.	–	jidisz
lit.	–	litewski
muz.	–	muzułmański
niem.	–	niemiecki
n. m.	–	nazwa miejscowości
n. os.	–	nazwa osobowa
tat.	–	tatarski
ukr.	–	ukraiński
wsł.	–	wschodniosłowiański

Podlasie surnames as carriers of regional cultural heritage

SUMMARY

Podlasie is a borderland area that is inhabited by various ethnic and religious communities, permeating and strongly interacting with each other, forming – in the past and nowadays – a real ethnic, linguistic and cultural mosaic.

Surnames of the Podlasie inhabitants reflect the coexistence of diverse languages and cultures, both in base forms and suffixes of Polish, East Slavonic, Lithuanian, German, Jewish and Tatar origins.

Due to these features of the Podlasie surnames – as part of the intangible legacy of ethnic communities living in this area – they can be considered a carrier of cultural heritage and, consequently, an important element in maintaining the cultural identity of the region, which is worth preserving for future generations.

Słowa kluczowe: Podlasie; niematerialne dziedzictwo kulturowe; antroponimia regionalna; nazwiska polskie, wschodniosłowiańskie, litewskie, niemieckie, żydowskie, tatarskie.

Key words: Podlasie, intangible cultural heritage; regional anthroponymy; Polish, East Slavonic, Lithuanian, German, Jewish, Tatar surnames.

Lilia Citko

Uniwersytet w Białymstoku

STAROBIAŁORUSKI *TRISTAN*
JAKO ŹRÓDŁO DO HISTORII LEKSYKI.
WYBRANE ZAGADNIENIA Z ZAKRESU ZAPOŻYCZEŃ

Pozostające pod wpływem tradycji cerkiewnoruskiej XIV- i XV-wieczne piśmiennictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak podkreślają historycy literatury, zachowywało swoją średniowieczną strukturę gatunkową i ideowo-estetyczną. Nie była ona w stanie sprostać oczekiwaniom czytelnika czasów odrodzenia. W sytuacji niedostatecznego rozwoju literatury rodzimej nowego typu ważną rolę przypadła przekładom utworów literatury zachodnioeuropejskiej, bogatej już w wiekach średnich w różnorodne formy gatunkowe (m.in. romans rycerski, nowela wierszowana, poemat epicki) i tworzonej w językach wernakularnych. W XVI wieku tłumacze w Wielkim Księstwie Litewskim podejmują wyzwanie przeszczepiania na grunt białoruski nowych gatunków. Zwykle, jak zauważa A. Brazgunow, „nie były to dosłowne tłumaczenia, lecz parafrazy, opracowania twórcze, uzupełnione materiałami o różnorodnej treści. Wstępując w interakcje z literaturą oryginalną oraz w pewnym stopniu z folklorem, dzieła przekładowe stawały się nabytkiem literatury oryginalnej”¹.

¹ A. Brazgunou, *Europejski romans historyczny i rycerski w przekładach białoruskich XV–XVII wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2013, t. IX, s. 9.

Spośród różnych gatunków literatury przekładowej XV–XVII wieku szczególną popularność zyskał romans historyczny (o *Aleksandrze Wielkim* i zniszczeniu *Troi*, o *Attyli*) i romans rycerski (*Opowieść o Tristanie* i *Opowieść o Bowie*). Ich rozpowszechnieniu sprzyjała, niewątpliwie, obecność wątków wojenno-patriotycznych w rodzimym gatunku literatury białoruskiej – latopisie.

Opowieść o Tristanie to najbardziej reprezentatywny przykład gatunku określanego jako romans historyczny. Starobiałoruska wersja legendy o rycerzu Tristanie stanowi część rękopiśmiennego kodeksu z XVI i XVII wieku, przechowywanego w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu (sygn. BR Rkp. 94). Zabytek zawiera również inne opowieści oraz dokumenty rodzinne Uniechowskich – pierwszych właścicieli manuskryptu posiadających swoje dobra w okolicach Nowogródka na Białorusi. Rękopis otwierają przekłady dwóch średniowiecznych romansów rycerskich – opowieści o Tristanie i o Bowie z Antony, objęte wspólnym tytułem *Починаеться повесть о витезах с книг сэрбских, а звлаца о славномъ рыцэры Трысчан[е], о Анцалоте и о Бове и о иныхъ многихъ витезах доб[рыхъ]*. W tekście Kodeksu opowieść o Bowie jest jednak wyodrębniona jako *Исторыя о княжати Кэвидоне* – ojcu Bowy. Pomieszczony na kolejnych kartach rękopisu tekst to *Исторыя о Атыли короли угорьскомъ*. Opowieść o Attyli jest starobiałoruską translacją polskiego tłumaczenia *Historii spraw Atyle* Cypriana Bazylika (1574), który przełożył łacińskojęzyczny utwór węgierskiego historyka i poety Miklósa Oláha.

Szczególną wartość dla historii literatury i języka białoruskiego przedstawia *Tristan*. Wynika to z miejsca, jakie legenda o Tristanie i Izoldzie zajmuje w literaturze europejskiej, jak też z unikatowości starobiałoruskiego przekładu jako źródła. Jest to najstarszy zabytek białoruskiej literatury świeckiej, ale także jedyna zachowana słowiańska wersja tzw. „Tristana prozą”². Datowany na lata 80. XVI wieku manuskrypt zawiera tekst, który pod

² Istnieją dwie starsze wersje słowiańskiego *Tristana* napisane wierszem. Są to dwa czeskie rękopisy z 1449 i 1483 r., inspirowane niemieckimi adaptacjami mitu Tristana (gł. Eilharta z Obergu i Gotfryda ze Strasburga), por. *Аповесць пра*

względem treści jest bliski włoskojęzycznej redakcji weneckiej z XV wieku³. Według ustaleń pierwszych badaczy zabytku⁴, przekładu dokonano jednak nie bezpośrednio z protografu włoskiego, lecz ze źródła serbskiego. Dotychczas nie udało się go odnaleźć, a na medium południowosłowiańskie wskazują obecne w języku starobiałoruskiego przekładu „serbizmy” leksykalne (typu *белегъ* ‘znamię’, *нѣякъ* ‘słabo, lekko’, *племя* ‘ród’, *кружки* ‘szranki’, *отокъ* ‘wyspa’, *ведро* od serb. *јѣдро* ‘żagiel’, *част(ъ)* ‘część’), zidentyfikowane już przez A. Brücknera⁵ oraz A. Wiesiełowskiego⁶.

Opowieść o *Tristanie* zajmuje wyjątkowe miejsce wśród zabytków języka białoruskiego. Już sam gatunek utworu umożliwił jego twórcy swobodę stylistyczną i niezależnienie od archaizującej tradycji cerkiewnosłowiańskiej, a to sprzyjało przenikaniu do tekstu cech żywego języka. Nasycenie utworu elementami języka mówionego tłumaczy się również tym, że *Tristan* nie jest literalnym, a raczej wolnym przekładem, formą adaptacji oryginału⁷. Świadczy o tym w znacznej mierze chociażby „odcerkiewizowana” ortografia zabytku, dopuszczająca wariantywną realizację wielu białoruskich cech fonetycznych, jak też fleksja, dokumentująca obecność regionalizmów czy słownictwo obfitujące w środki leksykalne nieznanie literaturze religijnej.

Трышчана, [w:] *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, пад рэд. А. Я. Міхневіча, Мінск 1994, s. 41.

³ Na ten temat por. m.in. E. Sgambati, *Il Tristano Biancorosso*, “Studia Historica et Philologica” vol. XV, Sectio Slavoromanica, t. 4., Florencja 1983, s. 24–46; Z. Kipel, *Introduction*, [w:] *The Byelorussian Tristan*, translated by Zora Kipel, Volume 59, Series B, Garland Library of Medieval Literature, New York & London 1988, s. XI–XXVIII.

⁴ Rękopis poznański, zawierający m.in. powieść o Tristanie, został odkryty i po raz pierwszy opisany przez rosyjskiego i ukraińskiego slawistę O. Bodińskiego, por. O. M. Бодянский, *О поисках мош в Познанской публичной библиотеке*, «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», Москва 1846, кн. I, s. 3–32.

⁵ A. Brückner, *Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräfllich-Raczyński'schen Bibliothek in Posen*, s. 345–391.

⁶ A. H. Веселовский, *Бѣлорускія повѣсти о Тристанѣ, Бовѣ и Аттилѣ въ Познанской рукописи конца XVI вѣка*, «Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ», т. 44, № 3, Санкт-Петербург, 1888, s. 126.

⁷ Por. m.in. E. Ф. Карский, *Белорусы...*, dz. cyt., s. 78.

Fonetyka, fleksja

Najdobitniej zjawiska **fonetyzacji ortografii**⁸ zaświadczają utrwalone w tekście *Tristana* zapisy procesów **dyspalatalizacji spółgłosek szumiących i [c]** (por. *жыли* 4, *тужыти* 5, *дружыны* 76, *ожыдаючы* 92, *стережыса* 93; *инъшые* 47, *поспешыти* 61, *забышыса* 68; *бачыль* 21, *вчыню* 23, *лечыти* 41; *защытила* 17, *щы*^m 49; *в рецэ* 2, *опецэ* 4, *ласцэ* 4, *цэрко*⁶ 92); **stwardnienia [r']** (np. *жморыль* 2, *говоры* 3, *прыятела* 3, *прыкрыто* 6, *тры* 58, *затворы*^{ta} 60, *вдарыль* 62, *прыя³нь* 67, *Хры^ста* 73, *господарына* 76); **repartycji [u] / [ɯ]**, graficznie realizowanej w postaci licznych zapisów z *в* (np. *на вми³* 5, *Трыщана вморы^{tu}* 10, *дита вме^pлое* 10, *велми вда⁴чно* 15, *не вми³ла* 17, *са втомилы* 19, *такого врож^eн⁴я* 30, *не вми³ль* 32, *и в^oишли* 35, *и вказала* 37, *ему вгожу* 54, *не може втечы* 71, *в темницы вкынуты* 71; *оста^oмо* 9, *пра^oда* 11, *невда⁴чно* 13, *напротыкы* 14, *д³вка* 47, *за^oтра* 80); **spółgłosek protetycznych** (np. *жв-окно* 2, *ув-одной коморе* 30, *жв-од^oно^u* коморе 38, *ув-Гурленгдэю* 19, *жв-один³ великы дом³* 71, *жв-остро^o* 80, *жв-оную цэрко^o* 92, *ув-обе⁴ны^u* палац³ 106); **akania** (por. *а^pганы* 86, 113, *гара³д³* 31, *инахо^oд^oныко^m* 27, *инахо^oд^oныку* 49, *инахо^oд^oныка* 74, *пагани⁴* 118 oraz hiperyzmy stanowiące pośrednie świadectwo obecnego w języku pisarza akania: *олмарей^o* 11, nazwy własne z *Q^uцалотом³* 61, *Пол^oмиде^ж* 29, *Q³дрета* 52, które wielokrotnie poświadczane zostały w formach *Анцало^m*, *Паламиде^ж*, *А³дрет^m*).

Zabytek stanowi również cenne źródło dokumentujące stan **fleksji starobiałoruskiej** z silnie zaznaczoną tendencją do przekształceń, które przybliżają poszczególne kategorie morfologiczne do współczesnego systemu, jak np. zaawansowane procesy **adverbizacji form na -uczy/-eczy, -wszy** (typu *кленучы* 15, *бегучы* 32, *несучы* 96, *идучы* [...] *и лежечы* 104, *могучы* 127; *по^uмавышы* 1, *видевшы* 6, *чу^oшы* 6, *мовившы* 43), z których

⁸ Dokładniej omówiono je w artykule L. Citko, *Starobiałoruski Tristan w zbiorach Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu – uwagi o języku rękopisu*, „Slavia Orientalis” 2017, t. LXVI, nr 2, s. 359–372.

⁹ Por. *альмария, армария* ‘szafa, skrzynia’, *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, рэд. А.І. Жураўскі, Мінск 1982, t. I, s. 142.

wykształciły się białoruskie imiesłowy przysłówkowe. Niektóre zjawiska fleksyjne, wykazując nawiązania regionalne, np. wysoka frekwencja **końcówki -mo** w 1. os. l.mn. czasu teraźniejszego / przyszłego prostego i w imperatiwie, traktowanej jako cecha południowo-zachodnich gwar białoruskich (por. *будемо* 6, *остамо* i *поведамо* 9, *остаємо* i *вешимоса* 4, *нарадимоса*, *поедьмо завтра* 13, *хочемо* 67, *понехамо*), okazały się istotne przy ustalaniu genezy zabytku, jego lokalizacji terytorialnej – miejsca powstania bądź pochodzenia tłumacza¹⁰.

Słownictwo. Zapożyczenia

Historię miłości dwojga bohaterów – Tryszczana i Izoty – autor starobiałoruskiego przekładu przedstawia na tle kultury rycerskiej, z właściwym jej kodeksem etycznym, określonym stylem życia, kultywowanymi zwyczajami (pasowanie na rycerza, turnieje) i techniką wojenną. Reguła stanu rycerskiego wymagała od rycerza pobożności, obowiązku uczestniczenia w mszy, walki za wiarę chrześcijańską. Nieodłącznym elementem życia rycerza były też szlachetne rozrywki (polowania, turnieje, gry) dające możliwość wykazania się umiejętnościami fizycznymi, jak też „cnotami rycerskimi”. Oddanie realiów i kolorytu epoki wymagało od autora przekładu zastosowania nowych środków leksykalnych, nieznanych piśmiennictwu religijnemu. Tym należy tłumaczyć nasycenie utworu z jednej strony ekspresywnymi elementami języka mówionego (aforyzmy, frazeologizmy), z drugiej zaś zapożyczeniami, służącymi do nominacji nieznanych na gruncie rodzimym desygnatów.

Dążąc do wzbogacenia narracji powieści, wzmocnienia sugestywności i ekspresji wypowiedzi, tłumacz wprowadza do jej warstwy leksykalnej liczne **aforyzmy** (por. *Чоловѣкъ не вѣдае^m, што са ему гдѣ*

¹⁰ Na podstawie analizy cech morfologicznych tekstu T. Jasińska-Socha opowiedziała się za południowo-zachodnio-białoruskim rodowodem *Tristana*, por. T. Jasińska-Socha, *System fleksyjny starobiałoruskich zabytków II połowy XVI wieku (Opowieść o Tristanie, Opowieść o Bowie)*, „Monografie Sławistyczne” 1979, nr 41, s. 107.

прыгоди^m 27; Гдѣ естѣ ненави^{cm}, та^m милости нѣтъ 76; Ништо такѣ не омылаеть, якѣ па^pсуна чоловеческа 109; Чого Бо² не хочѣтъ, ништо не можѣ^m гчыни^{mi} 98; Што са не продаѣ^m, того не може^ш купити 110 i in.), jak teŹ **związki frazeologiczne** typu: **класти у смѣхъ** ‘obracać w żart’ (але Трыцца^h ихъ тѣшыль и клать то г смѣхъ, и они са тѣшылы и дуфали г Трыщаново рыцѣ^pство 54); **кинутися на великую вагу** ‘rzucić wszystko na szalę’ (па^hно, то са еси кинула на великую вагу, што еси для на^c гбыла мое, чы^m бы еси мѣла ко^pмити о^mца своего 121); **кружки делити** ‘walczyć na określonej przestrzeni, placu przeznaczonym na pojedynkę’ HSBM 16 181; ‘dzielić pole (walki)’ (моею га^hбою не буде^ш са фалити, мене^p познаѣ^ш с ким еси кружки делить 65); **поставити рыцѣром** ‘pasować na guscerza’ (И назавтреи Трыщан юнака поставиль рыцѣром, и былъ храбръ и великое доброти, и былъ товаришъ о^m Гкруглого стола, великое доброти 28); **пасати на рыцѣрство** ‘pasować na guscerza’ (и може^ш тамъ служити, доколе ти са буде^m ча^c паса^{mi} на рыцѣ^pство 18); **еждчалые рыцѣры** ‘guscerze wędrowni’ (То су^m еждчалые рыцѣры 55); **поклекнути, поклѣкнѣнути, прыклекнѣнути на колени (колене)** ‘kleknać’ (Трыцца^h покле^kнуль на колени и о²здаль фалу Господу Богу 126).

Istotnym elementem języka powieści są również zapożyczenia leksykalne, głównie polonizmy. Kwalifikowanie poszczególnych leksemów i ich znaczeń w tekście jako pożyczek polskich nie jest naturalnie kwestią bezdyskusyjną. Problemy metodologiczne, o czym piszą zarówno polscy, jak i białoruscy badacze tego zagadnienia¹¹, wynikają głównie z pokrewieństwa obu języków i związanego z tym podobieństwa strukturalnego. Może to utrudniać odróżnianie polonizmów od elementów rodzimych, np. archaizmów lub innowacji leksykalnych, będących wynikiem procesów ewolucyjnych języka białoruskiego, paralelnych do zjawisk słownikowych

¹¹ Por. m.in. A. Булыка, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск 1972, s. 6; H. Karaś, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa 1996, s. 60; B. Walczak, *Zapożyczenia leksykalne: teoria i metodologia badań*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia*, 2, pod red. B. Nowowiejskiego, Białystok 1999, s. 73.

polszczyzny¹². Część wyrazów, uznanych w słownikach białoruskich¹³ jako pożyczki polskie, to w istocie leksemy odziedziczone z okresu słowiańskiej wspólnoty językowej. Dokumentują je zabytki piśmiennictwa, choć we współczesnym języku zostały utracone. Głównym argumentem przemawiającym za ogólnosłowiańską genezą takich wyrazów są ich poświadczenia na obszarze południowosłowiańskim. Problem ten można zilustrować kilkoma choćby przykładami z tekstu przekładu:

лекатися, лякатися ‘bać się, odczuwać strach; niepokoić się’ HSBM 16, Буўка 187

Не лека^uса^a королю Ма^pко, не дава^u дани, але ото^uмиса мечомъ на поли за ню^ж (9); Прошу та^a дла Бога, мр^u са самъ к собъ и не лека^uса^a (63)

spol. *lękać, lękać się* ‘bać się, odczuwać strach; niepokoić się’, scs. *lęcati* ‘zastawiać sidła’, ukr. *ljakaty* ‘przerażać, straszyć’, *ljakatysja* ‘bać się, przerażać się’ – z prsł. **lękati* (> **lęcati*) od jednokrotn. czas. **lękti, lękq* ‘giąć, krzywić, wyginać, napinać’ BorSEJP 286;

(з)лякнути ся ‘wystraszyć się, przerazić się’ HSBM 17 205

И быть имъ супротивныи вѣтръ, и морнары лаклицса и змогалиса много (54); Коли Трыщан то чуль, злакъса велми, што будеть познанъ (38); И велми са злакъли, боачыса га^uбы (95)

scs. *ślęsti, ślękq* ‘zgiąć, skrzywić’ BorSEJP 286;

окрутныи ‘okrutny, straszny, surowy, nieludzki, ciężki’ Буўка 225

Та^k са стало, и тая окру^mнаа сме^pть [мне прышла] (1); Ждали корола Аполо^ua и вдарыли на него и его самого, по^uмавишы, окру^mне

¹² E. Smułkowa, *O polsko-białoruskich związkach językowych w aspekcie czasowym i terytorialnym*, [w:] *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, Warszawa 1988, przedruk [w:] *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa, s. 293–305.

¹³ Chodzi głównie o pracę: A. Буўка, *Даўня запазычанні беларускай мовы*, Мінск 1972.

зранили (1); *Мы оставуе^м весели, а ты вмирае^ш окру^тною смер^тью* (22);

pol. *okrutny* (od XV w.) ‘nie znający litości, srogi, nieludzki, nieubłagany’; strus. (od XIV w.) przysł. *okrutně* ‘surowo, okrutnie’, (w XVI w.) *okrutnyi* ‘srogi’, s./ch. *đkrūt* i *đkrūtan* ‘okrutny, surowy’. W związku etymologicznym z *kręty*, psł. **kręty* ‘skrecony, powyginany; obrotny, zwinny, przebiegły’, którego kontynuanty mają znaczenia odpowiadające *okrutny* (np. ros. *krutoj* ‘surowy, okrutny’) – od psł. przedrostk. **o(b)-kręti* ‘okręcić dokoła’. W pol. -*u*- zamiast oczekiwanego -*ę*- tłumaczy się wpływem stcz. (*ukrutny*) lub zachowaniem starej oboczności rdzennej samogł. **o*/**u* BorSEJP 389;

потварь ‘potwarz’ Bułyka 255; ‘fałszywe oskarżenie’ HSBM 27 262

А во вси^х мои^х люде^х нгѣтъ чоловѣка, которы^и бы могъ битиса з Бланоромъ, ани са са^м тако^о чую, бы^х са могъ ѡ^т его потвары ѡ^твести (58); *А если са ва^м види^т, гложыте миръ межы нами, а неха^и коро^л а^рлендэ^иски^и буде^т воле^и ѡ^т потвары* (65);

pol. *potwarz* ‘oszczerstwo, obmowa, bezpodstawne zarzuty’ (od XIV w.) od *potwarzyć* ‘bezpodstawnie oskarżyć, obwinić’ od prsł. **potvoriti* ‘przetworzyć, przekształcić, zmienić’; por. też s./ch. *potvòriti* ‘posądzać kogoś; obwiniać, oczerniać, spotwarzać’ BorSEJP 471.

Znaczącą liczbę pośród pożyczek udokumentowanych w *Tristanie* stanowią leksemy o genetycznie niemieckim lub łacińskim źródłosłowie, noszące jednak znamiona polskiego pośrednictwa w procesie ich zapożyczenia. Zakresy tematyczne tego typu wyrazów pozwalają wyodrębnić kilka kategorii:

I. Rzemiosło rycerskie, ekwipunek

бляха ‘pancerz z metalowych płytek’ HSBM 2 80; ‘blacha, metalowa płyta’ Bułyka 45

Трыща^и мѣшы слуха^и и шо^л г гостилницю г бляхахъ и во все^и зброи (20)

stpol. *blach* (od XIV w.) ‘pancerz’, stukr. *bljacha* ‘zbroja’ ze śrwniem. *blēch* (niem. *Blech*) ‘blacha’ BorSEJP 29;

гелмъ ‘helm’ HSBM 6 259, Bułyka 81

Трыца^н рекъ: „Да^чте ми гелмъ”. И дали ему добры^и гелмъ (20);

Трыца^н прыступилъ и талъ его велики^и гдаром по гелму (32);

Рыцеры, гзложы гелмъ на голову и руба^имоса (119)

pol. *helm* (niem. *Helm*) ‘ochronne okrycie głowy, zwykle metalowe’ SWO;

рыцэръ ‘rycerz’ Bułyka 291

Король зна^т брата своего велми доброго рыцэра (9); А г мое д̄ни не

видель есми л̄гпшод̄ рыцэра, а коли до^чде^т л̄г^т, буде^т великое

доброти (20); И в тые д̄ни прыехали три рыцэры ω^т ГДкруглого

Стола корола А^ртигша (26); И дивлюса, якъ смеешь ω^бцовати

з люд̄ми добрыми, бо еси негоде^и з рыцэры ω^бцовати (47); И н̄тъ

того рыцэра, которы^и бы по^дналъ толко муки дла м̄сти, колко

Трыцанъ (69); Рыцеры, гзложы гелмъ на голову и руба^имоса (119)

pol. *rycerz* (od XIV w.) ‘wojownik stanu szlacheckiego, szlachcic’, w stp. też ‘żołnierz, wojownik; goniec’, stcz. *rytieř*, zapożyczenie ze śrwniem. *rit(t)er* ‘rycerz’, pierwotnie ‘jeździec’ (od *reiten* ‘jeździć konno’), prawdopodobnie za pośrednictwem czeskim BorSEJP 529;

турнаи ‘turniej’ Bułyka 328

И прышли гв О^рленьдыю дла оное панъны, которая м̄гла заму^ж

ити, и дла того велела кликати на турна^и (26); А Трыцанъ за^вжды

м̄гль на сэры и мысли^т, якъ в то^и друго^и турнаи м̄гль бы са

з ни^и распавити, с ты^и рыцэро^и с чо^рным цыто^и и з двема мечы

(29); П̄не, поведа^и ми ω Паламидежу – ω^и ли добыль турна^и? (36);

Трыца^н вс̄гль ωпа^т на конь и поеха^т по турнаю, велико чудо чынычы

направо и налево (127)

pol. *turniej* (śrwniem. *turnei*) ‘w średniowieczu: zawody rycerskie, walka (piesza lub konna) prowadzona według określonych zasad’ SWO;

шырмеръство ‘walka, zmaganie się’

Кроль ре^к: „Почтены^и витезю Трыщане! По шы^рмеръству есми тебе по³наль и проси^л есми Бога, абыхъ не вме^р наглою смертью о^м жестоки^х вда^рцовъ твои^х и о^м острого меча твоє^ѡ” (112)

pol. *szermierstwo* ‘szermierka’, przен. ‘walka, zmaganie się; spór, polemika’ SJP. Por. też *szyrm* ‘obycie towarzyskie, ogłada, polotr’, też ‘cięcie, cios, uderzenie’ (niem. *schirmen* ‘chronić, zasłaniać; fechtować się’) SJP;

фрезь, фризь ‘ciężki koń’ Буўка 341

прывели ему доброго фреза (21)

stpol. *fryz, frez* ‘ciężki, duży koń z rasy pochodzącej z Fryzji’ SWO 236.

II. Szlachetne rozrywki, gry (w tym nazwy instrumentów muzycznych)**ар(ъ)фа** ‘harfa’ Буўка 31

*И коли буде^т суд^оно готово, вложы ма в него и да^и ми мою ар^фѡ,
а другу ю лютню (23), Па^и Трыща^и каза^л прынести тоє веселе,
которы^и са Самси^ж весели^л – трубы, дуды, лютни, ар^{фы}, ар^{ганы},
шахи, ва^рцабы (113)*

pol. *harfa* (niem. *Harfe*) ‘instrument strunowy szarpany’ SWO;

лютня ‘lutnia’ Буўка 192

*И коли буде^т суд^оно готово, вложы ма в него и да^и ми мою ар^фѡ,
а другу ю лютню (23), Позыч ми тоє лю^тни: видимъ, и^ж велми пекне
играешъ, а мы хожалтые витези – аче^и хто з насъ троха на лю^тни
змеетъ (115)*

pol. *lutnia* (śrwniem. *lūte*, z wł. *liuto*) ‘strunowy szarpany instrument muzyczny pochodzenia arabskiego, w XV–XVII w. popularny w Europie’ SWO;

шахы, шахи ‘szachy, rodzaj gry’ Буўка 361

*Та^к ти я говору, рыцэру, што ништо са мнѡ не противи^т в шахы
играти (92); Король шоль в ша^те^р и зосталь оныє пание в шахы
играю^{чи}, которые шахы были кры^италовы, велми пекны (109)*

pol. *szachy* (od XV w.) ‘rodzaj gry’ (pierwotnie chyba ‘komplet figur do tej gry’), poch. z Persji (pers. *šah* ‘król, monarcha’). Do pol. przejęte z niem. *Schach* (*Schachspiel*) ‘szachy’ lub za pośrednictwem czeskim BorSEJP 590;

варцабы ‘rodzaj gry’ HSBM 2 11, Bułyka 57

Игра^л в шахы и ^о варцабы лепше^и на^д иныхъ, и всакое его доброту не было ро^они (14)

pol. *warcaby* od XV w. ‘rodzaj gry’, zapożyczenie z czesk. *vrhcaby* będącego półkalką z śrwniem. złożenia *wurfzabel* ‘gra w kości’ (*wurf-* ‘rzut’ przetłumaczone jako czesk. *vrh-* od *vrhat* ‘rzucać, ciskać’, *zabel* ‘tablica do gry’) BorSEJP 678.

III. Przedmioty użytkowe

фляша ‘rodzaj naczynia, butla’ Bułyka 338

И виде^ошы дѣвка вино ^о фляшы свѣ^тло, взя^ошы, напоила дѣла (10); *Съмите тую фляшу серебряную, по^лну пи^тя* (67); *С^омъ ^оказа^л фляшу, в которо^и было пиво* (68)

stpol. *flasza* (od XIV w.) ‘rodzaj naczynia na wino, butla’ *flaszka* zapożyczenie ze śrwniem. *flasche* (niem. *Flasche*) ‘butelka’ BorSEJP 150;

ольмаря, альмария, армария ‘szafa, skrzynia’ Bułyka 30

И отворыл одну о^лмарю, где стояли добрые пи^тя (11)

stpol. *almaria, armaria* ‘w starożytności i średniowieczu: schowek w murze, szafa, skrzynia lub szkatuła do przechowywania broni i innych cennych przedmiotów: książek, dokumentów’ łac. *armarium* SWO;

паперъ ‘papier’ Bułyka 236

естъ с нимъ двѣ дѣвки сестры, але бы^хмо накры^ж свѣ^тъ про^шли, цудне^ишы^х бы^хмо не нашли. Але што молодъшая бѣла, якъ паперъ, а кра^сна, якъ рожа 109

pol. *papier* (od XVI w.) ‘materiał piśmienniczy’, zapożyczenie ze śrwniem. *paper/papyr* ‘papier’ BorSEJP 411;

крышталовы ‘kryształowy’ Bułyka 177

Шахи были крышталовы, велми пекны (109)

pol. *kryształowy* ‘wykonany z kryształu’. Por. *kryształ* ‘przezroczyste, ciężkie szkło używane do wyrobu kielichów, wazonów itp.; też: wyrób z tego szkła’ SJP (gr. *krýstallos*) SWO.

IV. Elementy stroju**саянь** ‘sajan’ Bułyka 294

Была на Трыщане златоглавова жупица и шата, а на Ижоте зеленого оксамиту саянь 68

pol. *sajan* ‘krótka suknia żołnierska u starożytnych, przewiązana w pasie’, również ‘płaszcz, strój odświętny’ SJP; ‘obcisły męski kaftan z kwadratowym wycięciem przy szyi, z rękawami bufiastymi, zwężającymi się od łokci, noszony w Europie do XVII w. głównie przez rycerstwo i dworzan’ (włosk. *saione* z łac. *sagum* ‘odzież żołnierska’) SWO;

жупица ‘kamizelka’ Bułyka 115

Была на Трыщане златоглавова жупица и шата 68

pol. *żupica* ‘rodzaj luźnego kaftana lub płaszcza; kitel, chałat’ SJP; *żupan* ‘staropolski ubiór męski noszony przez szlachtę, o kroju długiej sukni zapinanej na guziki, ze stójką i wąskimi rękawami’ (włosk. *giuppone*, *giubbone* z ar. *dżubba* ‘spodnia szata bawełniana’) SJP.

V. Pojęcia abstrakcyjne**фортуна** ‘szczęście, powodzenie’ Bułyka 339

- 1) ‘dobry los, szczęście, powodzenie’

И та^к шли два д^{ни}, и прыгнала его фортуна в Орленъдэю подь оди^т горо^д (24); Не ме^шкаль у дворе ни тыд^{на} – поеха^т фортуны иска^ти (55);

- 2) ‘bogactwo, majątek, mienie’

Я ма^м великую фортуну на св^яте, и^ж ма нацудне^тшая пан^гна м^илуе^ть 68

pol. *fortuna* ‘majątek, bogactwo, mienie; szczęście, powodzenie, szczęśliwy los’ od łac. *fortuna* ‘los, przypadek; także *Fortuna* ‘rzym. bogini ślepego przypadku’ SWO;

кунштъ ‘artyzm, mistrzostwo, doskonałość; sztuka, umiejętność’; ‘żart’
Буłyка 181

1) ‘artyzm, mistrzostwo, doskonałość’

Коли е^{cm} ту^m Женибра кролевая а Ижота, ѡкажэ^m па^h Трыцца^h ку^hштъ (111);

2) ‘żart, zabawa’

И коли ехали, была межы ними игра и куншты, якъ то межы рыцэры и молодыми люд-ми (54); *Господарине, бу^{db} то за кунштъ: если бы тебе миловали тые два рыцэры, которого з ни^x бы ты хотъла миловати – Паламидежа албо нѣго рыцэра* (30)

pol. *kunst* (od XV w.) ‘wysoki poziom umiejętności, zdolności, mistrzostwo, doskonałość; zawód, rzemiosło’, zapożyczenie ze śrwniem. *kunst* ‘wiedza, znajomość, mądrość; zręczność, sztuka’ BorSEJP 274;

парсуна ‘wygląd, oblicze, twarz’ Буłyка 242, HSBM 24 253

Прошу та, пне, со^uми гелмъ з головы, неха^u быхъ па^pсуну твою видела (33); *И они знали гелмы и ѡказали е^u па^pсуны* (89); *Ништо такъ не ѡмыляеть, якъ па^pсуна чоловеческа* (109)

pol. *persona* (łac. *persona*) ‘człowiek, osoba’; ironicznie ‘osoba mająca duże znaczenie, ogólnie ceniona, poważana’ SJP;

мистерне ‘w sposób kunsztowny, po mistrzowsku’ Буłyка 203

И дивилиса кролевы витези, якъ мисте^pне то^m латынени^h до крола кину^l 109

pol. *misternie* ‘w sposób kunsztowny, wymyślny; precyzyjnie, artystycznie; umiejętnie, chytrze’ SJP. Por. *mistrz* (od XV w.) ‘człowiek przewyższający innych umiejętnością czegoś, biegłością w czymś; nauczyciel’, zapożyczenie z łac. *magister* ‘przełożony, kierownik, mistrz; nauczyciel’ prawdopodobnie za pośrednictwem stcz. *mistr* ‘mistrz, znawca, uczonec, nauczyciel’

(z redukcją pierwszej sylaby w często używanym tytule, analogicznie do *mość < miłość*) BorSEJP 330.

Zakończenie

Tekst zabytku jest interesującym świadectwem złożoności problematyki ortograficznej okresu otwierającego długi proces normalizacji pisowni starobiałoruskiej, podporządkowanej rygorom tradycji cerkiewnosłowiańskiej, a jednocześnie poszukującej sposobów graficznego dokumentowania cech żywego języka. W zakresie zjawisk znajdujących uzasadnienie w białoruskiej fonetyce wyróżniają się procesy, których graficzna realizacja w postaci dużej liczby poświadczeń tekstowych dowodzi zaawansowanego stopnia ich rozwoju (np. dyspalatalizacja spółgłosek funkcjonalnie miękkich i [rʹ], niezgłoskotwórczy charakter [ɯ] po samogłosce na początku morfemu i wyrazu, proteza [v-] oraz takie, które wydają się być cechami słabiej osadzonymi w wymowie ze względu na niższą frekwencję zapisów w tekście (np. akanie). Zabytek stanowi również wartościowe źródło dokumentujące stan fleksji starobiałoruskiej z silnie zaznaczoną tendencją do przekształceń, które przybliżają poszczególne kategorie morfologiczne do współczesnego systemu (np. zaawansowane procesy adverbizacji form na *-uczy/-eczy*, *-wszy*, z których wykształciły się białoruskie imiesłowy przysłówkowe).

W zakresie słownictwa zwraca uwagę dążenie autora powieści do korzystania z nowych środków leksykalnych wynikających z potrzeb nominacyjnych, takich jak: nazwanie nowych realiów, zjawisk, przedmiotów (w przypadku analizowanego tekstu jest to cała sfera nominacji związanej z życiem, rzemiosłem wojennym i rozrywkami stanu rycerskiego), czy też potrzeb ekspresywnych znajdujących swój wyraz w wykorzystywaniu aforyzmów i frazeologizmów. Przedstawiony wyżej przegląd wybranych cech językowych zabytku pokazuje, iż zasługuje on na szczegółowe badania, tak w aspekcie gramatycznym, jak i słownikowym. Warstwa leksykalna utworu wydaje się być szczególnie interesująca ze względu

na duże nasycenie zapożyczeniami polskimi (krótko scharakteryzowana została jedynie grupa pożyczek przez medium polskie), obecne jest też słownictwo z redakcji południowosłowiańskiej, być może i z protografu włoskiego. Oprócz zasygnalizowanych już przez pierwszych badaczy zabytku „serbizmów” tekst kryje w sobie pewne zagadki leksykalne trudne do jednoznacznej interpretacji i wymagające dokładniejszych studiów etymologicznych, co być może ułatwiłoby lokalizację niezachowanej tzw. serbskiej redakcji.

SKRÓTY ŹRÓDEŁ

- BorSEJP – W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- Bułyka – А. Булыка, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск 1972.
- HSBM – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, т. 1–37, Мінск 1982–2017.
- SJP – *Słownik języka polskiego* PWN, <https://sjp.pwn.pl/> [dostęp: 2.09.2017].
- SWO – *Słownik wyrazów obcych* PWN, pod red. E. Sobol, Warszawa 1995.

INNE

- ar. – arabski
- czes. – czeski
- gr. – grecki
- łac. – łacinski
- psł. – prastłowiański
- s./ch. – serbski/chorwacki
- stcz. – staroczeski
- strus. – staroruski
- śrwniem. – średnio-wysoko-niemiecki

**Old Belarusian *Tristan* as the source to the history of lexis.
Selected issues of borrowings**

SUMMARY

In the article selected questions concerning vocabulary in Old Belarusian translation of the chivalric romance preserved in the 16th century manuscript of Raczyński Codex have been analyzed. Special attention has been focused on lexical borrowings. Loanwords from such languages as Latin, Italian, German, Czech through Polish medium have been discussed. The usage of such lexical devices was justified by the nominal needs connected with the description of life, warcraft, knights' pastime as well as general concepts (cf. *рыцэрзь, турнай, варцабы, ольмаря, жупица, куніць, шырмаўства*). Native lexical inventory was in short supply to nominate new realities, phenomena or objects.

Słowa kluczowe: romans rycerski, język starobiałoruski, zapożyczenia leksykalne.

Key words: chivalric romance, the Old Belarusian language, lexical borrowings.

Марина Дорофеенко

Витебский государственный университет
имени П. М. Машерова

ВИКОНИМИЯ БЕЛОРУССКО-ПОЛЬСКОГО ПРИГРАНИЧЬЯ: НОМИНАТИВНЫЙ АСПЕКТ

Ономастическая терминология – сложная система, которая вырабатывалась и формировалась в течение длительного времени и определялась спецификой научной отрасли, ее предметом, объектом, целями. В процессе познания лингвистических реалий, сопровождавшемся появлением новых объектов исследования, формировался корпус основных терминов. Так, в 2006 г. впервые заговорили о виконимах. А. М. Мезенко определяет *виконим* как «собственное имя любого внутрисельского топографического объекта, как ныне существующего, так и использовавшегося в предшествующие эпохи. Это и названия линейных (улиц, переулков), территориальных (площадей, скверов) и точечных (магазинов, кафе, памятников) сельских объектов»¹. Виконимия представляет собой набор названий разнородных объектов, а образующие ее единицы теснейшим образом связаны друг с другом, выполняют одинаковые функции, что служит основой для объединения их в один класс топонимов. Р. В. Разумов предлагает отдельно

¹ А. Мезенко, *Виконимика как раздел топонимики: состояние, перспективы*, [в:] *Nowe nazwy własne – nowe tendencje badawcze*, Kraków 2007, с. 379.

рассматривать *эргонимы*, или *эрговиконимы* (названия сельских коммерческих объектов, фермерских хозяйств), и *микровиконимы* (неофициальные наименования внутрисельских объектов)². Следует отметить, что в более ранней публикации Р. В. Разумов использовал термин *виконим* и для определения названий линейных объектов, расположенных в поселках городского типа³. Мы полагаем, что виконимия объединяет названия разнородных объектов, расположенных в пределах сельского населенного пункта: годонимы, агоронимы, эргонимы, экклезионимы, ойкодомонимы, гидронимы, агроонимы и т.д.

Объектом нашего исследования являются белорусские виконимы регионов, граничащих с Польшей (Брестского, Каменецкого, Пружанского районов Брестской области; Свислочского, Берестовицкого и Гродненского районов Гродненской области), а также наименования отдельных сельских населенных пунктов Польши, расположенных в приграничных с белорусской территорией регионах (восьми населенных пунктов Подляского воеводства (деревни Беловежа (Białowieża), Нарев (Narew), Наревка (Narewka), Черемха (Czeremcha) Хайнувского повета, деревня Мельник (Mielnik) Семятыченского повета, деревни Корыцин (Korycin), Новы Двур (Nowy Dwór), Шудзялово (Szudziałowo) Сокульского повета) и двух населенных пунктов Люблинского воеводства (деревни Кодень (Kodeń) и Славатыче (Sławatycze) Бяльского повета).

Цель исследования – установить номинативные особенности белорусской и польской приграничных систем внутрисельских названий, выявить общее и частное в функционировании анализируемых виконимов.

Имени собственному свойственна номинативная, или назывная, функция – назначение слова или словосочетания служить названием

² Р. В. Разумов, *Особенности современных российских систем виконимов (на примере Некоузского, Первомайского, Рыбинского, Тутаевского районов Ярославской области)*, «Ярославский педагогический вестник» 2013, Т. 1 (Гуманитарные науки), № 1, с. 145.

³ Р. В. Разумов, *Система названий поселка городского типа*, [в:] *И нежный вкус родимой речи...*, Арзамас 2011, с. 407–411.

предмета. Актуальность номинативного аспекта, ключевого в ономастике, подтверждается многочисленными исследованиями в данной сфере.

Номинация, по Н. В. Подольской, – «называние, именование, присвоение имени, процесс наименования»⁴. Согласно *Словарю лингвистических терминов* О. С. Ахмановой, номинация – «1. Назывная функция или сторона слова, семантический аспект слова как употребляемого (возникающего) в данной речевой ситуации или контексте; ср. сигнификация. 2. (именование) Называние как процесс, конкретное соотнесение слова с данным референтом»⁵. Релевантным для нашего исследования является первое значение, указанное в словаре О. С. Ахмановой. Принимая во внимание существование различных направлений изучения номинативной стороны имени собственного, мы более детально остановимся на лексико-семантическом, представляющем особый интерес ввиду новизны объекта исследования, ранее не анализированного в данном контексте.

В процессе изучения внутрисельских названий используется опыт, накопленный в сфере исследования внутригородских наименований. В данном направлении большая работа проделана в урбанонимии. В белорусской ономастике А. М. Мезенко комплексно изучены внутригородские названия страны⁶. Наименования Минска анализирует В. А. Жучкевич⁷, М. З. Агеев изучает топонимы Гомеля⁸, об улицах Гродно рассказывает Ю. Гордеев⁹, им посвящен корпус статей журнала

⁴ Н. В. Подольская, *Словарь русской ономастической терминологии*, Москва 1988, с. 87.

⁵ О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва 2014, с. 270.

⁶ А. М. Мезенко, *Урбанонимия Белоруссии*, Минск 1991; Г. М. Мезенка, *Віцебшчына ў назвах вулиц: манаграфія: у 2 ч.*, Віцебск 2008; Г. М. Мезенка, *Намінацыя лінейных аб'ектаў на Пастаўшчыне: традыцыйнае і новае*, [в:] *Пастаўскія чытанні – 2006*, Мінск 2008, с. 38–49.

⁷ В. А. Жучкевич, *Улицы помнят: история, события, люди в названиях улиц и площадей города-героя Минска*, Минск 1979.

⁸ М. З. Агеев, *Их именами названы улицы Гомеля*, Минск 1974.

⁹ Ю. Гардзееў, *Тапанімія старажытнай Гародні (XII–XVIII стст.)*, Гародня, Wrocław 2013.

«Гродненский ежегодник»¹⁰, названия улиц Бреста становятся объектом исследования М. Фамелец¹¹ и др.

Обзор российских урбанонимических исследований показывает, что в настоящее время более детально изучены названия внутригородских объектов Москвы (П. В. Сытин¹², Г. П. Смолицкая, М. В. Горбаневский¹³, Н. Ю. Забелин¹⁴, Т. П. Соколова¹⁵ и др.).

В семантическом аспекте исследуются и европейские урбанонимы. Так, польский ученый М. Баловски отмечает смену номинативных приоритетов в урбанонимии, что подтверждается переходом от ориентационной функции к символично-локализационной¹⁶. Большая работа в изучении улиц Варшавы проделана профессором К. Хандке. Ученый определяет их семантические и структурные типы, рассматривает городскую ономастику как ценный памятник истории и культуры страны, изучает конструкцию и деструкцию номинативной системы польских городов¹⁷. Проанализированы урбанонимы Лодзи, Кракова, Зелёной Гуры¹⁸ и т.д.

¹⁰ *Гарадзенскі гадавік*, Гродна 2013, № 2.

¹¹ М. Фамелец, *Лексико-семантический аспект наименований Брестских внутригородских объектов*, [в:] *Славянские языки: системно-описательный и социокультурный аспекты исследования*, Брест 2008, с. 231–234.

¹² П. В. Сытин, *Откуда произошли названия улиц Москвы*, Москва 1959.

¹³ Г. П. Смолицкая, М. В. Горбаневский, *Топонимия Москвы*, Москва 1982.

¹⁴ Н. Ю. Забелин, *Московская городская топонимия: структурно-семантический анализ топонимической системы*. Автореф. дис... канд. филол. наук, Москва 2007.

¹⁵ Т. П. Соколова, *Проблема наименования новых городских объектов*, [в:] *Ономастика Поволжья*, Тверь 2014, с. 159–162.

¹⁶ M. Balowski, *Zmiana funkcji nazw ulic i placów (od funkcji orientacyjnej do funkcji symboliczno-localizacyjnej)*, „Prace Komisji Językowej (Publications of the Committee of Linguistics)” 2010, t. 56, 1, с. 281–296.

¹⁷ K. Handke, *Konstrukcja i destrukcja systemu nazewnictwa miejskiego w polskich miastach*, „Prace Komisji Językowej (Publications of the Committee of Linguistics)” 2010, t. 56, 1, с. 357–372; K. Handke, *Nazewnictwo miejskie – świadek epoki i ceny zabytek*, „Ochrona Zabytków” 2004, nr 3–4, с. 115–126; K. Handke, *Słownik nazewnictwa Warszawy*, Warszawa 1998.

¹⁸ I. Żuraszek-Ryś, *Kształtowanie się nazewnictwa miejskiego Zielonej Góry*, „Prace Komisji Językowej (Publications of the Committee of Linguistics)” 2010, t. 56, 1, с. 423–437.

Анализируя виконимию белорусско-польского приграничья в номинативном аспекте, в качестве схемы будем применять классификацию, разработанную А. М. Мезенко на базе исследования урбанонимов¹⁹.

Внутрисельские названия образованы в соответствии с четырьмя принципами номинации, в рамках которых, в свою очередь, функционируют различные типы виконимов:

1. Принцип номинации внутрисельского объекта по свойствам и качествам, которому отвечают наименования, отражающие различные характеристики именуемого объекта:

- **физико-географические:** *Лесная ул.* – аг. Беловежский Кам. р-на, *Луговая ул.* – аг. Пацуи Свисл. р-на, *Озёрная ул.* – дер. Лососин Пруж. р-на, *Садовая ул.* – аг. Каленковичи Кам. р-на; *Kryniczna ul.* – дер. Наревка, *Leśna ul.* – дер. Славатыче, *Parkowa ul.* – дер. Беловежа, *Polna ul.* – дер. Черемха.

Следует отметить, что как в белорусской, так и в польской онимных системах, функционирующих в приграничных территориях, задействованы одинаковые мотивирующие викоосновы, участвующие в образовании наименований, отражающих рельеф местности. Основными ориентирами выступают названия типов земельных и лесных угодий (*лес, поле, луг, парк*), гидрообъектов (*река, родник, криница, озеро*), возвышенностей (*гора*);

- **особенности растительности:** *Абрикосовая ул.* – дер. Тельмы-2 Бр. р-на, *Апельсиновая ул.* – дер. Коробчицы Гр. р-на, *Васильковская ул.* – дер. Тюхиничи Бр. р-на, *Виноградная ул.* – аг. Чернавчицы Бр. р-на, *Грибной пер.* – дер. Рани Кам. р-на, *Липовая ул.* – аг. Олекшицы Берест. р-на; *Brzozowa ul.* – дер. Беловежа, *Dębowa ul.* – дер. Наревка, *Jesionowa ul.* – дер. Беловежа, *Sosnowa*

¹⁹ А. М. Мезенко, *Урбанонимия Белоруссии*, Минск 1991.

ul. – дер. Наревка, *Świerkowa ul.* – дер. Наревка, *Truskawkowa ul.* – дер. Коруцин.

В результате анализа ономастических единиц, формирующих данную группу названий, установлено, что *флористические* виконимы составляют лишь 5,1% в Брестской области и 3,7% в Гродненской. На территории белорусского приграничья продуктивными являются основы *вишня, цветок, ромашка, сосна, василек, виноград*, а на территории польского – *береза, дуб, сосна, ель, жасмин, клен, тополь*.

При этом можно выделить набор мотивирующих основ, общий для анализируемых территорий: *береза, клен, сосна, тополь*.

Виконимы, характеризующие рельеф и растительность местности, отличаются высокой информативностью, отражают особенности регионального сельского ландшафта, указывают на местоположение линейного объекта непосредственно вблизи соответствующих географических реалий;

- **параметрические:** *Верхняя ул.* – дер. Малые Мотыкалы Бр. р-на, *Высокая ул.* – аг. Черни Бр. р-на, *Дальняя ул.* – аг. Страдечь Бр. р-на, *Крайняя ул.* – аг. Большие Мотыкалы Бр. р-на, *Круговая ул.* – дер. Прилуки Бр. р-на, *Малая ул.* – аг. Кобыловка Пруж. р-на, *Прямая ул.* – дер. Ковердяки Бр. р-на, *Ровная ул.* – дер. Малые Мотыкалы Бр. р-на, *Холмистая ул.* – дер. Коробчицы Гр. р-на, *Широкая ул.* – аг. Ровбицк Пруж. р-на; *Centralna ul.* – дер. Шудзялово, *Długa ul.* – дер. Черемха, *Krótką ul.* – дер. Черемха, *Wąska ul.* – дер. Наревка.

Данная подгруппа наименований апеллирует к конфигуративным характеристикам и параметрам непосредственно линейного объекта, условной локализации относительно элементов планировочной структуры поселения и сторон света. Здесь стоит отметить, что на белорусской территории первостепенное значение уделяется именно размещению относительно центра населенного пункта (*Центральная ул.* зарегистрирована в 83 белорусских населенных пунктах, а на польской территории имеет значительно меньшую продуктивность).

Получает распространение на территории белорусских приграничных регионов виконим *Пограничная ул.* – зафиксирован в 16 поселениях. Существенная разница наблюдается и в функционировании названий, имеющих в своем составе указание на стороны света. В проанализированной приграничной виконимии Беларуси зафиксированы онимы, восходящие к названиям четырех сторон света (*Восточная ул., Западная ул., Северная ул., Южная ул.*), в польской встречается лишь одно название (*Południowa ul.*).

Среди мотивационных признаков, общих для двух анализируемых виконимных систем, выделим следующие: *граница* (*Пограничная ул., Graniczna ul.*), *мера длины* (*Короткий пер., Krótka ul.*) и *ширины* (*Узкая ул., Wąska ul.*), *центрирование* (*Centralna ul., Центральная ул.*), *южная сторона света* (*Южная ул., Południowa ul.*);

- **квалитативные** (эмоционально-характерологические виконимы): *Зелёная ул.* – дер. Николаево Кам. р-на, *Певучая ул.* – дер. Коробчицы Гр. р-на, *Урожайная ул.* – дер. Сосны Кам. р-на; *Cicha ul.* – дер. Наревка, *Sпокојна ul.* – дер. Славатыче, *Wesoła ul.* – дер. Мельник.

По данным, имеющимся в нашем распоряжении, качественные названия шире представлены в виконимии белорусского пограничья. Общими для двух территорий являются мотивирующие основы *веселый, спокойный, тихий*, от которых образованы соответственно следующие онимы: *Весёлая ул., Wesoła ul.; Спокойная ул., Спокојна ul.; Тихая ул., Cicha ul.* В белорусской системе внутрисельских названий зарегистрированы также виконимы *Светлая ул., Тенистая ул., Чистая ул., Ясная ул.* и т.д.;

- **время появления:** *Новая ул.* – аг. Долбизно Кам. р-на, *Старая ул.* – дер. Зельзин Пруж. р-на, *Старокваторская ул.* – аг. Кваторы Берест. р-на; *Nowa ul.* – дер. Наревка.

Данная подгруппа виконимов и на белорусской, и на польской приграничных территориях объединяет ограниченное количество названий, наиболее продуктивные из которых – виконимы *Новая ул.* и *Nowa ul.*

2. Принцип номинации внутрисельского объекта по его связи с человеком как социосубъектом, в соответствии с которым образованы следующие лексико-семантические группы отантропонимных виконимов:

- **названия, мотивированные фамилиями государственных, политических деятелей:** ул. Дзержинского – аг. Долбизно Кам. р-на, ул. Ленина – аг. Беловежский Кам. р-на, ул. Р. Люксембург – аг. Поречье Гр. р-на; ул. Gabriela Narutowicza – дер. Кодень;
- **названия, мотивированные фамилиями участников восстаний, революций и войн:** ул. В. Хоружей – дер. Борщево Кам. р-на, ул. Заслонова – аг. Доброволя Свисл. р-на, ул. Ольги Соломовой – дер. Жорновка Берест. р-на, ул. Суворова – аг. Линово Пруж. р-на, ул. Т. Костюшко – аг. Остромечево Бр. р-на, ул. Юрия Гавраша – аг. Гожа Гр. р-на; ул. gen. Aleksandra Waszkiewicza – дер. Беловежа, ул. Jana Kilińskiego – дер. Славатыче, ул. Tadeusza Kościuszki – дер. Мельник;
- **названия, мотивированные фамилиями деятелей науки, культуры и искусства:** ул. Горького – дер. Паниквы Кам. р-на, ул. Ефросиньи Полоцкой – п. Береговой Гр. р-на, ул. Л. Толстого – дер. Орхово Бр. р-на, ул. Мичурина – аг. Остромечево Бр. р-на, ул. Ожешко – дер. Мильковщина Гр. р-на, ул. Петра Бровки – дер. Каменка Гр. р-на, ул. Ф. Скорины – дер. Кошилово Бр. р-на, ул. Якуба Коласа – аг. Пелище Кам. р-на, ул. Янки Купалы – дер. Оранчицы Пруж. р-на; ул. Adama Mickiewicza – дер. Наревка, ул. Józefa Ignacego Kraszewskiego – дер. Славатыче, ул. Kopernika – дер. Новы Двур, ул. Marii Dąbrowskiej – дер. Кодень.

Специфика названий, соответствующих принципу номинации внутрисельского объекта по его связи с человеком как социосубъектом, обусловлена историко-культурными особенностями развития регионов. Преимущественными основами для мотивации в виконимии рассмотренных территорий выступают в основном национально или регионально прецедентные антропонимы, при этом первые характерны

для польского приграничья, а вторые – для белорусского. В приграничных регионах Брестской и Гродненской областей функционируют названия, образованные от фамилий участников исторических событий XX в., одно из значимых – Великая Отечественная война.

Данному принципу соответствуют и отапельятивные виконимы, подразделяющиеся на несколько групп:

- **наименования, характеризующие линейный объект с точки зрения национальной, профессиональной и сословной принадлежности жителей:** *Ветеранская ул.* – аг. Великое Село Свисл. р-на, *ул. Полеводов* – дер. Скоки Бр. р-на, *Семейная ул.* – дер. Коробчицы Гр. р-на, *ул. Советских Партизан* – дер. Франополь Бр. р-на, *ул. Советских Пограничников* – аг. Пограничная Кам. р-на, *Охотничья ул.* – дер. Коробчицы Гр. р-на; *zauł. Bartników* – дер. Беловежа, *ul. Łowiecka* – дер. Беловежа, *zauł. Osoczników* – дер. Беловежа, *zauł. Rudników* – дер. Беловежа.

Если польская система внутрисельских названий включает преимущественно виконимы, образованные от наименования профессий, то белорусская содержит и наименования, указывающие на какую-либо общность людей;

- **названия, связанные с функциональной нагрузкой предприятия, расположенного рядом с внутрисельским линейным объектом, или с функциональной нагрузкой непосредственно линейного объекта:** *Кольцевая ул.* – аг. Беловежский Кам. р-на, *Просёлочная ул.* – аг. Луцковляны Гр. р-на, *Торговая ул.* – дер. Тюхиничи Бр. р-на.

3. Принцип номинации внутрисельского объекта по отношению к другим объектам. Согласно данному принципу образованы следующие лексико-семантические группы виконимов:

- **названия, мотивированные наименованиями населенных пунктов и водных объектов:** *Друскининкайская ул.* – аг. Поречье Гр. р-на, *Каменецкая ул.* – дер. Комаровщина Кам. р-на,

Нарочанская ул. – дер. Коробчицы Гр. р-на, *Одельский тракт* – дер. Плебановцы Берест. р-на, *Подлужская ул.* – дер. Подлужье Бр. р-на, *Пружанская ул.* – аг. Новый Двор Свисл. р-на; *Białostocka ul.* – дер. Коруцин, *Brzeska ul.* – дер. Мельник, *Grodzieńska ul.* – дер. Коруцин, *Hajnowska ul.* – дер. Наревка, *Kryńska ul.* – дер. Шудзялово, *Terespolska ul.* – дер. Кодень, *Włodawska ul.* – дер. Славатыче.

Среди виконимов анализируемой подгруппы преобладают внутрисельские названия, основой для образования которых послужили наименования других, именно сельских населенных пунктов. Это подтверждает наличие в виконимии прочной связи названия с мотивирующей основой, объясняется территориальной близостью называемого линейного объекта и объекта, имя которого использовалось в процессе номинации, стремлением указать точное местоположение;

- **названия, мотивированные наименованиями архитектурных объектов:** *Аптечная ул.* – аг. Линово Пруж. р-на, *Комтеджная ул.* – аг. Ставы Кам. р-на, *Магазинная ул.* – дер. Прилуки Бр. р-на, *Тепличный пер.* – аг. Мухавец Бр. р-на, *Ферменная ул.* – дер. Котра Гр. р-на; *Bankowa ul.* – дер. Шудзялово, *Cerkiewna ul.* – дер. Мельник, *Fabryczna ul.* – дер. Черемха, *Kościelna ul.* – дер. Шудзялово, *Pocztowa ul.* – дер. Славатыче, *Szkolna ul.* – дер. Шудзялово.

В данную подгруппу названий объединены виконимы, восходящие к наименованиям архитектурных объектов социальной инфраструктуры села (сельскохозяйственных, производственных, образовательных, здравоохранительных, спортивных, досуговых, торговых, транспортных, общественных учреждений), культовых объектов.

И на белорусской, и польской территориях наиболее распространен виконим, восходящий к названию образовательного учреждения, – *Школьная ул.*, *Szkolna ul.* Общими являются основы, образованные от наименований типов культовых объектов и транспортной инфраструктуры: *Костельная ул.*, *Kościelna ul.*; *Железнодорожная ул.*, *Kolejowa ul.*;

- **названия, описывающие местоположение относительно природного объекта:** *Заболотная ул.* – аг. Колядичи Пруж. р-на, *Подречная ул.* – дер. Подбела Кам. р-на, *Принёманская ул.* – аг. Гожа

Гр. р-на; *Zamiejska ul.* – дер. Мельник, *Zaszkolna ul.* – дер. Мельник, *Podleśna ul.* – дер. Беловежа, *Przydworcowa ul.* – дер. Черемха.

Продуктивными префиксами в двух онимных системах являются морфемы под-, при-, за-, обозначающие соответственно расположение объекта в непосредственной близости от чего-либо, местонахождение при каком-то объекте, примыкание к нему, либо размещение за объектом;

- **названия, повторяющие наименования других городских объектов:** ул. Князя Владимира и пер. Князя Владимира – аг. Мухавец Бр. обл., *Могучая ул.* и *Могучий пер.* – дер. Коробчицы Гр. р-на;
- **названия, содержащие в составе номер:** *Величальная ул.*, *1-й Величальный пер.*, *2-й Величальный пер.*, *3-й Величальный пер.* – п. Береговой Гр. р-на, *ул. Добрая*, *1-я Добрая ул.*, *Добрый пер.* – аг. Черни Бр. р-на.

Отвиконимные внутрисельские названия, по нашим данным, зарегистрированы лишь на территории белорусского приграничья и в исследованных польских населенных пунктах не зафиксированы.

4. Принцип номинации внутрисельского объекта по связи с абстрактным понятием, в соответствии с которым образованы следующие группы названий:

- **виконимы, восходящие к наименованиям символов и понятий социалистической эпохи:** ул. Дружбы – аг. Остромечево Бр. р-на, *Интернациональная ул.* – аг. Путришки Гр. р-на, *Колхозная ул.* – аг. Пацуи Свисл. р-на, *Коммунистическая ул.* – аг. Массоляны Берест. р-на, *Пролетарская ул.* – аг. Рясна Кам. р-на;
- **восходящие к геортонимам советского периода:** ул. 1 Мая – дер. Юндилы Пруж. р-на, ул. 40 лет Победы – дер. Ковердяки Бр. р-на, ул. 50 лет Октября – дер. Верховичи Кам. р-на, *Юбилейная ул.* – аг. Медно Бр. р-на; *ул. 1 Maja* – дер. Нарев.

Названия, соответствующие данному принципу, не получают распространение на территории польского приграничья (зарегистрировано лишь одно наименование (*ул. 1 Maja* – дер. Нарев)).

Согласно проведенному исследованию виконимная система приграничных территорий имеет свои номинативные особенности (таблица 1). Принцип номинации внутрисельского объекта по свойствам и качествам количественно доминирует в каждой области. На территориях Брестского, Каменецкого, Пружанского районов Брестской области принцип номинации внутрисельского объекта по отношению к другим объектам выходит на второе место, тогда как на территории всей области занимает третью позицию. В виконимии Свислочского, Берестовицкого и Гродненского районов Гродненской области процентное соотношение наименований, отвечающих принципу номинации внутрисельского объекта по его связи с человеком как социосубъектом, на 13,1% возрастает по сравнению с показателями по всей области. В данных районах количество названий, соответствующих принципу номинации внутрисельского объекта по связи с абстрактным понятием, уменьшается на 10,7%.

Таблица 1. Процентное соотношение виконимов, соответствующих различным принципам номинации

	Принцип номинации внутрисельского объекта по свойствам и качествам	Принцип номинации внутрисельского объекта по его связи с человеком как социосубъектом	Принцип номинации внутрисельского объекта по отношению к другим объектам	Принцип номинации внутрисельского объекта по связи с абстрактным понятием
Брестский, Каменецкий, Пружанский районы Брестской области	44,7%	17,9%	21,3%	16,1%
Брестская область	38,7%	22,1%	21,4%	17,8%
Свислочский, Берестовицкий, Гродненский районы Гродненской области	38,3%	34,3%	21,9%	5,5%
Гродненская область	38,1%	21,2%	24,5%	16,2%

Таким образом, для внутрисельских названий белорусского и польского приграничья характерны как общие черты, так и отличия. Имена собственные каждой страны уникальны, национально обусловлены, зависимы от экстралингвистических факторов, таких как географическая специфика, историко-культурное, социальное, экономическое развитие региона.

На территории белорусского приграничья внутрисельские названия соответствуют четырем принципам номинации, расположенным в следующем порядке (по степени убывания активности признака):

1. Принцип номинации внутрисельского объекта по свойствам и качествам (42,8%). Региональное ландшафтное своеобразие, специфика растительности местности, особенности размещения линейного объекта в границах населенного пункта, субъективные эмоциональные ассоциации номинатора – базисные критерии наименования внутрисельских линейных объектов как в Брестской, так и в Гродненской областях.

2. Принцип номинации внутрисельского объекта по его связи с человеком как социосубъектом (22,7%). Наиболее наполненной является группа виконимов, мотивированных антропонимами, восходящими к фамилиям участников Великой Отечественной войны. Если изученные белорусские названия обладают региональной степенью прецедентности, польские, как правило, – национально известны.

3. Принцип номинации внутрисельского объекта по отношению к другим объектам (21,5%). Следует обратить внимание на незначительное количественное отличие между названиями, соответствующими данному принципу и принципу номинации внутрисельского объекта по его связи с человеком. При этом преобладают наименования, образованные от топонимов. Особенностью виконимной системы является многочисленность названий, мотивированных комонимами.

4. Принцип номинации внутрисельского объекта по связи с абстрактным понятием (13,0%) занимает четвертую позицию в виконимии белорусского приграничья, а на территории польского зарегистрированы единичные названия, ему отвечающие.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

Аг.	–	агрогородок
Берест. р-н	–	Берестовицкий район
Бр. р-н	–	Брестский район
Гр. р-н	–	Гродненский район
дер.	–	деревня
Кам. р-н	–	Каменецкий район
п.	–	поселок
Пруж. р-н	–	Пружанский район
Свисл. р-н	–	Свислочский район.

Viconymy of the Belarusian-Polish border zone: nominative aspect

SUMMARY

In the article nominative features of the Belarusian and Polish border systems of intrarural names are established, the general and particular characteristics are revealed in functioning of the analyzed viconyms. It is defined that according to the extent of decrease of attribute activity the principles of the nomination are placed in the following order: the principle of the nomination of an intrarural object according to the properties and qualities, to relation to other objects, to communication with the person as social being, to communication with an abstract notion. The general motivating bases are revealed and the features of fullness of lexico-semantic groups of the names functioning within various nomination principles are established.

Ключевые слова: виконим, лексико-семантическая группа, принцип номинации, урбаноним.

Key words: viconym, lexico-semantic group, principle of the nomination, urbanonym.

Joanna Getka

Uniwersytet Warszawski

BIAŁORUSKI I UKRAIŃSKI WARIANT PROSTEJ MOWY XVIII WIEKU
CZY BIAŁORUSKA I UKRAIŃSKA PROSTA MOWA XVIII WIEKU?
(NA MATERIALE RUSKOJĘZYCZNYCH TEOLOGII MORALNYCH
Z SUPRAŚŁA, UNIOWA I POCZAJOWA)

Wstęp

Postawiony w tytule niniejszego artykułu problem badawczy budzić powinien od razu parę pytań: czy – wobec funkcjonującego w nauce aksjomatu o upadku kultury starobiałoruskiej i staroukraińskiej w XVIII wieku i odrodzeniu się współczesnych kultur / języka literackiego białoruskiego i ukraińskiego na bazie języków ludowych w XX/XIX wieku ogóle można mówić o prostej mowie XVIII wieku? Czym była prosta mowa? Jakie pełniła funkcje? Czy był to jeden system językowy? Czy można wskazać wariant białoruski i ukraiński prostej mowy w XVIII wieku (czy wręcz białoruską i ukraińską prostą mowę)? I jeszcze: czy typy te można zilustrować na podstawie druków bazyliańskich?

By przybliżyć się do odpowiedzi na dane pytania należy określić rozumienie terminu prosta mowa, przy uwzględnieniu trwającej wiele lat dyskusji naukowej dotyczącej zarówno prostej mowy, jak i rozróżnienia zabytków starobiałoruskich i staroukraińskich. Dane te należy skonfrontować z informacjami zawartymi w drukach bazyliańskich w języku ruskim/prostym.

Dodatkowo, aby odpowiedzieć na tak sformułowane pytanie badawcze, należy postawić dwie ważne badawcze hipotezy: na temat funkcjonowania kultury białoruskiej i ukraińskiej w XVIII wieku, oraz o istnieniu w tym okresie prostej mowy, która występowałaby w dwóch odmianach: białoruskiej i ukraińskiej. Wbrew temu, co uważa się niejednokrotnie w trakcie badań kultury białoruskiej i ukraińskiej, wiek XVIII nie stanowił swoistej „dziury” w rozwoju tych kultur i języków. Był zauważalny zastój spowodowany różnymi czynnikami, lecz prosta mowa XVIII wieku rozwijała się i stanowi jeden z etapów w rozwoju języka białoruskiego i ukraińskiego. Na podstawie druków ruskojęzycznych (w prostej mowie) – przy uwzględnieniu dialektalnej specyfiki w ramach każdego z arealów językowych – można wyznaczyć warianty białoruski i ukraiński. Idąc tym tropem, można założyć, że teksty wydane w bazylikańskiej oficynie supraskiej, znajdującej się w areale gwar białoruskich powinny być w wariancie białoruskim, uniowskie i poczajowskie położone na gwarowym obszarze ukraińskim – w wariancie ukraińskim. Wskazany materiał źródłowy stanowi pretekst do wznowienia dyskusji na temat prostej mowy.

Wydania ruskojęzycznej teologii moralnej jako źródło do badań prostej mowy

Jednym z postanowień Synodu Zamojskiego było podjęcie intensywnej pracy nad poprawą poziomu świadomości religijnej ludu, w czym miało pomóc przygotowanie katechizmu, napisanego w zrozumiałym dla odbiorców języku ruskim, pomocnego parochom w prowadzeniu misji. Taka właśnie jest geneza wydanej już w 1722 roku w Supraślu książki, pt.: *Собраніе припадкоу краткое і духовнымъ особомъ потребное*. W założeniu była ona kierowana do duchownych unickich oraz osób „sposobiących się” do stanu kapłańskiego i miała być rozdawana duchownym w celu ich edukacji¹.

¹ *Собраніе припадкоу краткое і духовнымъ особомъ потребное*, Унів 1732, wstęp.

Książka ta, wielokrotnie drukowana w ciągu XVIII wieku również w innych zakładach typograficznych², wyszła minimum siedem razy spod pras drukarni bazylikańskich w Supraślu, Uniowie i Poczajowie. W Supraślu ukazało się:

- 1) *Собрание припадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное...*, 1722³ (SP.1722) oraz:
- 2) *Краткое сословіе науки...*, 1759 (KS. 1759), stanowiące końcową część *Sobranija...*, zawierającą wykład wiary katolickiej, credo, podstawowe modlitwy.

W Uniowie wyszły:

- 1) *Собрание припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное...*, 1732⁴ (SP.1732),
- 2) *Поучение о с[вя]тихъ тайнах...*, 1745⁵ (POST. 1745).

W Poczajowie zaś:

- 1) *Богословія нравоучительная...*, 1751⁶ (BN.1751),
- 2) *Богословія нравоучительная...*, wyd. 2, 1756⁷ (BN.1756) oraz
- 3) *Богословія нравоучительная...*, 1787⁸ (BN.1787).

Poza tym, w Poczajowie ukazały się również kilkakrotnie teksty o zbliżonym tytule (*Богословіе нравоучительное повсемственное*⁹), ale nie będą

² Np. we lwowskiej drukarni bractwa przy katedrze Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w 1752, 1756 i 1760: *Богословія нравоучительная, содержащая в себѣ Поучение о святыхъ тайнах, о добродѣтеляхъ богословскихъ, о заповѣдехъ Божиихъ и церковныхъ, о грѣхахъ, о казняхъ и карахъ церковныхъ в кратцѣ собранное, особомъ духовнымъ, наипаче же Пресвитерамъ парохіалнымъ и до сана Іерейскаго готовяүимся благопотребное...*, Львів 1752.

³ *Собрание припадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное...*, Супрасль 1722.

⁴ *Собрание припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное...*, Унів 1732.

⁵ *Поучение о с[вя]тихъ тайнах, о добродѣтеляхъ б[о]гословскихъ, о заповѣдехъ Б[о]жїихъ, о заповѣдехъ церковнихъ...*, Унів 1745.

⁶ *Богословія нравоучительная...*, Почаїв 1751.

⁷ *Богословія нравоучительная...*, Почаїв 1751.

⁸ *Богословія нравоучительная...*, Почаїв 1787.

⁹ Павел Гавриїл Антоїне, *Богословіе нравоучительное повсемственное...*, Почаїв 1776; Павел Гавриїл Антоїне, *Краткое на краткія вопросы и отвіти способомъ катихізма...*, Почаїв 1776; Антоїне Павел Гавриїл, *Богословіе нравоучительное*,

one przedmiotem analizy w niniejszym artykule ze względu na ich cerkiewnoślowliański język.

Treść wydań teologii moralnych zasadniczo się nie zmieniała. Kolejne edycje różnią się jednak nieco pod względem budowy od pierwszego wydania *Sobrania...* (1722), składającego się z piętnastu rozdziałów. Wydanie uniowskie z roku 1732 pod podobnym tytułem (*Sobranie...*) zostało skrócone. Z pierwotnych piętnastu rozdziałów usunięto dwa: rozdział dziewiąty na temat obowiązków i praw biskupów, archimandrytów, zakonników i mniszek oraz rozdział czternasty o kontraktach, tj. umowach. Treść tych rozdziałów przywrócono w kolejnych wydaniach, poczynając od uniowskiego z roku 1745, kiedy to tekst poddano również dokładnej redakcji językowej. Usunięty wcześniej dziewiąty rozdział połączono z bliskim mu tematycznie rozdziałem ósmym (o sakramencie kapłaństwa), zmieniono także strukturę tekstu: został podzielony na IV części: I odpowiada rozdziałom 1–11 *Sobrania...* (1722), II część stanowi rozdział 12. tej edycji, III – rozdziały 13. i 14., a IV – rozdział 15. wydania z Supraśla.

Charakteryzując gatunek tekstu, Margarita A. Korzo, zauważa, że praca ta nie wzorowała się na wcześniejszej tradycji wschodniochrześcijańskiej, ze względu na brak w niej odwołań do dzieł o opisanym wyżej układzie i treści. Jej analiza pozwala ją usytuować w tradycji katolickiej (tzw. *Institutiones morales*¹⁰). Teksty te służyły jako podręczniki z zakresu teologii moralnej i poruszały ogólne kwestie sumienia, prawa, grzechu, zawierały wykład przykazań i sakramentów, które były traktowane jako *środki zaradcze przeciwko grzechom* (co tłumaczy budowę tych książek: rozdział o sakramentach następował po charakterystyce przykazań i różnych rodzajów grzechów) i – co oczywiste – jako pomoc do osiągnięcia celu ostatecznego¹¹.

Почаїв 1779, *Краткое на краткия вопросы и ответы способом катихизма...*,
Почаїв 1788; *Богословіє нравоучителное...*, Почаїв 1793.

¹⁰ M. A. Korzo, „*Sobranie pripadkov kratkoe*” (*Supraśl 1722*) na tle katolickich, siedemnastowiecznych *Institutiones morales*, [w:] *Dziedzictwo unii brzeskiej*, Lublin–Supraśl 2012, s. 23–33, 29.

¹¹ Tamże, s. 29.

Pierwowzorem *Sobrania* i jego późniejszych wydań była niewątpliwie praca Leona Kiszki, *Now rożnych przypadkow z pełni doktorow Theologii Moralney ziawiony* (Lublin 1693) przygotowana przez niego wcześniej, gdy był nauczycielem w szkole bazylianów we Włodzimierzu¹². Podobieństwa między tekstami widoczne są na poziomie budowy tekstów, zawartości rozdziałów, a nawet tytułu, w którym *Sobranie pripadkov* może stanowić odpowiednik wersji polskojęzycznej: *Now rożnych przypadkow*.

Kolejne edycje teologii moralnej, jednej z najważniejszych grekokatolickich wykładni w zakresie spraw dogmatycznych i edukacji moralnej czytelników, stanowią doskonałe źródło badań nie tylko tradycji unickiej, ale – ze względu na język, który miał być dostosowany do potrzeb odbiorców – do analizy stanu prostej mowy w XVIII wieku.

Prosta mowa

Sprawa nie jest jednak wcale łatwa ani jednoznaczna, bo wbrew prowadzonej przez ponad wiek dyskusji naukowej wciąż nie ma jednego i jednoznacznego określenia czym była prosta mowa. Badacze spierają się nie tylko o nazwę tego języka, ale i jego funkcje, geografie występowania oraz genezę. Trudno się przy tym oprzeć wrażeniu, że dyskusja ta przybiera niekiedy charakter spekulacyjny, a przez to wręcz jałowy¹³. Przyczyną tego może być dążenie do systematyzacji tego zjawiska w paradygmacie współczesnej nauki i zgodnie z jej klasyfikacją, bez uwzględniania rozumienia i funkcji terminów, które stosowali ówczesni pisarze (podejście takie zostało już dawno zarzucone w naukach społecznych, dzięki czemu np. termin „naród”

¹² Tamże, s. 25–28.

¹³ Szerzej na temat tej dyskusji: J. Getka, *Język „Nauk Parafialnych” (1794) – ukraiński wariant „prostej mowy” końca XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Seria Druga: Europa, Warszawa 2012; J. Getka, *Białoruski? Ukraiński? Uwagi o metodologii klasyfikacji źródeł powstałych na ziemiach białoruskich i ukraińskich w XIV–XVII ww.*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 4/2010, s. 50–67.

w XVIII wieku wiąże się z kategoriami politycznymi, nie zaś – w dzisiejszym rozumieniu – z etnicznymi). Dobrze to obrazuje sama dyskusja na temat określania języka, którym posługiwali się Rusini wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej. Mając dość dobrą świadomość językową i umiejętność rozróżniania dialektów i gwar lokalnych XVI- i XVII- i XVIII-wieczni pisarze pochodzący z ziem (wedle dzisiejszego podziału) białoruskich i ukraińskich, język, w którym pisali swoje teksty nazywali ruskim¹⁴ (też: zacnym ruskim), prostą mową¹⁵ a również prostym ruskim dialektem¹⁶ i prostym językiem ruskim¹⁷.

Język ten był przez ponad dwa wieki oficjalnym językiem Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL). Dokumentują go teksty o charakterze urzędowym (gramoty, pozwy, przywileje, ustawy, statuty, porozumienia, kroniki sądowe, kroniki dworskie z czasów panowania Kazimierza Wielkiego, Jagiełły, Olgierda, Witolda, Zygmunta Kiejstutowicza, Kazimierza Jagiellończyka¹⁸),

¹⁴ Por. na przykład *Katechizm z 1562 roku*: „Катихизисъ, то есть, наука стародавняя ѿ(т) светого писма, для простыхъ людеи языка руского въ питаніяхъ и ѿ(т)казѣхъ събрана”, A. Fałowski, *Najstarsze katechizmy zachodnioruskie*, [w:] *Język ukraiński. Współczesność – historia*, red. D. Buczko, H. Martynowa, Lublin 2004, s. 185–192; czy: *Ewangeliarz z 1616*: „Казаня... теперъ ново, з грецкого и Словенского языка на Рускі й преложеныи”, A. Fałowski, *Język ruskiego przekładu Katechizmu Jezuickiego z 1585 roku*, „*Studia Ruthenica Cracoviensia*” 2003, nr 2, s. 12. Por. też: *Ewangelie Wasyla Ciapińskiego*; zob. *Анталогія даўняй беларускай літаратуры XI-першая палова XIII стагоддзя*, рэд. В. А. Чамярыцкі, Мінск 2003, s. 405; Е. Ф. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие*, [w:] *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, s. 253–263.

¹⁵ Por. wstęp Chodkiewicza do *Ewangeliarza z 1569 roku*: „Помислили же быль есми и се, ижебы сію книгу, вырозумѣнія ради простыхъ людей преложити на простую молву, за: Евфимий Фѣдорович Карский, *Что такое...*, dz. cyt., s. 253–263.

¹⁶ por. *Leksykon Pamwy Beryndy*; zob. У. В. Аніченка, *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969, s. 12.

¹⁷ Por. *Ewangelie Kalista 1616*: „Теперъ зась през незнаемость и неумѣетность языка словенского многимъ мало потребенъ и непожитеченъ ставшиися знову переложенемъ его на языкъ нашъ простый рускій”, за: У. В. Аніченка: *Беларуска-ўкраінскія...*, dz. cyt., s. 12.

¹⁸ Na przykład *Wiślicki statut 1347* (tłumaczony z łaciny), *kroniki sądowe króla Kazimierza Jagiellończyka (1468)*, *Statuty WKL 1529, 1566, 1588*, *Metryka*

ale także teksty literackie zarówno o charakterze religijnym jak i świeckim. W przyjętych współcześnie opracowaniach język ten nazywa się często staro-białoruskim¹⁹ bądź staroukraińskim²⁰ (ze względu na miejsce powstania zabytku, pochodzenie twórcy i – co najważniejsze – zaznaczone w zabytkach cechy językowe). Powoduje to pewien zamęt: powstaje bowiem wrażenie, że na każdym z tych obszarów dialektalnych funkcjonowały co najmniej dwa, jeśli nie trzy (jeśli przyjąć twierdzenia o równoległym występowaniu języka ruskiego i prostej mowy) systemy językowe / tradycje literackie.

Zamęt pojęciowy pogłębiają pojawiające się współcześnie teorie, wedle których ruska i prosta mowa stanowią swoiste warianty funkcjonalne. Władimir Miakiszew twierdzi na przykład, że o ile termin język ruski został stworzony przez ówczesne elity intelektualne dla odróżnienia swojego języka od polszczyzny, to prosta mowa stała w opozycji do cerkiewszczyzny²¹. Teorie te sugerują istnienie dwóch systemów: języka ruskiego i prostej mowy, których wyróżnikiem miałyby być różne ich zastosowanie. Prosta

WKL, tj. liczne oficjalne dokumenty (sejmowe, rządowe itp.), powstałe w XIV i XVIII wieku.

¹⁹ E. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие*, dz. cyt., s. 253–263, 262; Я. Станкевіч, *Гісторыя беларускага языка*, Вільня 1939, s. 4. W pracach A. Żurawskiego czy U. Świażyńskiego występują też określenia, wzbogacone o dodatkowe epitety: *literacki czy literacki-pisany*, por. A. Журавский, *Деловая письменность системе старобелорусского языка*, «Восточнославянское и общее языкознание» 1978, s. 185–191; У. Свяжынскі, *Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага*, „Metriciana”, vol. I, Мінск 2001, s. 109–111.

²⁰ P. Żytecki określał ten język jako *małoruski ksiązkowy*, por. П. Житецький, *Очерк літературной истории малорусскаго наречія въ XVII и XVIII вв.*, ч. 1, Киев 1889, s. 40; inni badacze ukraińscy nazywali go m.in. *ukraińskim językiem literackim*, *ukraińskim językiem pisanym*, *staroukraińskim językiem literacko-pisanym*, por. (odpowiednio) I. Огієнко, *Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол*, Warszawa 1930; M. Łesiów, *Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku*, „Slavia Orientalis” 1965/3, s. 347; Л. Гумецька, *Якій з трьох назв західноруської літературної мови XV–XVII ст. – західноруська, староукраїнська, старобілоруська слід віддати перевагу або як ці назви диференціювати у вживанні*. „Філологічний збірник”, Київ 1958, s. 334; tejsze: *Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода*, «Вопросы языкознания» 1965/2, s. 42.

²¹ W. Miakiszew, *Język Statutu Litewskiego 1588 r...*, dz. cyt., s. 38–39.

mowa była w tym ujęciu językiem literatury, język ruski zaś – językiem kancelarii i aktów prawnych (m.in. Pawło Pluszcz, Władimir Miakiszew, Michael Moser)²². Pokrywa się to po części z teorią gatunkowej dyferencjacji cech językowych zabytków, wedle której w piśmiennictwie administracyjno-prawnym dominują cechy białoruskie, w tekstach literackich zaś – ukraińskie²³. Zakres użycia terminu „język ruski” był przy tym według W. Miakiszewa szerszy: występuje zarówno w tekstach literackich jak i prawnych²⁴.

Równolegle funkcjonuje pogląd, że prosta mowa stanowiąca kontynuację języka ruskiego była używana na ziemiach ukraińskich po XVI w. (P. Pluszcz, Jurij Szewelow²⁵). Powyższe spostrzeżenia nie znajdują jednak pełnego pokrycia ani w wypowiedziach dawnych autorów, ani w tekstach z tego okresu, w których – niezależnie od przynależności gatunkowej i czasu wydania – określenia prosta mowa czy język ruski są używane zamiennie.

Większość badaczy rozciąga zasięg prostej mowy na ziemi białorusko-ukraińskie uznając ją za twór ponadregionalny, zrozumieli przez Białorusinów i Ukraińców²⁶. Jako język ponadregionalny prosta mowa musiała być w jakiejś części wytworem sztucznym. Opisując ją, Borys Uspienski

²² Sam epitet „prosta” czynił niemożliwym wykorzystanie *mowy* w dokumentach oficjalnych. М. Мозер, *Что такое простая мова?*..., dz. cyt., s. 237; П. Плющ, *До питання про так звану «просту мову» XVI–XVIII ст. на Україні*, [w:] *Питання історичного розвитку української мови*, Харків 1962, s. 27–34, W. Miakiszew, *Язык Статуту Литовского 1588 r...*, dz. cyt., s. 38–39.

²³ W. Miakiszew, *Язык Статуту Литовского 1588 r...*, dz. cyt., s. 33.

²⁴ Tamże, s. 38–39.

²⁵ „*Ruska mowa*”, w *rzeczywistości była wspólnym językiem literackim dla Białorusinów i Ukraińców...*, *funkcjonującym w XIV–XVI ww., aż do pojawienia się na Ukrainie tzw. „prostej mowy”*. Por. П. Плющ, *Історія...*, s. 140; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, переклад з англійського видання Сергія Вакуленка та Андрія Даниленка (Shevelov G. Y., *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, Heidelberg 1979), Харків 2002, s. 719.

²⁶ Por. М. Мозер, *Что такое простая мова?*, dz. cyt., s. 211, por. też: W. Miakiszew, *Язык Статуту Литовского 1588...*, dz. cyt., s. 20, 38–39; Л. Гумецкая, *Вопросы украинско-белорусских языковых связей древнего периода*, «Вопросы языкознания» 1965, № 2, s. 44; K. Morita, *Związek prostej mowy na dawnych Kresach Wschodnich z prostą mową w Wielkim Księstwie Litewskim. Uwagi terminologiczne*, [w:] *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniostowiańskim*, Z. Abramowicz (red.), „*Studia Sławistyczne*” 3, 2002, s. 147–153; В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говірок у XVI–XVII ст. Монографія*,

zauważa, że różni się ona zarówno od cerkiewszczyzny, jak i żywego języka Białorusinów i Ukraińców²⁷: „prosta mowa daleka jest tak od cerkiewno-słowiańszczyzny, jak i żywych języków białoruskiego i ukraińskiego. Jednak język ten, w odróżnieniu od języka cerkiewnosłowiańskiego, zawiera niepodlegający dyskusji substrat języka mówionego, który podlega sztucznemu „uliteraturowieniu” dzięki – po pierwsze cerkiewizacji, po drugie – polonizacji. Idąc tym tropem – można wydzielić dwa typy prostej mowy – ukraiński i białoruski: ukraiński wariant jest bardziej scerkiewizowany, białoruski – spolonizowany”²⁸.

Próbując dokonać syntezy toczącej się dyskusji naukowej, uwzględniając zarazem świadectwa tekstów i ich autorów można stwierdzić, że fakt przemiennego nazewnictwa języka swoich utworów może świadczyć o tym, że dla dawnych autorów terminy te były synonimiczne, a język ten był „wytworem własnym” Rusinów, których kultura rozwijała się na pograniczu wpływów chrześcijaństwa wschodniego (z językiem cerkiewnosłowiańskim) i zachodniego (z polszczyzną i łaciną). O równorzędności tych systemów językowych w świadomości ówczesnych pisarzy działających na terytoriach współczesnej Białorusi i Ukrainy, świadczą liczne teksty wydane równolegle w dwóch a nawet trzech językach (np. polskim, ruskim i łacinie).

W tym kontekście najtrafniejszą, a zarazem najprostszą definicją prostej mowy zdaje się być sformułowana jeszcze w połowie XX wieku definicja Tadeusza Lehr-Spławińskiego, Przemysława Zwolińskiego i Stefana Hrabca, wedle której był to „język pisany odrębny od cerkiewszczyzny i polszczyzny przez nasycenie fonetyki i słownictwa elementami żywego języka ludowego”²⁹. Uzupełnić należy ją, jednakże, pewnymi spostrzeżeniami. Po pierwsze: pojęcia prosta mowa i język ruski powinny – śladem dawnych autorów być

Житомир 2006, s. 77; П. Плющ, *Історія...*, dz. cyt., s. 140; В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, Київ 2002, s. 65.

²⁷ Пор. Б. Успенский, *Краткий очерк истории русского языка (XI–XIX стст)*, Москва 1994, s. 68.

²⁸ Тамże.

²⁹ Т. Lehr-Spławiński, P. Zwoliński, S. Hrabec, *Dzieje języka ukraińskiego w zarysie*, Warszawa 1956, s. 30; por. też: A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. 2, Warszawa 1950, s. 358.

traktowane synonimicznie, po drugie zaś – ruszczyzna będąca językiem przodków dzisiejszych Białorusinów i Ukraińców, występowała w formie ustnej i pisanej. Forma pisana – co jest typową cechą języka literackiego – była bardziej opracowana, w związku z czym może sprawiać wrażenie pewnej sztuczności. Było to spowodowane dążeniem do uniwersalizacji zapisu przy świadomości różnic dialektalnych prostej mowy na ogromnym obszarze (czy ściślej: w ramach dwóch areałów dialektalnych, białoruskiego i ukraińskiego) z jednej strony, z drugiej zaś – brakiem norm/kodyfikacji tego języka. Kolejni redaktorzy musieli więc zdawać się na własne wyczuwanie językowe (fonetyczne), każdorazowo (w oparciu o istniejącą tradycję/wydane wcześniej teksty) tworząc normę zapisu konkretnego tekstu. Na marginesie trzeba stwierdzić, że właśnie dlatego niemożliwe jest opisanie tego języka jako jednego systemu, można co najwyżej opisywać poszczególne teksty, które dają obraz tej tradycji piśmienniczej, a na podstawie których można wnioskować na temat stanu żywego języka tego okresu.

Co istotne, naukowcy wskazują, że tradycja piśmiennicza prostej mowy w XVIII wieku wygasa, ustępując miejsca erze literatury w językach narodowych³⁰. Badanie języka ruskojęzycznych tekstów bazylikańskich skłania jednak do weryfikacji tej tezy, sugerując ewolucyjny charakter tej tradycji, nie zaś zastąpienie jej nową tradycją. Świadczą o tym teksty z połowy XVIII wieku, spisane językiem w miarę bliskim do współczesnych języków białoruskiego i ukraińskiego.

Próby klasyfikacji dialektalnej prostej mowy

Nieco innym problemem, związanym z dyskusją na temat prostej mowy jest próba wydzielenia i określenia jej cech regionalnych. Pozostawiając nieco z boku dyskusję na temat charakteru i funkcji tego języka można – na podstawie zachowanych tekstów podjąć próby dokonania jej podziału dialektalnego.

³⁰ М. Мозер, *Что такое простая мова?*, dz. cyt., s. 259.

Punktem wyjścia jest tu termin „zachodnioruski”, zastosowany pierwotnie przez Jefima Karskiego w znaczeniu węższym, dla określenia języka starobiałoruskiego³¹ i skrytykowany przez niektórych uczonych, jako zbyt wąski, nieuwzględniający realiów szerszej wspólnoty językowej³². Zdecydowanie trafniejsza jest w tym kontekście zaproponowana przez Leszka Bednarczuka binarna klasyfikacja wschodniosłowiańskiego obszaru językowego, która została przyjęta w niniejszym artykule. W ramach językowego obszaru Słowiańszczyzny Wschodniej wyróżnia on grupę „wschodnioruską”, uformowaną na terenie Rusi Moskiewskiej, reprezentowaną przez język rosyjski, oraz „zachodnioruską”, formowaną na Rusi Halicko-Wołyńskiej, w Wielkim Księstwie Litewskim i Rzeczypospolitej (Rusi Litewskiej i Koronnej). Grupa „zachodnioruska” rozpada się na dwie podgrupy: północną – białoruską i południową – ukraińską³³. Na marginesie można stwierdzić, że teorię tę można rozciągnąć na większość zjawisk kulturowych na obszarze Słowiańszczyzny Wschodniej. Wspólne funkcjonowanie ziem polskich, białoruskich i ukraińskich w ramach dawnej Rzeczypospolitej oraz wybór religijno-kulturowy (Unia Brzeska) uzasadniają bowiem wydzielenie osobnego obszaru „zachodnioruskiego” o wyraźnie odmiennych tendencjach kulturowych od obszaru wschodniego – rosyjskiego. Termin „zachodnioruski” funkcjonuje zresztą obecnie w naukach społecznych dla zbiorczego określenia ruskich ziem dawnej Rzeczypospolitej.

Co istotne w kontekście rozważań nad prostą mową, wspomniana wyżej językowa grupa zachodnioruska to nic innego jak kolejne współczesne naukowe określenie prostej mowy, która w zależności od użytkowników

³¹ Е. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие*, [w:] *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, s. 253–263; por. też А. Соболевский, *Лекции по истории русского языка*, Москва 1907, s. 2, 17.

³² Por. np.: S. Kozak, *Z dziejów Ukrainy. Religia. Kultura. Myśl społeczna. Studia i szkice*, Warszawa 2006, s. 130 i nast. Por. też: В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів XVI–XVII ст. Монографія*, Житомир 2006, s. 72–73.

³³ L. Bednarczuk, *Czy istnieją języki zachodnioruskie?*, [w:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, M. Kondratiuk, B. Siegień (red.), Białystok 2004, s. 138.

miała różne cechy dialektalne. Sam fakt zróżnicowania dialektalnego prostej mowy w ramach jednego wspólnego systemu językowego nie budzi zresztą sprzeciwu większości naukowców³⁴. Ze względu na fakt występowania w tekstach cech charakterystycznych dla współczesnych języków białoruskiego czy ukraińskiego, już w zabytkach XVII i XVIII-wiecznych nie budzi zastrzeżeń teza o funkcjonowaniu dwóch wariantów prostej mowy, które legły następnie u podstaw języków narodowych.

Białoruscy i ukraińscy uczeni już dawno wskazywali konkretne kryteria językowe, które miały – ich zdaniem doprowadzić do ustalenia przynależności wybranych zabytków do konkretnej spuścizny językowej³⁵. Wymienione przez badaczy wyznaczniki, przy dokładnym statystycznym badaniu frekwencji cech pozwalają ustalić przynależność językową zabytków. Faktycznie jednak, już prześledzenie występowania w tekstach tylko wybranych cech fonetyki języka ukraińskiego, uzupełnionych o analizę występowania cech dystynktywnych białoruszczyzny (ciekanie, dziekanie, akanie itp.) pozwoli na wstępne przypisanie tekstu do konkretnej tradycji piśmienniczej.

Zaproponowane badanie będzie więc dotyczyło analizy występowania następujących zjawisk językowych: 1) zlania się artykulacji [i] – [y], 2) zjawiska ikawizmu 3) refleksacji dawnego jać 4) charakterystyki głosek: [r], [c], [t], [d], [p], [b], [v], [m], [n], [l] 5) wzdłużenia głosek wraz z towarzyszącą mu fleksją i -a w Nom. = Acc sg. rzeczowników rodzaju nijakiego.

W efekcie, zgodnie z postawioną w artykule tezą ruskojęzyczne zabytki z Uniowa i Poczajowa powinny odzwierciedlać cechy języka ukraińskiego, a więc ukraiński wariant prostej teksty z Supraśla – wariant białoruski.

³⁴ Л. Гумецька, *Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.*, Київ 1958, s. 332–336; І. Огієнко, *Українська літературна мова...*, dz. cyt., s. 89–90; П. Плющ, *Нариси з історії української літературної мови*, Київ 1958, s. 130; П. Плющ, *Історія Історія української літературної мови*, Київ 2001, s. 140; У. Анічєнка, *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969, s. 17.

³⁵ У. В. Анічєнка, *Беларуска-ўкраінскія...*, dz. cyt., s. 22; В. Мойсієнко, *Фонетична система...*, dz. cyt., s. 336; por. też. J. Getka, *Białoruski? Ukraiński? Uwagi o metodologii klasyfikacji źródeł powstałych na ziemiach białoruskich i ukraińskich w XIV–XVII ww.*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 4/2010, s. 50–67.

Warianty prostej mowy w bazylikańskich wydaniach teologii moralnej

Kryteria językowe, opisane dla zabytków XVI-XVII-wiecznych powinny być w pełni zaznaczone także w tekstach XVIII-wiecznych, dlatego prześledzenie ich występowania w kolejnych redakcjach jednego tekstu – ruskojęzycznej teologii moralnej – wydaje się być w pełni uzasadnione.

Sprawa nie jest jednak aż tak oczywista ze względu na konkretne problemy metodologiczne. Analizowane poniżej cechy językowe nie występują w równym natężeniu we wszystkich tekstach. Co więcej, widoczna jest również dysproporcja tekstów poświadczających cechy wybranych areałów językowych: wśród analizowanych tekstów tylko dwa pochodzą z Supraśla, reszta zaś – pięć – z Uniowa i Poczajowa. Dodatkowo, nie wolno zapominać, że ukraińskie cechy językowe notowane są również w poleskich gwarach białoruskich. Badanie języka ruskojęzycznych tekstów bazylikańskich jest utrudnione również ze względu na brak jego kodyfikacji. Rozchwianie zapisów w tekstach można zaobserwować na dwóch płaszczyznach: „poziomej” – równoległe występowanie różnych form w ramach jednego wydania i „pionowej” – polegające na korekcie różnego rodzaju zapisów w późniejszych wydaniach. Zdarzające się różnice w zapisie zjawisk językowych w późniejszych wydaniach tych samych tekstów, oprócz przyzwyczajenia językowych redaktora, można tłumaczyć dodatkowo dokładniejszą korektą. Uwidocznia to zwłaszcza *Sobranie pripadkov...* (1722), gdzie końcowa część o dogmatach wiary różni się od wcześniejszych rozdziałów książki: język ma więcej elementów cerkiewnosłowiańskich i mniej cech ruskich. Trzeba przy tym stwierdzić, że wydanie to jest niezbyt starannie opracowane redakcyjnie, być może ze względu na pośpiech, jaki towarzyszył jego przygotowaniu. Nakazano je na Soborze Zamojskim w sierpniu roku 1720, a tekst wyszedł już z datą 1722. Rozchwiania zapisu nie można w tym przypadku tłumaczyć brakiem norm ortograficznych, bo w późniejszych opracowaniach – powstałych również w sytuacji braku jakichkolwiek gramatyk języka – stopień wariantywności jest znacznie niższy. Poza tym, tekst jest uważany za ostatni druk w języku starobiałoruskim; powinien

więc spełniać uzusowe normy zapisu tego języka. Tymczasem – sprzedając nieco opis badań językowych – można stwierdzić, że analiza języka tego druku wykazuje zarazem wiele cech języka ukraińskiego. W efekcie można pokusić się też o tezę dotyczącą próby wydania tekstu specyficznego pod względem językowym, co spowodowało tak duże wahania w ortografii za- bytku. W związku z szybszym przyjęciem Unii przez diecezje dzisiejszych ziem białoruskich (już w XVII wieku) w stosunku do ziem ukraińskich (przyłączenie się do Unii diecezji przemyskiej nastąpiło dopiero pod koniec wieku – rok 1693, diecezji lwowskiej – rok 1700, łuckiej – rok 1702), być może uznano, że wydany w Supraślu zbiorek teologii moralnej powinien być tak zredagowany, by był uznany za „swój” zarówno przez czytelnika z białoruskiego, jak i ukraińskiego obszaru dialektalnego. Nie można więc wykluczyć, że wobec długotrwałego braku poparcia Unii na południowo- wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej, język mógł być jednym z argumentów, który ostatecznie przekonał jej mieszkańców do Unii.

Gdy do Unii przystąpił Klasztor Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w Uniowie (1700–1790) i działająca przy nim od XVI wieku drukarnia sta- ła się unicką, wydano tam *Sobranie...* już z lepiej zaznaczonymi ukraińskimi cechami językowymi. Apogeum tego procesu (swoistej „ukrainizacji” tekstu teologii) było wydanie z 1745 roku, w którym cechy języka ukraińskiego są zaznaczone najsilniej. Późniejsze, poczajowskie wydania teologii moralnych zdradzają z kolei stopniową redakcję tekstów w stronę norm piśmiennictwa cerkiewnego. W wydaniu z 1751 roku wciąż silnie zaznaczone są typowe, zwłaszcza fonetyczne cechy języka ukraińskiego, w kolejnych wydaniach (1756, 1787) jest ich wyraźnie mniej. Redakcja kolejnych wydań była zapew- ne związana z procesem recerkiewizacji tekstów. Język cerkiewnosłowiański stał się w XVIII wieku elementem łączącym Cerkiew unicką z tradycją cyrylo- metodiańską, był ponadto atrybutem niezależności kulturowej od polsko- łaćciańskiego Zachodu³⁶. Cyrylicka cerkiewszczyzna bowiem – jakkolwiek by to paradoksalnie nie brzmiało – pozwalała w dobrym stopniu odzwierciedlić

³⁶ Ю. Лабынцев, Л. Щавинская, *Некоторые обстоятельства и средства...*, dz. cyt., s. 128 i 129.

cechy żywego języka. Czytelnik musiał być jedynie uzbrojony w odpowiednią wiedzę i wskazówki dotyczące artykulacji wybranych grafemów.

Ukraińskie cechy językowe w wydaniu z 1722 roku mogą być jednak spowodowane również wymową lokalną – wpływem gwar białorusko-ukraińskich, jak i potencjalną redakcją tekstu przez archimandrytę supraskiego i zarazem autora tekstu Leona Kiszkę, związanego także z ziemią wołyńską.

Mimo wskazanych problemów badanie języka kolejnych wydań teologii moralnej nie jest bezzasadne i skazane na porażkę. Niezależnie od dysproporcji tekstów reprezentujących różne areale językowe czy występujące w nich konkretne tendencje zapisu (uniwersalizacja języka *Sobrania...* 1722; cerkiewizacja tekstów poczajowskich z drugiej połowy XVIII wieku) rejestrują one cechy, typowe dla języków białoruskiego i ukraińskiego.

Białoruska/ukraińska prosta mowa w tekstach teologii moralnej

1) Mieszanie liter na oznaczenie [i]–[y], typowe dla zabytków uznanych za ukraińskie, a potwierdzające występowanie polesko-ukraińskiego zlania się artykulacji [i] – [y], w sposób najbardziej jaskrawy odzwierciedla uniowski wydanie *Pouczenie o svjatyh tajnach* z roku 1745, w którym stosowanie litery ы w miejscu etymologicznego [i] i odwrotnie – liter и/ї w miejscu etymologicznego [y] jest zdecydowanie częstsze niż w innych wydaniach teologii moralnych. Zamienne stosowanie grafemów występuje we wszystkich pozycjach, niezależnie od pochodzenia i budowy morfologicznej wyrazów: w przedrostkach, morfemach rdzennych, w przyrostkach i fleksjach.

Znakomicie schemat ten oddaje zapis czasownika być – byti, który w większości wydań ma formę: быти (SP.1722: 13), (BN.1751: 12), (BN.1756: 11), i nast. a w wydaniu z 1745 roku zaś ma postać биты, por.: биты (POST. 1745: 12) i nast. W wydaniu tym końcówki innych bezokoliczników zapisane są najczęściej za pomocą połączenia liter -ты³⁷,

³⁷ Końcówka -ти w tym wydaniu należy do rzadkości, por.: писати (POST. 1745: 30v), хранити (POST. 1745: 109), ясти готовати (POST. 1745: 110v) i in.

a zakończenia partycypliów 3.os. plur. czasu przeszłego za pomocą: -лы, co przy okazji świadczy o stwardnieniu głosek [t] i [l], o czym będzie później. Podobną tendencję wykazują końcówki fleksyjne rzeczowników i innych części mowy: оузнають биты оурядамы церковнымы (POST. 1745: 51), ale: оузнають быти оурядами церковными (SP.1722: 52v), (SP.1732: 52), (BN.1751: 53), (BN.1756: 46), itp.

Być może ze względu na zapis z wydania z roku 1745 niektóre formy w niezmienionej postaci zostały przeniesione do kolejnego wydania: мьты (POST. 1745: 14v), (BN.1751: 14v), mimo że w wydaniach wcześniejszych i późniejszych występują zapisy z и, por.: мьти (SP.1722: 15v), (SP.1732: 16), (BN.1756: 13v), (BN.1787: 17).

Analogicznie – w wydaniu z roku 1745 powszechne jest zastosowanie и w miejscu etymologicznego [y]. Zjawisko jest notowane w prefiksach, np. абыся выражала (SP.1722: 16), (SP.1732: 16v), ale: абыся виражала (POST. 1745: 14v) i (BN.1751: 14v), (BN.1756: 13v). Zapisy и w prefiksie vy- zostały uznane przez redaktorów późniejszych wydań za prawidłowe. Nie było to jednak bezrefleksyjne przepisanie formy wyrazu z wydania z roku 1745, o czym świadczą zmiany zapisu końcówek, por.: вислухаты (POST. 1745: 29v), przed redakcją: выслухати (SP.1722: 31v), (SP.1732: 32) i późniejsze: вислухати (BN.1751: 30v), (BN.1756: 27), (BN.1787: 37).

W efekcie, typowe dla języka ukraińskiego oraz gwar przejściowych ukraińsko-białoruskich zlanie się [y] (szereg tylny) i [i] (szereg przedni) w jeden dźwięk (szereg przedni, wysoki) w wydaniach teologii moralnej odzwierciedlone jest w różnym natężeniu. Pierwsze wydanie tekstu – supraskie i bliskie mu kolejne uniowskie zjawisko odzwierciedlają dość słabo, podczas gdy kolejna edycja uniowska z 1745 roku ukazuje je w pełni. Jego redaktorzy poza drobną reorganizacją treści postanowili zapewne dostosować ortografię tekstu do miejscowej wymowy. Działania te okazały się chyba zbyt śmiałe dla redaktorów poczajowskich, którzy nierzadko poprawiali je w kierunku zgodności z normą piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego.

2) Wydania bazylikańskie dostarczają przykładów typowego dla fonetyki ukraińskiej zjawiska ikawizmu. Świadczą o tym nieliczne formy, w których zapisano і/i/и w miejscu etymologicznych e bądź o: всьй всіленньй

(POST. 1745: 90), ale: всѣй вселеннѣй (SP.1722: 90v), (BN.1751: 105), (BN.1756: 91v). Ikawizm jest odzwierciedlony również pośrednio poprzez zastosowanie grafemu ь na miejscu etymologicznych [*o], [*e] w sylabach nowo zamkniętych, co sugeruje, że i w tych przypadkach artykulacja dźwięku zapisanego danym grafemem jest zbliżona do [i].

Warto wspomnieć o prawidłowości, zauważalnej w kolejnych wydaniach teologii moralnych. Zapisy, sugerujące wymowę [e] zgodną z etymologią, występują w wydaniu supraskim. Były one przy tym zapewne zgodne z miejscową artykulacją. W wydaniach późniejszych, w miejscu wcześniejszego grafemu e wstawiono już literę ь, ponieważ zdawano sobie sprawę, że jest ona wymawiana różnie w zależności od regionu. Dawało to szansę na artykulację grafemu zgodnie z miejscową tradycją, co w warunkach wydań poczajowskich czy uniowskich mogło być odebrane jako sugestia artykulacji ь w tych wyrazach jako [i]: лекарства (SP.1722: 2)x2, ale: лѣкарства (SP.1732: 2v), (POST. 1745: 1v), (BN.1751: 1v), (BN.1756: 2), до поколеня (SP.1722: 117), ale: до покольня (POST. 1745: 120v), (BN.1751: 138), (BN.1756: 109v).

O artykulacji grafememu ь jako [i] mogą świadczyć również zapisy hiperpoprawne, por.: зерна вѣску (SP.1722: 16), ale: зерна воску (POST. 1745: 15), (BN.1751: 15), (BN.1756: 13v). W przywołanym tu jako odzwierciedlające zjawisko *Sobraniu pripadkov...* (1722), dominują jednak zapisy przymiotnika цалый w różnych formach: цалый (SP.1722: 23v), цалого (SP.1722: 31), цалый (SP.1722: 31), a za wyjątki można uznać nieliczne formy z prawidłowym w danym przypadku zapisem z ь: цѣляя (SP.1722: 28), цѣлости (SP.1722: 73). W kolejnych wydaniach teologii moralnych, podobnie jak w przypadku opisanych wyżej dubletów e – ь, zapisy z -a- usuwano, uznając je za polonizmy (które na poziomie fonetycznym odzwierciedlały jednak typowe białoruskie akanie), por.: цѣлій (SP.1732: 30v), (POST. 1745: 28v), цѣлый (SP.1732: 31v) × 2, (POST. 1745: 21), (BN.1751: 21v), (BN.1756: 25), цѣлого (POST. 1745: 27v), (BN.1751: 29v), (BN.1756: 25).

Przedstawione wyżej przykłady stosowania grafemu ь w miejscu oczekiwanych [o], [e], a także [a] można traktować jako dążenie do

odzwierciedlenia ikawizmu. Co ciekawe, zjawisko jest poświadczane również w tekście wydanym w Supraślu, a więc poza terenem gwar ukraińskich. Tego typu zapisy mogą być spowodowane wspomnianymi wcześniej czynnikami: wpływem redakcji Leona Kiszki lub chęcią uniwersalizacji tekstu, poprzez zastosowanie omówionej tendencji do niesugerowania wymowy czytelnikowi.

3) Zbliżonym z ikawizmem zjawiskiem artykulacyjnym jest refleksja dawnego jać. W analizowanych tekstach ruskojęzycznych trudno doszukać się konsekwencji w stosowaniu tendencji charakteryzowanych jako białoruskie ([ě] > [e]; na poziomie graficznym oddawane przez wymienne stosowanie grafemów е/ь) czy ukraińskie ([ě] > [i]; wymienne stosowanie grafemów и, і, ї, czy ы/ь). Znak ь stosowany jest w nich dla oznaczenia zarówno na miejscu etymologicznego [ě]: *отвьтъ, слонце и мѣсяць* (SP.1722: 96), (POST. 1745: 95v), (BN.1751: 111), (BN.1756: 86v), jak i etymologicznych [e], [o], [i]/[y]. Najliczniejsze są zapisy ze znakiem ь na oznaczenie etymologicznego [ě] i [i], choć podobnie jak w przypadku odzwierciedlenia innych zjawisk językowych, brak tu konsekwencji.

Litera ь na miejscu oczekiwanego [i]/[y] występuje we wschodniosłowiańskich pierwiastkach i przedrostkach wyrazów rodzimych oraz – szczególnie często – w wyrazach zapożyczonych z języka polskiego lub z greki i łaciny za polskim pośrednictwem, których pisowni w żaden sposób nie regulowała gramatyka języka cerkiewnego: *кнѣги* (SP.1722: 67v), *але: кнѣгы* (POST. 1745: 64v), *книги* (BN.1751: 67), (BN.1756: 60), *на пѣсмѣ* (SP.1722: 102v), (SP.1722: 90), *але: на писмѣ* (POST. 1745: 90), (BN.1751: 104), (BN.1756: 91), *Францьшокъ* (SP.1722: 52), (SP.1732: 53), (POST. 1745: 50v), (BN.1751: 53), (BN.1756: 46). Równie częste są zapisy odwrotne – i pojawia się w miejscu etymologicznego [ě]: *въ огнь вкинути абы згорило* (SP.1722: 28), *але: въ огнь вкинути абы згорѣло* (POST. 1745: 25v), (BN.1751: 26v), (BN.1756: 23v).

Wspomniany brak konsekwencji jest zauważalny nawet na jednej karcie tego samego wydania: *законнькъ* (SP.1722: 13), *але: законникъ* (SP.1722: 13), *от ревьзыи* (SP.1722: 62v) *але: от ревизыи* (SP.1722: 62v), *окольчность* (SP.1722: 38v), (SP.1722: 39) – *околичность* (SP.1722: 38v) × 2, (SP.1722: 39).

Pewną ciekawostką badawczą w tekście *Sobrania...* (1722) jest liczna grupa (ponad 200 przykładów) bezokoliczników, w których zakończeniach zapisano ь (typu: -ь ти). W późniejszych wydaniach zapis grafemu ь w tych pozycjach został usunięty, co z jednej strony jest powrotem do ortografii języka cerkiewnosłowiańskiego, z drugiej zaś – jednoznacznie zaświadcza, że w tej pozycji ь wymawiane ma być jak [i]: приступьти (SP.1722: 9), ale: приступиты (POST. 1745: 8v), приступити (SP.1732: 9v), (BN.1751: 9), (BN.1756: 8), мовьти (SP.1722: 9), ale: мовиты (POST. 1745: 9), мовити (SP.1732: 9v), (BN.1751: 9), (BN.1756: 8). Potwierdza to niejednorodna ortografia tekstu *Sobranie prypadkov...* (1722), w którym, jako wariant do końcówki zapisanej jako -ь ти występują formy na -ити, por.: чиньти (SP.1722: 10), ale: чинити (SP.1722: 8v), мовьти (SP.1722: 9), ale: мовити (SP.1722: 13v).

W efekcie, historycznie nieuzasadnione użycie ь na miejscu [i] w wydaniach teologii moralnej zwłaszcza w wyrazach zapożyczonych, może świadczyć o tym, że artykulacja dźwięku oznaczonego ь jest zbliżona do [i], jak w większości gwar ukraińskich. Wniosek ten nieco kłóci się z obserwacjami Arkadzia Żurauskiego, który na podstawie zapisów równoległego stosowania ы і и в miejscu etymologicznego [ě] w bezokolicznikach stwierdza, że może to być odzwierciedlenie wymowy miejscowej – supraskiej³⁸. Wydaje się jednak, że w tym przypadku można przyjąć, iż zapisy z supraskiego *Sobrania prypadkov* stanowią raczej odzwierciedlenie wymowy autora, Leona Kiszki, który związany był z ziemiami zarówno białoruskimi, jak i ukraińskimi.

Kolejne wydania teologii moralnych, a także inne ruskojęzyczne teksty bazylikańskie wydane w Uniowie i Poczajowie, choć zgodnie z dążeniem do uwzględniania tradycji piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego zostały przeredagowane, stanowią świadectwo artykulacji etymologicznego [ě] jak [i]/[y], zgodnie z fonetyką ukraińską.

Widoczne mieszanie grafemów ь – е, można interpretować z kolei jako odzwierciedlenie artykulacji białoruskiej (zapis dawnego [ě] jako е), ale

³⁸ Por. А. Жураўскі, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, т. 1, Мінск 1967, s. 357.

też może świadczyć pośrednio o tzw. ikawizmie (zapis ь w miejscu oczekiwanego [e]). Przykładów pierwszego typu jest znacznie mniej.

Ciekawych obserwacji dostarcza analiza zapisu wyrazu тѣло. O ile we wszystkich wydaniach ma on postać zgodną z normą cerkiewnosłowiańską, to pochodny od niego przymiotnik nie ma już równie konsekwentnego zapisu: paralelnie do form z ь występują zapisy z e. Zjawisko to daje się zaobserwować na dwóch płaszczyznach „poziomej” – w ramach jednego wydania, por. покармъ телесный (SP.1722: 21), (POST. 1745: 21) пожадливость тѣлесная (SP.1722: 24v), (POST. 1745: 21) i „pionowej”- redakcji tekstów w celu usuwania zapisów z grafemem e na rzecz etymologicznego zapisu z ь, np. здравіе телесное (SP.1722: 11v), ale w późniejszych wydaniach już: здравіе тѣлесное (POST. 1745: 14), (BN.1751: 11), (BN.1756: 10), czy: покармъ телесный (SP.1722: 24v), (POST. 1745: 21), i: покармъ тѣлесный (BN.1751: 21v), (BN.1756: 19v), por. ukr. ‘тілесний’. W tym kontekście redakcja tekstów zgodnie z normami cerkiewnosłowiańskimi (przy założeniu, że na gruncie ukraińskim grafem ь artykułowano jak [i]), uwy pukła przykłady wymowy miejscowej.

4) Dla uwy puklenia cech językowych zabytków warto krótko scharakteryzować jakość głosek [r], [c], [t], [d], czy [p], [b], [v], [m], [n], [l]. Z braku możliwości dokonania jednoznacznej charakterystyki głosek przed [e]³⁹ zasadnym wydaje się poddać analizie jedynie połączenia spółgłosek z [i]/[y], [ь]/[ѣ] oraz [a]/[‘a].

W wydaniu z roku 1722 zauważalne jest np. dążenie do ukazania twardego [c] w każdej pozycji – jak w języku białoruskim – niezależnie od pochodzenia wyrazów, por. Тройцы (SP.1722: 09v), столыцы (SP.1722: 45), вдовицы (SP.1722: 73), рожница (SP.1722: 2v).

³⁹ Ortografia zabytków przejęta z okresu staroruskiego nie odzwierciedlała procesu zmiękczenia i stwardnienia spółgłosek przed [e], choć są podstawy, by przypuszczać, że głoski w tej pozycji należałyby wymawiać twardo; O. Безпалько, М. Бойчук, М. Жовтобрюх, С. Самійленко, І. Тараненко, *Історична граматика української мови*, Київ 1962, s. 170, T. Lehr-Splawiński, *Stosunki pokrewieństwa języków ruskich*, [w:] *Studia i szkice wybrane*, Warszawa 1966, s. 291–293.

Zapisy twardego [c] w wygłosie były jednak jedną z nielicznych, ale często występujących cech fonetyki białoruskiej w piśmiennictwie staroukraińskim⁴⁰. Język ukraiński zachował (na ogół) historycznie miękkie [c'] – z wyjątkiem połączeń z samogłoskami [y] < [i] i [e], ale [c] jest twarde w ukraińskich gwarach poleskich i południowo-zachodnich⁴¹. W tekstach najczęściej występuje ono w korzeniach wyrazów zapożyczonych z polszczyzny i łaciny za pośrednictwem języka polskiego: докторове и цыруликове (SP.1722: 75v), ale: докторове и цыруликове (POST. 1745: 72), докторове и цыруликове (BN.1751: 74), (BN.1756: 64), з` цыны (SP.1722: 30), з` цыни (SP.1732: 30v) ale: з` цины (POST. 1745: 28v), (BN.1751: 28v), (BN.1756: 26v), интенция (SP.1722: 4v), (SP.1732: 5), интенція (POST. 1745: 4), (BN.1751: 4), (BN.1756: 4). Mimo zastrzeżeń dotyczących wymowy gwarowej, zasadną wydaje się uwaga, że o ile w wydaniu z Supraśla (i pierwszym wydaniu z Uniowa) przeważa białoruski typ stwardnienia [c], to kolejne wydania teologii moralnej ukazują ukraiński typ rozwoju głoski.

Podobnie rzecz się ma z odzwierciedleniem twardości/miękkości [r]: mimo chaosu związanego z różnym rozwojem welarności głosek w obu językach, tu również zarysowują się pewne prawidłowości. Wyraźnie widoczne jest to na podstawie analizy połączeń głoski z literami и/ы. O ile *Sobranie* z 1722 roku z licznymi przykładami z ры w różnych pozycjach sugeruje twardą wymowę głoski, to w późniejszych wydaniach trudno o podobną jednoznaczność wniosku. Może to mieć związek z tendencjami do recerkiewizacji tekstu, ale również chęcią odzwierciedlenia wymowy miejscowej, co ilustrowałoby tezę o ukraińskiej/białoruskiej wersji prostej

⁴⁰ Za: У. Анічэнка, *Беларуска-ўкраінскія...*, dz. cyt., s. 133. W zapisie welarnego [c] w zabytkach poleskich XVI–XVII wieku W. Mojsijenko widzi artykulację białorusko-poleską, która jego zdaniem w II poł. XVI – I poł. XVII w. stała się uzusową normą ortograficzną na ziemiach białorusko-ukraińskich, por. В. Мойсіенко, *Фонетична система...*, dz. cyt., s. 382.

⁴¹ *Історія української мови. Вступ. Фонетика*, М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Склярєнко (ред.), Київ 1979, s. 314; Артыкуляція твардэго [c] в выгласіе jest cechą gwar poleskich, naddniestrzańskich, podolskich, por. *Атлас української мови*, Кі́їв 1984–2002, т. 3, м. 16, С. Бевзенко, *Українська діалектологія*, Київ 1980, s. 75.

mowy. W efekcie formy typowe dla języka białoruskiego, sugerujące twardą wymowę [r] zamieniano na takie, które sugerowały wymowę miękką: *вперыкъ или Коста* (SP.1722: 16), (SP.1732: 16v), ale: *вперікъ или Коста* (POST. 1745: 14v), *вперікъ или Коста* (BN.1751: 15), (BN.1756: 13v), *прысланый* (SP.1722: 16v), ale: *присланый* (POST. 1745: 15v), (BN.1751: 15v), (BN.1756: 14). Jaskrawo jest to widoczne w formach deklinacyjnych: np. formom *Loc.sg.fem.* zakończonym na -y, w wydaniu z 1722 i 1732 roku odpowiadają formy cerkiewnosłowiańskie, na -i (dla tematów z miękkim [r'] i ь dla rzeczowników z tematami zakończonymi na [r] twarde: *при оstantней Вечеры* (SP.1722: 18v), (SP.1732: 19), ale: *при оstantной Вечери* (BN.1751: 18v), (BN.1756: 16v).

Wpływ dialektów ukraińskich/białoruskich widoczny jest w zapisie kontynuantów [t'] i [d']. Co ciekawe, w wydaniu z 1722 roku (i często powielającego zapisy z tej edycji wydaniu z 1732 roku) można doszukiwać się prób odzwierciedlenia typowo białoruskiego dziekania i ciekania. Nie mowa tu o zapisach z dwuznakiem дз, które są ewidentnymi polonizmami (występują zresztą we wszystkich edycjach: *владзу* (SP.1722: 24v), (POST. 1745: 21), (BN.1751: 22), (BN.1756: 19), *дзвонить* (SP. 1732: 53v), (SP. 1751: 53v), (BN.1787: 76), a nielicznych zapisach w wydaniu z roku 1722, poprawionych w kolejnych edycjach (oczywiście i tu wpływ polszczyzny nie jest bezdyskusyjny): *слухати Ціотку* (SP.1722: 110), (SP.1732: 96v), ale: *слухати Тетку* (POST. 1745: 111v), (BN.1751: 128), (BN.1756: 101), (BN.1787:149), *слонце и мьсяць зацмятця* (SP.1722: 96), ale: *с[о]лнце и мьсяць затмятця* (SP.1732: 83), (POST. 1745: 95v), (BN.1751: 111), (BN.1756: 86v).

Warto jednak przede wszystkim zwrócić uwagę na zapisy skłaniające do wniosku o tzw. wtórnym stwardnieniu [d] i [t]. Ciekawym przykładem w tym kontekście jest zapis przywołanej wyżej formy *дытя*. O ile w wydaniu supraskim dominują zapisy etymologiczne z ь, to w późniejszych tekstach – z lingwo geograficznego punktu widzenia wydawanych coraz bardziej na południe (najpierw w Uniowie, następnie w Poczajowie) – widać dążenie do oznaczenia twardości głoski [d], poprzez zapisanie po niej ы. Zapisy tego typu, por.: *окрестити дытя* (SP.1732: 10v), (BN.1751: 6v) i in. są

powszechnie już w uniowskim wydaniu z 1732 roku, a dominują wręcz w edycji poczajowskiej z roku 1751, która pod wieloma względami oddaje mniej fonetycznych cech języka ukraińskiego niż bardzo dobrze je odzwierciedlające wydanie z roku 1745. Może to świadczyć o tym, że tradycyjna ortografia cerkiewnosłowiańska (wspominana recerkiewizacja tekstów), stanowiła środek odzwierciedlenia lokalnych zjawisk językowych, nie zaś cel: redaktorom trudno było zaakceptować zapis odbiegający od artykulacji.

Analizowany przypadek zapisów formy дѣтя świadczy zarazem o jakości głoski [t]. Z jednej strony jej miękkość sugeruje występujący po niej grafem и, z drugiej – jej twardość oznaczona jest grafemem ы: давати дѣтяти имя (SP.1722: 12), давати дітяти имя (POST. 1745: 11v), давати дѣтяти имя (BN.1751: 11), давати дитяти имя (BN.1756: 10v). Zapisy twardego [t] w *Pouczeniu o svjatyh tajnach...* (1745) są niemal normą, w każdym razie są dominujące, co wyraźnie widać w zapisach końcówki infinitiwu w postaci -ты: святитыся (POST. 1745: 53v), ale: святитися (SP.1722: 56), (BN.1751: 56v), (BN.1756: 49), арендоваты (POST. 1745: 149). Grafem ы po [t] w wydaniu uniowskim z roku 1745 zapisany jest również w końcówkach innych części mowy: по смерты (POST. 1745: 109), ale: по смерти (SP.1722: 107v), (BN.1751: 125v), (BN.1756: 99).

Zdecydowanie rzadziej występują zapisy stwardniałego [t] w wydaniach teologii moralnych z 1751 i z 1756 roku. Oczywiście i tu zdarzają się odstępstwa, czasem forma z -ты w wydaniach z lat 1751 i 1756 powtarza zapis z roku 1745: мѣти (SP.1722: 15v), ale: мѣты (POST. 1745: 14v), (BN.1751: 14v), (BN.1756: 13v), крестити дѣти (SP.1722: 13v), ale: креститы дѣты (POST. 1745: 13), (BN.1751: 13v), (BN.1756: 12).

Większość analizowanych wydań bazylikańskich odzwierciedla cerkiewnoruski zapis w postaci połączeń ки, ги, хи. Wyjątek znów stanowi wydanie z roku 1745, gdzie dominują zapisy: кы, гы, хы. Trudno je objaśnić wpływem normy cerkiewnosłowiańskiej, występują one bowiem w wyrazach różnego pochodzenia, por.: зневагы (POST. 1745: 21v), ale: зневаги (SP.1722: 24v), (SP.1732: 25v), (BN.1751: 22v), (BN.1756: 20v), Бобкы (POST. 1745: 15), ale: Бобки (SP.1722: 16), (BN.1751: 15), (BN.1756: 13v), научите вся языкы (POST. 1745: 6), ale: научите вся языки (SP.1722: 6v),

(BN.1751: 6), (BN.1756: 7), чинилы еретики (POST. 1745: 13), ale: чинили еретики (SP.1722: 13v), (BN.1751: 13), (BN.1756: 12). Daje to podstawy do twierdzenia o użyciu normy cerkiewnoślowiańskiej dla przekazania zjawisk języka rodzimego.

Wydania teologii moralnej z lat 1732, 1745, 1751 i 1787 odzwierciedlają również stwardnienie głosek wargowych [b], [v], [m] oraz głosek [l], [n], por.: ворожбыцтво (SP.1732: 92), ale: воробыцтво (SP.1722: 105), отбырали (BN.1751: 64v), (BN.1756: 56v), (BN.1787.88v), ale: отбърали (SP.1722: 63v), отбиралы (POST. 1745: 62v), оучинкамы (POST. 1745: 102), ale: оучинками (SP.1722: 103), (BN.1751: 115v), (BN.1756: 92v), хльбовы (POST. 1745: 28v), ale: хльбови (SP.1722: 31v), (SP.1732: 32), (BN.1751: 30v), (BN.1756: 27).

Wydanie z roku 1745 znakomicie odzwierciedla również stwardnienie głosek [n] i [l], sporadycznie zaznaczone w innych tekstach: для боязны (POST. 1745: 10), ale: для боязни (SP.1722: 10v), (BN.1751: 10), (BN.1756: 09v), гръшилы (POST. 1745: 33), ale: гръшили (SP.1722: 37v), (BN.1751: 34v), (BN.1756: 30).

Zapisy z ruskojęzycznych druków bazylikańskich prowadzą do wniosku o istnieniu opozycji [d] – [d'] i [t] – [t']. W połączeniu z i spółgłoski [d] i [t] wykazują tendencje do dyspalatalizacji. W wydaniach teologii moralnej z lat 1732, 1745, 1751, 1756 i 1787 występują ponadto zapisy odzwierciedlające stwardnienie innych spółgłosek: [b], [n], [m], [v], co nadaje zjawisku ukraiński charakter. Z kolei nieliczne przykłady odzwierciedlenia ciekania i dziekania, szczególnie w tekście z Supraśla, dają podstawę do tezy o próbie odzwierciedlenia gwary miejscowej w tekstach. W rejonie Supraśla występują gwary przejściowe – białorusko-ukraińskie, co tłumaczy rozchwianie zapisu.

5) Wzdłużenie spółgłosek, zjawisko dawne, będące jednym z efektów zaniku jerów, występuje zarówno w języku białoruskim jak i ukraińskim. Jest ono dobrze, choć na różne sposoby odzwierciedlone w wydaniach teologii moralnej. Istotnym w tym kontekście jest szczególnie wydanie z 1745 roku, w którym rzeczowniki w Acc. sg. przyjmują końcówkę -'a, typową dla fleksji ukraińskiej, por.: мѣты стараня (POST. 1745: 51), ale: мѣти старан'е

(SP.1722: 52v), (SP.1732: 54), (BN.1751: 54), (BN.1756: 46v), збожа молоти въ млинахъ (POST. 1745: 110v), ale: збоже молоти въ млынахъ (SP.1722: 109), (SP.1732: 96v), (BN.1751: 126), (BN.1756: 100v), казаня правиты (POST. 1745: 51), ale: казане правѣти (SP.1722: 52v), казане правити (BN.1751: 54), (BN.1756: 46v).

Zakończenie

Analiza kolejnych redakcji ruskojęzycznej teologii moralnej, przygotowanych w różnych ośrodkach drukarstwa bazylińskiego (Supraśl, Uniów i Poczajów), mimo sygnalizowanych zastrzeżeń (dysproporcji w liczbie tekstów z dwóch różnych areałów językowych; ich recerkiewizacji), dobrze ilustruje tezę o istnieniu w XVIII wieku dwóch wariantów prostej mowy – jej wersji białoruskiej i ukraińskiej. Określenie prosta mowa, synonimiczne z terminem język ruski było przez pisarzy stosowane dla określenia języka, którym się posługiwali już od XIV wieku. Mimo świadomości różnic dialektalnych na obszarze zachodnioruskim nie widziano zapewne potrzeby stosowania innej nazwy swojego języka, tak jak nie widziano potrzeby nazwania grupy etnicznej, zamieszkującej wschodnie rubieże dawnej Rzeczypospolitej pojęciem węższym niż Rusini. Służyły temu dookreślenia w postaci ziem, z których pochodzili (Wołyń, Kijowszczyzna, Wileńszczyzna itp.). Nie znaczy to jednak, że był to – mimo wspólnej nazwy jednolity system językowy. Zauważono to przy okazji badań już XIV–XV wiecznych zabytków, wskazując jednoznacznie istnienie dwóch tradycji językowych starobiałoruskiej i staroukraińskiej. W tym kontekście język starobiałoruski jest niczym innym jak – prostą mową stosowaną przez pisarzy dzisiejszych ziem białoruskich, język staroukraiński zaś, to prosta mowa w wariacie ukraińskim. Języki te występowały w formie ustnej i pisanej, która – co jest typowe dla języka literackiego – była bardziej opracowana, w związku z czym sprawia wrażenie pewnej sztuczności. Było to spowodowane dążeniem do uniwersalizacji zapisu przy świadomości różnic dialektalnych prostej mowy na ogromnym obszarze przy braku norm/kodyfikacji tego języka, czy przynależnością

tekstów do różnych rodzajów i gatunków piśmiennictwa. Jest oczywiste, że teksty związane z życiem ludzi świeckich (poradniki czy dokumenty) będą w większym stopniu nasycone np. leksyką ludową niż teksty o charakterze religijnym w języku ruskim, przy opracowaniu których korzystano z tekstów w języku cerkiewnosłowiańskim.

Przy okazji warto doprecyzować przyczynę nazwania ukraińskiego wariantu prostej mowy scerkiewizowanym i białoruskiego – spolonizowanym. Wynika to z szansy, które dawała opracowana już ortografia tych języków na odzwierciedlenie cech żywych języków białoruskiego i ukraińskiego. Zdaje się bowiem, że stosowanie kalek z języka polskiego (dla piśmiennictwa białoruskiego), bądź wzorowanie się na piśmiennictwie cerkiewnosłowiańskim, recerkiewizacja tekstów (dla tradycji ukraińskiej) było środkiem dla odzwierciedlenia rodzimych cech języka – nie zaś celem redaktorów (polegającym na polonizacji czy cerkiewizacji tekstów).

Zaproponowana tu analiza XVIII-wiecznego ruskojęzycznego drukarstwa bazylińskiego umożliwia sformułowanie kilku wniosków na temat funkcjonowania języka literackiego na obszarze dzisiejszej Białorusi i Ukrainy w XVIII wieku. Przede wszystkim prowadzi ona do zmiany optyki na rozwój języków/kultur białoruskiej i ukraińskiej. Unaocznia, że tradycja piśmiennicza prostej mowy w XVIII wieku nie wygasa, a ewolucyjnie rozwija się w kierunku współczesnego języka białoruskiego/ukraińskiego. Nie można oczekiwać po tych tekstach pełni sformułowań czy konstrukcji gramatycznych typowych dla współczesnych języków, pełno w nim archaizmów czy śladów dawnej tradycji piśmienniczej, lecz analogiczne zjawiska można obserwować w XVIII-wiecznym piśmiennictwie polskim, które przecież stało na znacznie wyższym poziomie rozwoju.

Warto też odnotować, że stosowanie terminów język starobiałoruski lub staroukraiński, słuszne skądinąd ze względów systematyzacyjnych, wprowadziło jednak pewien zamęt terminologiczny. Jeśli jednak przyjmujemy funkcjonowanie języka starobiałoruskiego (przez ówczesnych nazywanego językiem ruskim czy prostą mową) i funkcjonowanie odrębnego języka staroukraińskiego (także nazywanego przez ówczesnych pisarzy językiem ruskim czy prostą mową) to powinniśmy przyjąć, że niezależnie od identycznych

określeń funkcjonowały nie dwa warianty jednego języka tylko dwa języki o tej samej nazwie, które można by wzorem sformułowań staroukraiński/starobiałoruski nazwać ukraińską/ białoruską prostą mową.

Taki wniosek dodatkowo uzasadnia stan współczesny (choć oczywiście nie mamy tu do czynienia z bezpośrednią kontynuacją prostej mowy, ale raczej analogią zjawisk): nosiciele gwar białoruskich i ukraińskich określają swój język prostą mową, która w obu przypadkach jest odrębnym systemem językowym.

**Belarusian and Ukrainian variants of prosta mova of the 18th century
or Belarusian and Ukrainian prosta mova of the 18th century?
(on the material of moral theology from Suprasl, Uniev and Pochaev)**

SUMMARY

The sources of research in this article are the subsequent editions of moral theology published in Ruthenian language / prosta mova printed in basilian typographies in the 18th century. They appeared in various centers: Suprasl, Uniev and Pochaev. The aim of this article is to analyze and compare these texts in terms of occurrence of the Belarusian or Ukrainian language features. The results of the analysis serve as a basis for assessing the quality and character of prosta mova in the eighteenth century.

Słowa kluczowe: prosta mowa, bazylianie, drukarstwo, XVIII wiek, teologia moralna.

Keywords: prosta mova, Basilians, typography, 18 century, moral theology.

Katarzyna Grabowska

Uniwersytet w Białymstoku

SPOSOBY REALIZACJI „U” NIEZGŁOSKOTWÓRCZEGO
W PIŚMIENICTWIE STAROBIAŁORUSKIM (NA PRZYKŁADZIE
WYBRANYCH LATOPISÓW BIAŁORUSKO-LITEWSKICH)

Latopisy, reprezentujące jeden z najstarszych gatunków piśmiennictwa na ziemiach wschodniosłowiańskich, zajmują szczególne miejsce w rękopiśmiennym dziedzictwie WKL XIV–XVII w. Należy zauważyć, że latopisarstwo w WKL kształtowało się etapami. Najpierw powstawały odrębne historyczne opowieści – kroniki, które po połączeniu ze sobą tworzyły utwory kompilowane. W miarę upływu czasu i zmiany oczekiwań względem tego typu literatury, włączano w jej skład nowe utwory, co prowadziło do powstawania kolejnych redakcji. Do dziś znanych jest ponad 20 latopisów białorusko-litewskich, należących do trzech redakcji, różniących się między sobą nie tylko objętością, zawartością treściową i redaktorskim opracowaniem tekstu, ale również wydźwiękiem ideowym zależnym od okresu i środowiska, w jakim powstały. Elementem łączącym wszystkie kroniki zachodnioruskie jest *Latopis wielkich książąt litewskich* – pierwszy oryginalny utwór powstały na terytorium WKL.

W odpisach należących do poszczególnych redakcji cechy fonetyczne i morfologiczne o proveniencji białoruskiej i ukraińskiej nie zostały odzwierciedlone jednakowo: w jednych wyraźnie zaznaczają się elementy żywego języka; w innych, obok mniej licznie poświadczonych białoruskich

(i ukraińskich) cech fonetycznych/morfologicznych, dominujący materiał językowy stanowią formy o charakterze ogólnoruskim i cerkiewnosłowiańskim. Jak podkreślał L. M. Szakun, przy badaniu specyfiki językowej poszczególnych odpisów I redakcji, należy wyodrębnić ogólnoruską, kompilowaną część, w której wprawdzie pojawiają się białoruskie cechy językowe, jednak jest ich zdecydowanie mniej, niż w oryginalnych fragmentach, powstałych na terytorium WKL¹. Jednocześnie należy podkreślić dążenie autora/autorów I redakcji do upodobnienia pod względem językowym wszystkich części latopisu, co skutkowało użyciem w części oryginalnej form archaicznych, już nie używanych w języku mówionym. Dotyczy to m.in.: połączeń жд, шт w miejscu wschodniosłowiańskich ж, ч, braku pełnogłosu, krótkich form przymiotnika w funkcji atrybutywnej, formy imperfektu i aorystu.

Charakterystyczną właściwością wszystkich latopisów zachodnioruskich jest, zaznaczona w większym lub mniejszym stopniu, obecność wielu cech, które stanowią o specyfice współczesnego języka białoruskiego. W obrębie fonetyki wymienić można takie zjawiska, jak np.: spirantyzacja [g] > [h], pośrednio wyrażona w zabytkach cyrylickich poprzez pisownię кг, ек, к w wyrazach zapożyczonych, np.: *Кедмина* (S², 87), *кглеитовныи листы* (S, 105v), *Лыкгвенью* (U, 40), *Жикгимонту* (A, 158), *Кцирц* (K, 66v), *Олкгирдовича* (K, 80), *Авѣкгуштына* (R, 246), *со Кгданска* (R, 257), *зэгары* (R, 290), *Кгровжу* (Rum., 20); dyspalatalizacja spółgłosek szumiących oraz [c'] i [r'], np.: *кровядыцы* (S, 23), *на овъцы* (S, 55), *баяры* (A, 179), *пострыглася* (K, 68), *баяры* (K, 78), *тры* (K, 82v), *нѣмцы* (R, 236), *жывоте* (R, 248), *к Оршы* (R, 254), *Грыгорю* (R, 288); rozwój prasłowiańskiej grupy *zdj > [ždž] oddawany w pisowni zabytków starobiałoruskich poprzez жч, oboczne ждч³, np.: *привъзчиваль* (S, 89v), *привъздяючи* (S, 104v), *дожчу* (K, 88v), *ежчивал* (K, 71), *привъзчали*

¹ Л. М. Шакун, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1963, s. 110.

² Użyte w artykule inicjały i skróty dotyczą następujących latopisów: S – *Supraski*, U – *Ślucki*, A – *Akademicki*, K – *Kraśińskich*, R – *Raczyńskich*, Rum. – *Rumiancewa*. Numeracja stron jest zgodna z numeracją przyjętą w XXXV tomie *Полного собрания русских летописей*.

³ Е. Ф. Карский, *Белорусы. Язык белорусского народа*, вып. 1, Москва 1955, s. 382.

(*K*, 86v), *от дождчу* (*R*, 270), *еждчывал* (*R*, 235), *отеждчаючы* (*R*, 245); prewokalizacja nagłosowej grupy spółgłoskowej, np.: *Имстиславскую* (*S*, 98v), *ицял* (*S*, 88v), *игде* (*K*, 64v), *Илвовича* (*R*, 256, 270); proteza [v] przed samogłoskami tylnymi: *у-в Олгырда* (*A*, 154), *у-в орьдѣ* (*A*, 147), *у-в одном* (*R*, 231), *у-в отца* (*R*, 240), *у-в обед* (*R*, 264), *у-в ызбах* (*R*, 254), *у-в отаманов* (*Rum.*, 72v), *в осень* (*Rum.*, 87v). Wyróżniającą cechą języka białoruskiego (oraz ukraińskiego) jest również obecność [ɥ]⁴.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie sposobów realizacji [ɥ] w pisowni wybranych zabytków należących do I i II redakcji. Analizie zostały poddane teksty latopisów, opublikowanych w XXXV tomie *Полного собрания русских летописей* pod redakcją N. N. Уłaszчыка⁵: *Supraskiego* (1519), *Шuckiego* (I ćwierć XVI w.), *Akademickiego* (lata 30-te. XVI w.) oraz *Krasińskich* (najstarszy z II redakcji), *Raczyńskich* (ok. 1582) i *Rumiancewa* (koniec XVII w.).

Przejście [ɣ] w [ɥ]

Zmiana [ɣ] w [ɥ] w zabytkach piśmiennictwa przejawia się mieszaniami w pisowni *л*, *оу* (*у*) oraz *в*. Przejście to w języku starobiałoruskim mogło mieć podłoże fonetyczne lub morfologiczne. W pierwszym przypadku zmiana [ɣ] > [ɥ] zachodziła w grupach **тълт*, **тълт*, tj. w połączeniach *ъл*, *ъл* pomiędzy dwiema spółgłoskami, por.: *воўна* < *вълна*, *воўк* < *вълкъ*, *жаўна* < *жьлна*⁶. Jeżeli [ɣ] znajdowało się przed samogłoską zredukowaną *ъ*, spółgłoska ta nie uległa zmianie, por.: *игълька* > *голка*⁷. Większość językoznawców uważa, że zmiana [ɣ] > [ɥ] jest rezultatem wokalizacji jerów w samogłoski *о*, *е*, co spowodowało labializację znajdującej się po

⁴ L. Bednarczuk, *Związki i paralele fonetyczne języków słowiańskich*, Warszawa 2007, s. 86–88.

⁵ Н. Н. Улащик (red.), *Полное собрание русских летописей*, т. XXXV, Москва 1980.

⁶ Ф. Янкоўскі, *Гістарычная граматыка беларускай мовы*, Мінск 1983, s. 90.

⁷ Ф. П. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Москва 2006, s. 333.

nich twardej spółgłoski [ɫ]. Inni badacze (m.in. P. J. Jurgielewicz) są zdania, że zjawisko tej zmiany miało miejsce jeszcze przed wokalizacją jerów w dialektach wschodniosłowiańskich, z których potem uformowały się języki białoruski i ukraiński. Swe stanowisko motywują tym, iż omawiany proces zachodził wyłącznie w dawnych połączeniach spółgłoski [ɫ] z jerami⁸.

Najstarsze zapisy dokumentujące przejście [ɫ] > [ɥ] w apelatywach pojawiają się w tekstach zachodnioruskich z końca XV wieku⁹, jednak proces ten w języku z pewnością rozpoczął się znacznie wcześniej. J. F. Karskij zauważa, że pierwsze przykłady ilustrujące zjawisko zmiany [ɫ] > [ɥ], są zapisywane z pomocą *в*: *Вовчкевичъ, не вдовзѣ*¹⁰. Analizowane latopisy nie dostarczają żadnych przykładów, potwierdzających przejście [ɫ] > [ɥ] w dawnych połączeniach **tblt*, **tblt*.

Bogatszy materiał badawczy świadczący o przejściu [ɫ] > [ɥ] stanowią formy imiesłowów czasu przeszłego r.m., które wchodziły w skład perfectum i plusquamperfectum. Zmiana ta nie ma podłoża fonetycznego, a nastąpiła drogą morfologicznej analogii do krótkich imiesłowów czynnych typu *видевъ, изгнавъ*, w których po zaniku jerów w słabej pozycji wymawiano [ɥ]¹¹. Ze względu na zbieżność form czasu przeszłego ilustrujących [ɫ] > [ɥ] z imiesłowami czynnymi typu *бывъ, читавъ*, wyodrębnienie ich jest trudne i niezbędny w podobnych przypadkach jest kontekst. W analizowanych latopisach podobne przykłady pojawiają się z różną częstotliwością i uzyskują niejednakową realizację w poszczególnych zabytkach. Zdarzają się różne zapisy tego samego wyrazu w analogicznych fragmentach różnych latopisów. Należy podkreślić, że zjawisko przejścia [ɫ] > [ɥ] w formach dawnych imiesłowów czasu przeszłego r.m. zostało udokumentowane tylko w czterech z analizowanych latopisów, przy czym w latopisie *Stuckim* w sposób marginalny; nie uzyskało poświadczenia w latopisach *Rumiancewa* i *Raczyńskich*, należących do II redakcji.

⁸ Ф. Янкоўскі, *Гістарычная граматыка...*, dz. cyt., s. 90–91.

⁹ L. Bednarczuk, *Związki i paralele fonetyczne...*, dz. cyt., s. 88.

¹⁰ Е. Ф. Карский, *Белорусь. Язык белорусского...*, dz. cyt., вып. 1, s. 320–322.

¹¹ М. І. Свістунова, Г. К. Ціванова, *Гістарычная фанетыка беларускай мовы*, Мінск 2014, s. 106.

Материал иллюстраcyjny:

S: «первое святую Богородицу боголюбивы Юревич Долгоруки, и **покрыв** Златые врата» (S, 3v), «приставися князь Данило московский марта 4, а **княжив** лѣтъ 11» (S, 34), «поставлень Петр митрополит в Рускую землю, **приехав** на Суздаль в лѣто 6817» (S, 34), «Святослав же **бивъся** и з своимъ дворомъ (S, 34v), князь великий Михаило **ходив** во орду с Петромъ митрополитомъ, понеже тогды царь умре» (S, 35), «и тамо **женивъся** и **крестивъся** в латыньскую вѣру» (S, 52v), «приеха владыка (...) с Москвы во Новгород, а **бывъ** на Москве польчетверта года» (S, 59v), «сожалися во горести душа и **побежавъ** с Москвы во Великий Новгород» (S, 60v), «Ягаило Олгирдивичъ литовъский ѡхаль женитися во Угорскую землю ко королю, слыша, што княгиню его **изымав** и со детьми» (S, 61v), «я князю великому Ягаилу ничего не вчинил, **не рушив** есмо ни скарбов его, ни стад» (S, 92) / «я князю великому Ягаилу ничего не вчинилъ, **не рушилъ** есмо ни скарбу его, ни стад» (U, 2), «а как **услышав** то князь великий Витовтъ, что пруски немьци к Вилни и к Трокомъ идуть» (S, 93v) / «А какъ то **услышалъ** князь великий Витовтъ» (U, 5);

A: «Он же не **послушавъ** патриарха, патриарх же Калисть **помянувь** слово Христово» (A, 150) / «Онъ же не **послушалъ** патриарха. Патриархъ же Калист **поменул** слово Христово» (S, 41), «Того же лѣта **ходивъ** други Алексеи митрополитъ во Царьград» (A, 151) / «Того жъ лѣта **ходилъ** други Алексеи митрополитъ во Царьград» (S, 41v), «тими епискупы **поставив** Киеву митрополита Григория болгаринина» (A, 155v), «А какъ **услышавъ** то князь великий Витовтъ, что пруский нѣмци к Вилни и Трокомъ идуть» (A, 175), «И какъ к Вилни **приехав**, князя великого Кестютя, дядю своего, оковавъ, послали Креву» (A, 177v), «совѣтъ сотвори (...) и **поехав** Кракову в Лядскую землю» (A, 179), «А пакъ **услышавъ** князь Светслав, што идетъ на него князь великий Скиргайло со братьею, он же **спольчивъ** воя своя» (A, 180v);

У: «И какъ к Вилни **приехав** князя Кестутия, дядю своего, оковавши» (U, 10), «зятя своего, великаго князя, **учтив** и **ударивъ** различными дары, гиньпты у золотых седлехъ» (U, 33);

К: «часу панования Кунасова **повъстав** царь Батыи» (K, 66), «**зъехавъся** и опять чисто разехатися» (K, 76), «и там тех гостей **честив** и даровал размаитыми дары» (K, 86).

Formy imiesłowów w zwrotach: «И **смолвилши** межи собою рокъ учинили» (S, 88), «не **узял** града поиде у свою землю» (U, 38v) należy traktować jako hiperyzmy powstałe pod wpływem czasowników typu *был*, w których wartość fonetyczna *л* była równa [л]¹².

Dla współczesnego języka białoruskiego i ukraińskiego, a także wielu południowo-zachodnich gwar rosyjskich, taka wymowa jest normatywną¹³.

We wszystkich latopisach dominują zapisy form dawnych imiesłowów czasu przeszłego r.m. z *-ль*, por.:

- *владел* (S, 6), *отбежалъ* (S, 24), *добиль* (S, 61v), *записаль* (S, 90v), *дал* (S, 94v), *приходил* (S, 107);
- *поехал* (U, 1), *наговорил* (U, 4v), *держаль* (U, 11), *сотвориль* (U, 13v), *отпустиль* (U, 33v), *посажал* (U, 46v);
- *отпустиль* (A, 149v), *взял* (A, 154), *простил* (A, 156), *приехал* (A, 162v), *пригналъ* (A, 171), *забыль* (A, 174v);
- *чинил* (K, 64v), *забралъся* (K, 64v), *постинал* (K, 66v), *народился* (K, 67v), *побил* (K, 67v), *учинил* (K, 74);
- *вступил* (R, 225), *не поспел* (R, 241), *прислал* (R, 244), *почал* (R, 254), *зъехал* (R, 273), *побил* (R, 285), *учинил* (R, 289);
- *воплотился* (Rim., 12v), *народился* (Rim., 20), *учинил* (Rim., 31), *скончался* (Rim., 38v), *был* (Rim., 51v), *собрал* (Rim., 85), *держал* (Rim., 89v).

¹² А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, У. М. Свяжынскі, *Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст.*, Мінск 1988, s. 258; Por. również: Е. Ф. Карский, *Белорусы. Язык белорусского...*, вып. 1, dz. cyt., s. 321.

¹³ Ф. П. Филин, *Происхождение русского...*, dz. cyt., s. 331–334.

Przejście [v], [u] > [ɯ]

Zmiana spółgłoski [v] w dwuwargowe [ɯ] zachodzi w pozycji po samogłosce przed spółgłoską lub w wygłosie wyrazu¹⁴. Historycy języka wiążą ten proces z zanikiem samogłosek zredukowanych, przy czym [ɯ] powstało w miejscu dawnych połączeń *ѡь, ѡь*, por.: *правьда > правда > праўда, кривьда > кривда > крывьда, сыновь > сынов > сыноў, на ѡсьь > на ўсе*¹⁵. Zjawisko przejścia [v] > [ɯ] nie było uwarunkowane wyłącznie zanikiem jerów, o czym może świadczyć porównanie z sąsiednimi językami: rosyjskim i polskim, w których taka zmiana nie nastąpiła. Językoznawcy przypuszczają, iż na przejście [v] > [ɯ] lub jego brak wpłynął charakter spółgłoski *ѡ* w dialektach wschodniosłowiańskich. W gwarach, z których powstał język białoruski, istniał dwuwargowy sonant *w, który po zaniku jerów w pozycji przed spółgłoską i w wygłosie wyrazu uległ zmianie w [ɯ]¹⁶.

Zmianę [v] > [ɯ] odnotowują starobiałoruskie zabytki piśmiennictwa, o czym świadczy zmieszanie na piśmie liter *ѡ* i *у*; należy podkreślić, że proces ten nie został w nich odzwierciedlony konsekwentnie¹⁷.

Z analizowanych latopisów białorusko-litewskich został wyekscerpowany bogaty materiał, świadczący o przejściu *ѡ > ў*, dotyczy on głównie przyimka *ѡь*:

S: «убегоша у город» (S, 12), «татарове узяша» (S, 23), «на ратию у городе» (S, 37v), «бежа у Литву» (S, 45), «стретоша у Любуцьку» (S, 46v), «обрете у поли» (S, 48), «овьи же у полон поведоша» (S, 51v), «ударил его у мысцу» (S, 63), «совьтъници у городе» (S, 69), «а у Вилни» (S, 70v), «пошлеть (...) одного у рать» (S, 92v), «земли у Троцех» (S, 97), «тогда у Городне» (S, 100v);

A: «на владычество у Суздаль» (A, 149), «сожже Герасима митрополита у Витебську» (A, 160v), «нарядилися у зброи» (A, 167), «завзвонили у колокол» (A, 167), «у Бориса Гльба у городи» (A, 167),

¹⁴ З. І. Аванесаў (ред.), *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*, Мінск 1964, s. 138.

¹⁵ Ф. Янкоўскі, *Гістарычная граматыка...*, dz. cyt., s. 89.

¹⁶ М. І. Свістунова, Г. К. Ціванова, *Гістарычная фанетыка...*, dz. cyt., s. 105.

¹⁷ Ф. Янкоўскі, *Гістарычная граматыка...*, dz. cyt., s. 90.

«мятежа велика у Смоленьску» (A, 167v), «и утопиша его у Днепръ» (A, 167v), «всадили у вежю» (A, 177v), «еще у Вилни» (A, 177), «сущю же ему у Нъмцах у Марьинъ градъ» (A, 178);

Stuck.: «великаго у Городнъ» (U, 1v), «у менъ у нетьствъ ходять» (U, 2), «в то врмя у Троцех былъ» (U, 4v), «пойдъ у Жомоить» (U, 6), «и тамо у Креве» (U, 10), «утечеть у Немци» (U, 12), «сущю же ему у Немцах» (U, 12), «не у послушаннии» (U, 25v), «изнемогаху корсуняне у граде» (U, 87), «крестишася у церкви» (U, 89v);

R: «честно у город Киев уехал» (R, 243), «вернулся у свою землю» (R, 270), «была велми велика у Смоленску, перед святым Ильею у среду» (R, 288), «по Покрове пречыстое Богородицы у тыдень» (R, 288);

Rum.: «будучи у Жомоити» (Rum., 38), «в милости и у великой ласць» (Rum., 49);

K: «а у верх» (K, 65), «яко у Великом Новьгороде» (K, 68), «умре у великой старости» (K, 69v), «будучи у великой справедливости» (K, 69v), «до смерти у великой милости и в ласць» (K, 73v), «князь Скиргаило у Троцх был» (K, 77v), «пошли с княжною у великих караблех» (K, 80), «у мистра у Марином городку» (K, 80), «на канун крещеня у четверг» (K, 81v), «до Смоленска у великии пост» (K, 82), «пошли у Подолскую землю» (K, 82v), «вошли у приязнь» (K, 82v), «зжог митрополита у Витебску» (K, 88v), «а у великии пост» (K, 89), «заръзали у вербную неделю» (K, 89v);

Mniej liczne są przykłady ilustrujące przejście [v] > [u] w rdzeniu wyrazów lub na styku przedrostka i rdzenia, por.: «Смоленьское **узял**» (S, 55), «и вы **узводъ** отгнете» (S, 69), «княжение цари **усточни**» (S, 79), «млада **узрастомъ**» (A, 151v), «взяти **увернуса**» (A, 154v), «**Еупла**» (A, 155v), «**Еуфимии**» (A, 155v) / «Евхимеи» (S, 67v), «не **уступаюся**» (A, 174v), «жонки **услакъсти**» (A, 178), «уже **узял был**» (A, 182), «правду **узяль**» (U, 8v), «и **усадили**» (U, 10), «жонкы **ускласти**» (U, 12), «уже **узяль былъ**» (U, 20v), «великыи чести **уздаша**» (U, 23), «**Еуфимеи**» (U, 39v), «**Еуфимия**» (U, 40v), «вы **узвод** отготнить» (U, 41), «у города **узвод**

отсекли» (U, 41), «земли на **устоце**» (U, 52v), «цари **усточнии**» (U, 54), «где **усхочешь**» (U, 55v), «без всякого ослушания **ускорь**» (U, 55v), «на **устоце**» (U, 87v), «яко же **узложи**» (U, 89v), «со **унучаты**» (U, 101), «нача **усходити**» (U, 102), «изнеможе **ускорь**» (U, 104), «людемъ же **узбегшимь**» (U, 106), «Скиргайло **усхочеть** (K, 81v), вы **узвод** опустить» (K, 85).

Wszystkie zabytki dokumentują paralelne zapisy z etymologicznym [v] (w *Latopisie Rumiancewa* zapisy tego typu stanowią niemal bezwyjątkową normę), por.: «явишася **в** полку» (S, 29v), «не случиша ему **взяти**» (S, 45v), «у городе **взвод**» (S, 69), «не было тогда **в** земли» (S, 86), «а межи **всих** сынов» (S, 89), «одного **в** рать, а другаго **в** городъ» (U, 3v), «тако все княжение Смоленское **взял**» (U, 34v), «и **в** полонь повели» (U, 61v), «и **взяша**» (A, 147v), «и поидоша **в** орду» (A, 148), «не случися ему **взяти** увернуса» (A, 154v), «**Евнутьевича**» (A, 182v), «пошли **в** кораблех» (*Rum.*, 13v), «за сторожаю **в** комнатъ» (*Rum.*, 59v), «и вы **взвод** опустите» (*Rum.*, 79v), «на великое князьство **взяли**» (*Rum.*, 95v), «**в** земли **в** Жомоитьской» (K, 66), «и на **всей** земли Жомоитьской» (K, 66), «не пустили **в** город» (K, 80), «нарядилися **в** зброи» (K, 89v), «и **всему**» (R, 225), «его **взяли**» (R, 240), «на святои недели **в** среду» (R, 272).

Na uwagę zasługują również licznie poświadczone w zabytkach zapisy typu: «как бы **у-в** **обьдную** пору» (K, 85), «збиралися **у-в** **один**» (R, 287), w których po przyimku *у < съ* w pozycji przed samogłoską (najczęściej [o] lub [y]) rozwinęła się spółgłoska protetyczna [v]¹⁸. Więcej przykładów: «запираючи **у-в** **ызбах**» (K, 78), «шодши **у-в** **Угорскую** землю» (K, 85v), «**у-в** **осень**» (K, 88v), «бывшую (...) Ивану Даниловичю **у-в** **орьдъ**» (A, 147), «за князя Вьлодимера **у-в** **Олгирда**» (A, 154), «яко бы **у-в** **обед**» (R, 264). Drogą analogii do form zawierających protezę [v] przed samogłoską [o] w nagłosie wyrazów powstał przyimek *у во* w następujących zwrotach¹⁹: «ни **у во** **что**» (S, 92), «и **у во** **Пьсковъ**» (K, 85), «што ся ему **у-во** **сне** видело» (R, 245), «по весне **у-во** **второк**» (R, 281).

¹⁸ А. М. Булыка, *Адлюставанне вымаўлення ў старабеларускай арфаграфіі*, [w:] А. М. Булыка, *Выбраныя працы*, Мінск 2015, s. 24.

¹⁹ L. Citko, „*Kronika Вучовца*” *na tle historii...*, dz. cyt., s. 53.

W formach rzeczownika «у вольторокъ» (S, 55v), «у вольторъникъ» (S, 71) dodatkowo zapisy з л oddają wymowę [ɯ]. Proteza [v] przed samogłoskami tylnymi jest charakterystyczną cechą współczesnego języka białoruskiego²⁰.

Zabytki starobiałoruskie dokumentują również zjawisko przejścia [u] > [ɯ], czego przejawem były zapisy в w miejscu etymologicznego [u] w pozycji po samogłosce przed spółgłoską, por.: *вдарити, вмова, втекати*²¹. W analizowanych latopisach znalazły poświadczenie liczne przykłady odzwierciedlające opisane wyżej zjawisko. Zachodzi ono w pozycji po samogłosce przed spółgłoską na styku dwóch wyrazów (rzadziej morfemów w obrębie tego samego wyrazu), por.:

S: «змяя **вкуси**» (S, 10v), «**повчившися**» (S, 12), «просиша **в** него» (S, 12v), «имѣти **в** отца» (S, 14), «бѣ **в** него» (S, 16), «и **вмре**» (S, 19v), «**невтолимо**» (S, 25), «кто **в** него» (S, 25v), «и **въкрепи**» (S, 38v), «на **Вспѣние**» (S, 53), «просися **в** князя» (S, 63v), «его **втопити**» (S, 75v), «не **вмаящися**» (S, 81v), «**навчено**» (S, 81v), «а **в** князя» (S, 89), «не **вчинил**» (S, 92), «не **вчинолося**» (S, 94v), «а **въчинили**» (S, 95), «**невспѣша**» (S, 98v), «и **вгорскыи**» (S, 106v), «то **вслышал**» (S, 106v);

U: «ничего не **вчиниль**» (U, 2), «остати бы **в** нее» (U, 12), «и понял бы **в** них» (U, 13), «стал бы **в** них королемъ» (U, 13v), «просити **в** него» (U, 79), «и **вмершу**» (U, 90v);

A: «ничего не **вчиниль**» (A, 174v), «а то **вже**» (A, 176);

Rum: «кривды и **втиски** великии чинил» (Rum., 13);

K: «свои **втекали** до розмаитых земель» (K, 64v), «и **вчинил** тут город» (K, 65v), «подле римского обычая **вчинили** болвана» (K, 65v), «которые мешкал на Юрборку, **вмер**» (K, 65v), «люди не **вмѣли**» (K, 66), «и **вчинили** на неи город» (K, 67), «**поврезати**» (K, 69), «зла в Руской земли **вчинил**» (K, 69), «и самого царя **вбил**» (K, 69), «и **вдарилися** полки межи собою, и **вчинили** бои лют» (K, 70), «в том бою **вбили**» (K, 70), «и **вчинять**» (K, 70), «князь литовский и жомотский»

²⁰ Ф. П. Филин, *Происхождение русского...*, dz. cyt., s. 296, 299.

²¹ А. М. Булыка, *Адлюставанне вымаўлення...*, dz. cyt., s. 24.

Втенус» (K, 70v), «и **вродил»** (K, 70v), «и **вмерши** Роману» (K, 71v), «на **Втине**, и назовется князем **втенским»** (K, 72), «дал брату своему Троиденю за **вдъл»** (K, 72), «и **вътече** в гурь бос» (K, 73v), «и **вже»** (K, 74), «еси **въєднал** нас с отцем» (K, 76v), «княгиня Олкгирдовая **вмерла»** (K, 80v), «и **вдарил** чолом» (K, 81), «и **вмер»** (K, 81v), «и **вчтивъши** его размаитыми дары» (K, 82), «и **вчинили»** (K, 90v); **R:** «будучы **в** него» (R, 240), «воеводу **вбили»** (R, 265), «королевство и **Вгорское»** (R, 267), «до **вгорского** кроля» (R, 261), «и **вдарылися** воиска межы себе» (R, 281), «гдъ **вже** он сам» (R, 226), «простые люди не **вмели** звати по латине» (R, 228), «борздо **вмер»** (R, 280), «жона (...) и **вмерла»** (R, 237), «а побито их на **врочыщах»** (R, 286), «и **вслышал** дъвку» (R, 246), «у малои дружыне **втек»** (R, 233), «и скарбы свое, **втекалися»** (R, 225), «и **втечь** у гурь» (R, 247), «велели его **втопити»** (R, 269), «на том местцу было жъглищо **вчынено»** (R, 234), «и **навчылся** языка руского» (R, 238), «для великого окрутенства и **невставичности** его» (R, 225), «другие за море **повтекали»** (R, 285).

Jednocześnie w zabytkach udokumentowane zostały zapisy, które nie odzwierciedlają tego procesu, por.:

S: «гости есмо **угорьския»** (S, 7), «было мнь **умерети»** (S, 10v), «а ины **убегоша»** (S, 12), «внъ города **убиша»** (S, 24), «поиде ко **Угръ»** (S, 40), «и многа зла **учиниша»** (S, 85), «немци пакъ прускии **услышавши»** (S, 93);

A: «тамо его пове **утопити** в рьць» (A, 159v), «и **укрепи** его бог» (A, 148), «во мале Тагаи **утече»** (A, 153), «королю **угорьскому»** (A, 162v), «просяща у него» (A, 164v), «не **умаляюущися»** (A, 165v), «многа зла **учиниша»** (A, 169);

U: «не **учинилося»** (U, 7v), «ничтоже **успеша»** (U, 15v), «Свяцьслава **убиша»** (U, 19), «немци **убиша»** (U, 22), «и **удариша»** (U, 27v), «и **удари»** (U, 28), «не **утерпеша»** (U, 28), «покоры **учинити»** (U, 28v), «татарове **убили»** (U, 45), «ко **Угромъ»** (U, 46), «и **угорьски»** (U, 46), «добыл еси Подольской земли, **учини** ми тую

честь» (U, 47), «королю **угорьскому**» (U, 52), «и просиша у него» (U, 57), «не **умаляющихся**» (U, 57v);

R: «князя Светославля **убили**» (R, 255), «на Жомоити и **умер**» (R, 228), «князь (...) жомоитский **умер**» (R, 231), «**Угорскую** землю» (R, 265), «полочане, **услышавшы**» (R, 250), «на собь **утерпели**» (R, 284);

K: «и **умре**» (K, 67v), «князя литовского и жомоитского **Утену-сова**» (K, 70v), «а **уже**» (K, 74v), «немцы пруский, **услышавши**» (K, 75v), «и **утечеть** до Немець» (K, 77v), «покору свою **учинил**» (K, 77v), «понял бы у них королевну» (K, 78), «князя Свьцслава **убили**» (K, 79), «и **ужо**» (K, 79v), «и **ударилися**» (K, 79v), «просячи у него» (K, 80), «князь Швитригаило Федора **убил**» (K, 81), «и **ударили**» (K, 81), «не могли **утерпети**» (K, 81), «до **угорского** короля» (K, 83), «и много зла **учинили**» (K, 84v), «воеводу **убили**» (K, 85v), «короля **угорского**» (K, 85v), «много лиха **учинивши**» (K, 88);

Rim.: «Гдѣ **ужо**» (14v), «**неуставичный**» (12v), «подль рымскаго обычая **учинили**» (16), «во **упокои**» (17v), «**поуръзывати**» (24v), «Поята **умре**» (25), «и **ударилися**» (26v), «и **уродил**» (28v), «сына **Утенусова**» (29), «и **умре**» (31v), «на **Утене**» (32), «за **удъл**» (33), «во **упокои**» (39), «и **ударили** ему челом» (43v), «посадил на **удълъх**» (47).

Repartycja [u]/[ɯ]/[v], [w] jest zjawiskiem normatywnym dla współczesnych języków białoruskiego i ukraińskiego²².

Przeprowadzona prezentacja sposobów realizacji u niezgłoskotwórczego w wybranych białorusko-litewskich latopisach należących do I i II redakcji pozwala sformułować kilka wniosków.

1. Najczęstszym sposobem wyrażenia na piśmie wymowy u niezgłoskotwórczego były zapisy z użyciem litery *ѡ*, nieliczne przykłady poświadczają również zapisy z *л* oddające taką wymowę [u].

2. We wszystkich latopisach wymowa u niezgłoskotwórczego wyrażona jest w sposób niekonsekwentny; pojawiają się paralelne zapisy; brak

²² L. Bednarczuk, *Związki i paralele fonetyczne...*, dz. cyt., s. 86–87.

konsekwencji w realizacji określonych cech fonetycznych dotyczy zresztą większości zjawisk fonetycznych w latopisach.

3. Najbogatszy materiał badawczy pod względem realizacji na piśmie wymowy u niezgłoskotwórczego prezentują najstarsze latopisy białorusko-litewskie należące do I redakcji oraz latopis Krasińskich, będący najstarszym odpisem II redakcji.

4. W najpóźniej spisany latopisie Rumiancewa zapisy wskazujące na wymowę u niezgłoskotwórczego pojawiają się bardzo rzadko; zabytek pod tym względem pozostaje wierny tradycji piśmienniczej.

**Means of implementation
of nonsyllabic “u” in Old Belorussian writing
(based on selected Belorussian-Lithuanian chronicles)**

SUMMARY

The aim of the article is to present the means of implementation of nonsyllabic [ɯ] in the spelling of selected monuments of Old Belorussian writing representing the first and the second compilations of Belorussian-Lithuanian chronicles. The texts of the following chronicles have been analyzed: *the Supraśl* (1519), *the Slutsk* (the first quarter of the 16th century), *the Academic* (the 30s of the 16th-century) as well as *the Krasińskis'* (the oldest chronicle of the second compilation), *the Raczyńskis'* (circa 1582) and *the Rumiancew* (the end of the 17th century). This article discusses phonetic and morphological reasons for the alteration [ɪ] > [ɯ], [v], [u] > [ɯ] and presents examples of these changes in the chronicles. In all the monuments the pronunciation of [ɯ] is expressed inconsistently; there are parallel spellings. It must be emphasized that the richest research material in respect of written implementation of pronunciation of [ɯ] can be found in the oldest Belorussian-Lithuanian chronicles representing the first compilation and *the Krasinskis' Chronicle*, which is the oldest copy of the second compilation.

Słowa kluczowe: piśmiennictwo WKL, latopisy białorusko-litewskie, język staro-białoruski, fonetyka.

Key words: Old Belorussian writing, Belorussian-Lithuanian chronicles, Old Belorussian language, phonetic.

Ірына Гапоненка

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

БЕЛАРУСКІЯ ПРОЗВІШЧЫ З ПОЛЬСКАМОЎНЫМІ АСНОВАМІ

Сучасны беларускі прозвішчны ландшафт характарызуецца выключнай разнастайнасцю і аб'ядноўвае масу іменаванняў, адрозных паводле лексіка-семантычнай аднесенасці і складу словаўтваральных сродкаў, што вылучае яго на фоне іншых значна больш аднародных (або ўвогуле монатыповых) антрапасістэм. Беларуская стракатасць прозвішчных тыпаў можа быць патлумачана спецыфічнасцю тэрыторыі пражывання беларускага народа, дзе назіраецца ўзаемаўплыў і ўзаеманакладанне розных культурна-моўных традыцый.

1. З гэтай жа прычыны адметнай рысай беларускага антрапанімікона ў частцы прозвішчаў з'яўляецца наяўнасць у ім вялікай колькасці элементаў, якія трывала прыжыліся ў беларускай антрапанімічнай прасторы, аднак узыходзяць да іншамоўных каранёў. Сярод такіх генетычна іншамоўных прозвішчных адзінак прадстаўнічае месца займаюць прозвішчы з прыметамі польскамоўнага ўплыву, што з'яўляецца вынікам агульнасці гістарычнага лёсу беларусаў і палякаў, даўніх і трывалых польска-беларускіх кантактаў, прычым якраз у той перыяд, калі прозвішчы знаходзіліся ў стадыі актыўнага фарміравання (XVI–XVIII стст.)¹.

¹ Пра спецыфіку польскага ўплыву на беларускую тапанімію і сістэму асабовых імёнаў (на аснове моўнага матэрыялу пачатку XX ст.) гл.: І. А. Гапоненка,

Натуральныя лінгва-культурныя сувязі двух суседніх народаў на працягу стагоддзяў падмацоўваліся ўздзеяннем разнастайных гістарычных і палітычных калізій і найперш фактам дастаткова працяглага знаходжання беларускіх і польскіх земляў у складзе аднаго дзяржаўнага ўтварэння – Рэчы Паспалітай. Важным фактарам, які абумовіў маштабны польскі ўплыў на беларускую мову, з’явілася рашэнне Варшаўскага сейма 1696 года аб забароне беларускай мовы ў яе пісьмовым варыянце і замены яе ў афіцыйным ужыванні польскай мовай. Пасля гэтага польская мова на доўгі час атрымлівае своеасаблівы дамінуючы статус на тэрыторыі Беларусі.

Польскамоўнае ўздзеянне ў сферы антрапаніміі падтрымлівалася і каланізацыйным рухам польскіх асаднікаў на неасвоеныя ўсходнеславянскія землі, пра наяўнасць і актыўнасць якога яскрава сведчаць размешчаныя на Беларусі айканімічныя арэалы тыпу *Вулька*, *Сады*, *Садкі*, *Весь*². Спадчынныя найменні перасяленцаў паступова ўліваліся ў беларускі антрапанімікон, асвойваліся і замацоўваліся ў яго складзе.

Для фарміравання беларускай сістэмы прозвішчаў вельмі істотнае значэнне мела тое, што ў працэсе складвання беларускага іменніка гістарычна адыгралі ролю дзве іменаслоўныя традыцыі – праваслаўная і каталіцкая, што матывавалася знаходжаннем Беларусі на руска-польскім этна-культурным і рэлігійным сумежжы і распаўсюджанасцю на беларускіх землях дзвюх разнавіднасцей хрысціянскай рэлігіі – праваслаўя і каталіцызму. Факт паралельнага ўжывання ў беларускіх пісьмовых крыніцах каталіцкіх і праваслаўных імёнаў фіксуюць многія даследчыкі: М. В. Бірыла (у гісторыка-юрыдычных дакументах

Беларуская анамастычная сістэма пачатку XX ст.: польскі ўплыў, [у:] *Паланістыка* 2004/2005, Мінск 2005, с. 85–102.

² Гл. В. П. Лемцюгова, *Восточнославянская ойконимия апеллятивного происхождения* (монография), Минск 1983; В. П. Лемцюгова, *Тапонімы з асновай весь (веска) ва ўсходнеславянска-польскім моўным арэале*, [у:] *Badania dialektów i opoastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, Białystok 1995, s. 221–228; В. П. Лемцюгова, *Айконімы з асновай -сад- на ўсходнеславянскім этнамоўным абшары*, [у:] *“Jezikoslovni zapiski”*. Glasilo Inštituta za slowenski jezik Frana Ramovša. ZRC založba, 2007, t. 13, nr 1–2, с. 267–278.

XV–XVII стстс.)³, Г. К. Усціновіч (у антрапаніміконе Гродзеншчыны і Брэстчыны XIV–XVIII стст.)⁴, Г. М. Мезенка (у інвентарных запісах па г. Віцебску XVII ст.)⁵, Л. Цітко (у дакументах з тэрыторыі Беласточчыны XVI ст.)⁶. Калі ставіць знак роўнасці паміж паняццямі *імёны каталіцкага календара і польскія імёны*, што падаецца нам у цэлым дапушчальным, то трэба канстатаваць факт пэўнага польскага ўплыву на склад беларускага іменніка як мінімум з XIV ст. Імёны ж у свой час станавіліся асновай патранімічных прозвішчных адзінак, што прыводзіла да пранікнення польска-каталіцкіх элементаў і ў сістэму беларускіх прозвішчаў.

2. Шырока бытуе меркаванне, згодна з якім да польскіх паводле паходжання залічваюць прозвішчы беларусаў, аформленыя фармантамі *-скі, -цкі*, што з навуковага пункту погляду не адпавядае сапраўднасці. Прозвішчы на *-скі, -цкі* навукоўцамі-анамастамі кваліфікуюцца як агульнаславянскі прозвішчны тып. Згодна з М. В. Бірылам⁷, ядро арэалу з самай высокай частотнасцю ўжывання гэтай прозвішчнай разнавіднасці прыпадае на балгарскую мову.

У польскай антрапаніміі прозвішчы з такімі фармантамі сапраўды шырока распаўсюджаны⁸. У першую чаргу яны выступаюць для іменавання асобы паводле ўладання або месца пражывання (зрэдку маюць таксама значэнне патранімічнасці, а ў некаторых выпадках

³ М. В. Бірыла, *Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы*, Мінск 1966, с. 324.

⁴ А. К. Устинович, *Антропонимия Гродненщины и Брестчины XIV–XVIII вв.*, Мінск 1970, с. 6.

⁵ А. Мезенко, *Антропонимикон Витебска середины XVII в. как зона столкновения разных культурно-религиозных традиций*, [у:] „*Studia slawistyczne*” 1. *Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*, Białystok 1999, s. 206.

⁶ Л. Цітко, *Антрапанімія паўночнай Беласточчыны ў XVI стагоддзі*, [у:] *Беларуская мова і мовазнаўства. Да 75-годдзя акадэміка М. В. Бірылы*, Мінск 2000, с. 103.

⁷ М. В. Бірыла, *Тыпалогія і геаграфія славянскіх прозвішчаў*, Мінск 1988, с. 25.

⁸ Так, згодна з Інтэрнет-данымі 2016 г. прозвішчы на *-скі, -цкі* складаюць каля 35% з ліку найбольш ужывальных польскіх прозвішчаў, гл. [<http://culture.pl/ru/article/polskie-familii-putevoditel-inostranca> 2016/01/26].

выконваюць выключна фармальна-структурную функцыю). Як сведчыць М. В. Бірыла, спасылаючыся на С. Роспанда, найменні такога тыпу спачатку, у XIII–XIV стст., мелі аналітычную форму (выражаліся спалучэннем «імя + назва мясцовасці»), а з XIV ст. пачалі паступова развівацца сінтэтычныя прыметнікавыя формы з фармантамі *-скі, -цкі*. Ад самага свайго ўзнікнення гэта былі «элітарныя найменні прадстаўнікоў духоўнай і свецкай верхавінкі»⁹. Паводле сцверджанняў навукоўцаў, у XVI–XVII стст. у грамадстве існавала перакананне, што прозвішчы, аформленыя такімі суфіксамі, з’яўляюцца «шляхецкімі», бо сапраўды імі паслугоўвалася пераважна шляхта, мяшчанства ж у плане іменалогіі падпала германізацыі, а сяляне, як правіла, у якасці другога кампанента іменавання выкарыстоўвалі імя-мянушку¹⁰. Такім чынам, польскія прозвішчы на *-скі, -цкі* ў перыяд свайго фарміравання мелі свайго роду станоўчую сацыяльную маркіроўку, што, відаць, і забяспечвала іх папулярнасць. Польскія даследчыкі адзначаюць факты афармлення прозвішчаў у нешляхецкіх колах грамадства фармантамі *-скі, -цкі* з мэтай іх «паляпшэння» і нават прыклады поўнай замены прозвішчаў на ўмоўныя адзінкі на *-скі, -цкі*, не звязаныя з назвамі ўладанняў, у чым бачыцца адлюстраванне своеасаблівай моднай намінацыйнай тэндэнцыі¹¹.

На тэрыторыі Беларусі прозвішчы *-скі, -цкі* з’яўляюцца другімі паводле частотнасці і складаюць 9,87% ад агульнай колькасці прозвішчаў. Характэрна, што яны распаўсюджаны дастаткова раўнамерна (ад 40 да 30%) на ўсёй беларускай тэрыторыі. Найбольш часта яны сустракаюцца ў Гродзенскай, Мінскай і Віцебскай абласцях. Так, у зоне паміж Маладзечна і Барысавам, а таксама ў заходняй частцы Віцебскай вобласці яны складаюць больш за 40%, а на перыферыі Беларусі – у Брэскай вобласці, паўднёвай і ўсходняй частцы Гомельскай, усходняй частцы

⁹ М. В. Бірыла, *Тыпалогія і географія...*, тамсама, с. 27.

¹⁰ Гл. тамсама.

¹¹ Гл. Piotr Złotkowski, *Antroponimiczne formuły identyfikacyjne oparte na relacji kierunkowej a nazwiska odmiejscowe. Na materiale antroponimii historycznej warstwy chłopskiej okolic Brańska na Podlasiu*, „Studia Białorutenistyczne” 2016, t. 10, с. 304–305.

Магілёўскай і паўночнай частцы Віцебскай абласцей – да 10%¹². Такім чынам, дастаткова відавочна, што названы тып прозвішчаў усталяваўся ў беларускай антрапанімічнай сістэме натуральным чынам, самастойна, незалежна ад суседскіх уплываў. Польскае ўздзеянне ў адносінах да прозвішчаў з фармантам *-скі, -цкі* магло праявіцца хіба ў тым, што іх частотнасць павялічвалася ў выніку шырокай моды на «шляхецкія» прозвішчы. Без гэтага ўплыву ў некаторых ўтварэннях на месцы фармантаў *-скі, -цкі* маглі б ужывацца іншыя, суадносныя з ім па значэнні фарманты, напрыклад, фармант *-ец*¹³.

Значыць, у цэлым вызначэнне «польскасці» прозвішча толькі паводле яго аформленасці фармантам *-скі/-цкі* не будзе аб'ектыўным. Польскае паходжанне адлюстроўваецца ў першую чаргу не ў форме суфікса, а ў форме і змесце прозвішчнай асновы (гл., напрыклад, прозвішчы *Бандажэўскі, Бразоўскі, Вільчынскі, Главацкі, Дабржынецкі, Закржэўскі, Пшавальскі, Пшыгоцкі, Скрыдлеўскі, Татаржыцкі, Хржаноўскі, Язерскі*).

3. Паводле праведзенага намі аналізу¹⁴, у сучаснай беларускай прозвішчнай сістэме адлюстраваліся наступныя формы польскамоўнага ўплыву.

3.1. У шэрагу беларускіх прозвішчаў можна канстатаваць **польскамоўную агаласоўку**.

Так, прозвішча *Блоцкі* – вытворнае ад старажытнага імя-празвання *Болото*, якое, паводле сведчанняў М. В. Бірылы, у старабеларускіх пісьмовых помніках фіксуецца з XVII ст.¹⁵ *Блоцкі* – непаўнагалосная

¹² М. В. Бірыла, *Тыпалогія і геаграфія...*, тамсама, с. 29–30.

¹³ Гл. М. В. Бірыла, *Беларускія антрапанімічныя назвы ў іх адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай)*, Мінск 1963, с. 37.

¹⁴ Пры адборы фактычнага матэрыялу выкарыстаны даныя шматгадовай газетнай рубрыкі «*Что в имени моём*» у адной з цэнтральных газет Беларусі – «*СБ Беларусь сегодня*», у якой разглядаецца паходжанне сучасных беларускіх прозвішчаў. Вядучай рубрыкі з'яўляецца вядомы беларускі анамаст, прафесар В. П. Лемцюгова.

¹⁵ Гл. М. В. Бірыла, *Беларуская антрапанімія: Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі*. Мінск 1969.

форма, утвораная паводле польскіх моўных канонаў. Прозвішча *Глымбоцкі* – вынік пераафармлення на польскі ўзор беларускага прозвішча *Глыбоцкі*. Першы яго носьбіт быў ураджэнцам, заснавальнікам або ўладальнікам аднаго з беларускіх населеных пунктаў пад назвамі *Глыбокае*, *Глыбочыца*, *Глыбоцкае*. Гэта паселішчы, якія размешчаны паблізу водных аб’ектаў, што вылучаюцца сваёй глыбінёй. Прозвішча *Камінскі* таксама хутчэй за ўсё вынік польскай (*Kamiński*) агаласоўкі прозвішча *Каменскі*, якое паходзіць ад назвы населенага пункта з асновай *Камень* (*Камень*, *Каменка*), распаўсюджаных ва ўсіх абласцях Беларусі. Назва *Камень* прысвойвалася паселішчу, калі па суседству з ім знаходзіўся незвычайна вялікі камень. *Каменка* ж – гэта паселішча, размешчанае ў камяністай мясцовасці ці на беразе рэчкі з камяністым дном. У прозвішчы *Шыдлоўскі* напрамую або праз пасярэдніцтва назвы населенага пункта (напрыклад, хутара *Шыдлоўшчына*, які да 1976 г. існаваў у Пружанскім раёне Брэсцкай вобласці) задзейнічана празванне *Шыдла* (беларускае *Шыла* ў польскай агаласоўцы).

3.2. У некаторых прозвішчах беларусаў прасочваецца сувязь з польскімі формамі асабовых імёнаў.

Так, прозвішча *Бунос*, як можна меркаваць, узыходзіць да польскага асабовага імя *Бунусь* (*Bonusz*). Гэта скарачаны варыянт імя *Банавентура* (*Bonawientura*)¹⁶. Зафіксаванае на Беларусі прозвішча *Борак* – асабовае імя, якое з’яўляецца скарачаным варыянтам старажытных славянскіх складаных імёнаў *Borzy-mir*, *Borzy-gniew*, *Borzy-(w)uj*, *Bole-bor*¹⁷. Наяўнасць суфікса *-ек* у складзе прозвішча таксама можа служыць указаннем на яго польскае паходжанне (тып адыменных прозвішчаў з гэтым суфіксам у палякаў сустракаецца даволі часта: *Gierek*, *Stawek*, *Jurek*). Прозвішча *Бярнат* утворана ад імя, якое з’яўляецца размоўным варыянтам імені *Бярнард* старажытнагерманскага паходжання (з *ber* – ‘мядведзь’ і *hard* –

¹⁶ Гл. *Słownik gwar polskich*, ułożył Jan Karłowicz, Kraków 1900–1911.

¹⁷ Гл. Maria Malec, *Staropolskie skrócone nazwy osobowe od imion dwuczłonowych*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.

‘моцны, дужы’). Форма *Biernat* зафіксавана польскім лінгвістам Базылем Ціханюком¹⁸. У аснове прозвішча *Зыгмантовіч* асабовае імя *Зыгмунд* (*Zygmunt*) – польскі варыянт старажытнагерманскага імені *Cigizmund*. Носьбіт прозвішча *Крышаловіч* – нашчадак чалавека па імені *Крыш* (*Krysz*) або *Крышко*, *Крышань* (*Kryszko*, *Kryszel*). Базыль Ціханюк адносіць іх да ліку размоўных варыянтаў каталіцкага імя *Крыштоф* (*Krzysztof*). Прозвішча *Саба* ўзводзіцца да грэчаскага асабовага імя *Саба* (*Saba*), якое засведчана Базылем Ціханюком на польска-беларускім памежжы. Мяркуючы па ўсім, гэта польска-каталіцкі варыянт царкоўных імёнаў *Савватый*, *Савва*. Прозвішча *Сопат* утворана ад асабовага імя *Сопат* (*Sopot*). Базыль Ціханюк разглядае яго як скарочаны варыянт біблейскага імя *Иозофат* (*Jozafat*). Прозвішча *Стэмпкоўскі* вытворнае ад назвы населенага пункта *Стэмпкова* (*Stępkowo*), якое ўпамінаецца ў польскіх старажытных помніках. У аснове назвы паселішча старапольскае скарочанае асабовае імя *Стэп* (ад двухасноўных імёнаў *Nieu-Step* або *Po-step*), зафіксаванае польскай лінгвісткай Марыяй Малец¹⁹.

3.3. Прадстаўнічая колькасць прозвішчаў у беларускай антрапанімічнай сістэме выяўляе ў сваёй **лексічнай аснове** матывацыйную сувязь са словамі польскай мовы, як літаратурнымі, так і дыялектнымі²⁰. Так, *агульнамоўныя* польскія адзінкі знайшлі адлюстраванне ў наступных беларускіх прозвішчах.

Напрыклад, прозвішча *Асадчы* ўтворана ад аналагічнага празвання са значэннем ‘першапасалянец, заснавальнік новага паселішча (асады)’. Слова *осадчий* было шырока распаўсюджана ў старабеларускім пісьменстве, асабліва ў XVII ст., у перыяд ўваходжання

¹⁸ Тут і далей пры спасылках на Базыля Ціханюка маецца на ўвазе выданне: Bazyli Tichoniuk, *Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od wieku XVI do roku 1839*, Zielona Góra 2000.

¹⁹ Гл. Maria Malec, *Staropolskie skrócone nazwy...*, тамсама.

²⁰ Падзел лексем на літаратурныя і дыялектныя і выяўленне наяўнасці слова ў польскай літаратурнай мове ў п. 3.3. ажыццяўлялася паводле выдання: *Inny słownik języka polskiego*, t. 1–2. Warszawa 2000. Фіксацыя слова ў польскіх дыялектах правяралася паводле: *Słownik gwar polskich...*, тамсама.

беларускіх земляў у склад Рэчы Паспалітай. Сам тэрмін *osada* запазычаны з польскай мовы са значэннем ‘паселішча’. Прозвішча **Дэмбіцкі** можна расшыфраваць як ураджэнец або ўладальнік вёскі *Дэмбіна* ад польскага слова *dębina* ‘дубовы лес’. У прозвішчы **Жэглис** бачыцца сувязь з польскім словам *żeglarz* ‘чалавек, які плавае на лодцы з ветразем; марак’. Прозвішча **Заянчкоўскі** паходзіць ад польскага слова *zajaczyk* – ‘зайчык’. Спачатку гэта было празваннем чалавека, які, відаць, нечым нагадваў такога звярка – быў ласкавым, трапяткім, дабразычлівым да людзей. Прозвішча **Катвіцкі**, верагодна, звязана з польскім словам *kotwica* ‘якар’. Пад назвай *Котвіца* вядомы родавы герб польскай шляхты з выявай якара. *Катвіцкі* – той, хто належыць да польскай шляхты з гербам *Катвіца*. Прозвішча **Кулявец** азначае нашчадка чалавека па празванні *Кулявы* або *Куляй* па прымеце прыметніка *kulawy* ‘кульгавы’. У аснове прозвішча **Неўмяржыцкі** слова *umrzeć* ‘памерці’. У спалучэнні з адмоўем *не-* прозвішча суадносіцца з рускім прозвішчам *Бессмертный*. Прозвішча **Плахетка** ўтворана ад аднаіменнага празвання, у аснову якога пакладзена польскае слова *plachta, placheta* ‘кавалак суролага палатна’. Так маглі празваць чалавека, які насіў адзенне з такога палатна. Прозвішча **Поздзер** узыходзіць да аднаіменнага празвання, якое суадносіцца з польскім словам *paźdierz* ‘кастрыца, маленькія кавалачкі лёну, якія аддзяляюцца пры яго першаснай апрацоўцы’. У пераносным значэнні *Поздзер* – гэта чалавек невялікага росту. Прозвішча **Прыхач** узыходзіць да дзеяслова польскай мовы *pruchać* ‘смеючыся, утвараць носам характэрныя гукі, пырскаць (смахам)’; у пераносным сэнсе – ‘выказваць незадавальненне’. Прозвішча **Скуліноўскі** – вытворнае ад празвання *Скуліна* па дзеянні польскага зваротнага дзеяслова *skulić się* ‘скурчыцца, сагнуцца’. Адсюль *Скуліна* – чалавек сагнуты, згорблены. Асновай для прозвішча **Урублеўскі** паслужыла польскае слова *wróbel* ‘верабей’. У аснове прозвішча **Цыгляронак** польскае слова *ceglarz* ‘той, хто вырабляе цэглу’. Так сама называецца і той, хто ўзводзіць дах; страхар²¹.

²¹ Гл. А. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970.

У аснове асобных прозвішчаў фіксуюцца польскія лексемы рэгіянальнай лакалізацыі.

Так, прозвішча **Бугара** паходзіць ад празвання чалавека па значэнні польскага дыялектнага слова *bigar* ‘авадзень, казурка, якая жаліць’, якое мог атрымаць чалавек з’едлівы, востры на язык. Прозвішча **Вахар** узыходзіць да польскай рэгіянальнай лексемы *wacharz* ‘начны вартаўнік’, якое з’яўляецца вытворным ад слова *wacha* ‘начная варта, вахта’. У прозвішчы **Гембіцкі** знаходзіцца сувязь з польскім словам *gebat* ‘чалавек з неспакойным характарам або крыклівы’. У польскай мове ёсць і іншыя словы з асновай *geb-*: *gęba* ‘губа’, *gebarować* ‘крычаць, выдумваць’, *gębiasty* ‘крыклівы’, *gebowanie* ‘сварка’. У аснове прозвішча **Жагула** ляжыць празванне па дзеянні польскага дзеяслова *żegać* ‘хутка бегаць’. Носьбіт прозвішча **Згурскі** – ураджэнец населенага пункта *Згурск* (Чэрвеньскі раён Мінскай вобласці), назва якога паходзіць ад польскага дыялектнага слова *zgórek* ‘невялікі пагорак’. Прозвішча **Лядак** паходзіць ад празвання па значэнні польскага дыялектнага дзеяслова *ledać* ‘цярпець, не супраціўляцца, затойваць крыўду’. Адпаведна, можна меркаваць, што **Лядак** – чалавек цярплівы або сарамлівы. Прозвішча **Кукл** узыходзіць да празвання чалавека па значэнні польскага дыялектнага прыметніка *kukłaty* ‘крываногі’. Прозвішча **Мяндзіла** паходзіць ад польскага дзеяслова *mędzić* ‘трапаць лён, каноплі’. **Мяндзіла** – той, хто выконвае такія віды работы. У аснове прозвішча **Рукляцоў** празванне *Руклец* – ураджэнец вёскі *Руклі* (Аршанскі раён Віцебскай вобласці), назва паходзіць ад празвання *Рукля*, якое, верагодна, суадносіцца з польскім словам *rukłina* ‘груда, глыба’. У пераносным сэнсе *Рукля* – чалавек грузны, абцяжараны паўнатой. Аснову прозвішча **Спрыцына** складае празванне па значэнні польскага рэгіянальнага слова *szprync* ‘свавольствы’. Прозвішча можна таксама суадносіць з польскім рэгіянальным дзеясловам *sprenować* ‘свавольнічаць’. Асновай для прозвішча **Стрэх**, як можна меркаваць, паслужыла празванне *Стрэх* па прымеце польскага дыялектнага прыметніка *strechlaty* ‘панылы, журботны, сарамлівы’. Адсюль **Стрэх** – чалавек ціхі, невясёлы. Прозвішча **Фуголь** паходзіць ад празвання па

значэнні польскага дзеяслова *fuhować* ‘уцякаць’. Адпаведна *Фуголь* можа азначаць ‘уцякач’. У аснове прозвішча *Швайдзюк* празванне *Швайда* па дзеянні дзеяслова *szwajdrać* ‘балбатаць’. Прозвішча *Шмірэйчык* паходзіць ад празвання *Шміра* па значэнні польскага слова *szmira* ‘п’янка, выпіўка’. Такое празванне магло надавацца таму, хто валодае піўной або сам з’яўляецца аматарам выпіўкі. Прозвішча *Шэф* можна суадносіць са скарачонай размоўнай формай слова *шефар*, якое зафіксавана ў старабеларускай мове як запазычанне з польскай са значэннем ‘распараднік, эканом’²².

3.4. Адзначаюцца выпадкі, калі ўзвядзенне асновы прозвішча да польскіх крыніц уяўляецца **верагоднасным** на фоне іншых магчымых тлумачэнняў прозвішчнай этымалогіі.

Напрыклад, прозвішча *Булак* можна ўзводзіць да празвання па значэнні беларускага дыялектнага слова *бульі* ‘вытарашчаныя вочы’ і *булаты* ‘лупавокі’²³. Аднак у ім можа быць закладзена і значэнне аднаго з польскіх дыялектных слоў *bulak* ‘бык’ або *buła* ‘жаўлак, вугор’, а таксама слова *bulaty* ‘вуграваты’²⁴. У пераносным сэнсе гэта можа азначаць чалавека наравістага, упартага, незгаворлівага або чалавека з жаўлакамі ці вуграмі. Прозвішчы *Гоц*, *Гацук* першапачаткова, верагодна, з’явіліся як празванні чалавека або па дзеянні беларускага рэгіянальнага дзеяслова *гаціць* ‘бегаць, падскокваючы; насіцца’²⁵ або ад польскага *gasać* – ‘хутка ісці’. Паходжанне празвання магчыма таксама ад польскага слова *gosc* ‘палка, тростачка’; у пераносным сэнсе – ‘чалавек, які абаліраецца на палку, тростачку’. Дзве версіі магчымыя і пры тлумачэнні паходжання прозвішча *Драбiк*: ад празвання *Драбiк* па значэнні беларускага рэгіянальнага слова *драбы* ‘рэбры’, г. зн. чалавек вельмі худы, з рэбрамі, якія тырчаць, або ад празвання *Драб* па значэнні польскага дыялектнага

²² Гл. А. М. Булыка, *Даўнія запазычаныя беларускай мовы*, Мінск 1980.

²³ Гл. *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, у 5 тамах, Мінск 1979–1986.

²⁴ Гл. *Słownik gwar polskich...*, тамсама.

²⁵ Гл. *Слоўнік беларускіх гаворак...*, тамсама.

слова *drab* ‘1. малады чалавек, абгорнуты саломай, які ўдзельнічае ў навагоднім абрадзе; 2. лянiвы чалавек’²⁶ або ‘высокі непрыгожы мужчына’²⁷. Прозвішча **Змушко** магло быць ўтворана ад празвання *Змушка* (*Змушак*) па дзеянні польскага дзеяслова *zmyszić* ‘парушыць рэлігійны пост’²⁸. Адсюль *Змушка* (*Змушак*) – той, хто не прытрымліваецца паста. Але не выключана, што *Змушка* – гэта празванне па дзеянні беларускага рэгіянальнага дзеяслова *змушліць* ‘прыдумаць’²⁹. У гэтым выпадку *Змушка* – гэта прыдумшчык, забаўнік. Прозвішча **Лычак** ўзыходзіць да ўкраінскага слова *личак* ‘абутак з лыка’³⁰. *Лычаковым* называлі таксама простае адзенне, а тых, хто яе насіў, – *лычакамі*. Але ўтварэнне прозвішча магчымае і ад польскага слова *łuczak* ‘гарадскі жыхар’³¹. Прозвішча **Окрут** таксама не мае адназначнага тлумачэння. Зыходзячы з паказанняў старабеларускай і сучаснай беларускай мовы, утварэнню прозвішча папярэднічала празванне *Окрут* па прымеце прыметніка *окрутный* (*акрутны*) ‘суровы, упарты’. Прыметнік *okrutny* ёсць таксама і ў польскай мове ў тым самым значэнні, што і ў беларускай³². У пераносе на чалавека *Окрут* – гэта чалавек суролага нораву. А ў рускай мове *окрутный* – ‘той, хто мае адносіны да вырабу адзення’. Маюцца і іншыя роднасныя словы *окрута*, *окруты* ‘адзенне’, *окручивать* ‘абмотваць, абвіваць’ і ‘апранаць’, *окрутник* ‘прыбраны’³³. Са значэння гэтых слоў вынікае, што слова *окрут* магло служыць для абазначэння таго, хто вырабляе адзенне, і ўжывацца ў значэнні ‘шавец’. У аснове прозвішча **Роў** аднаіменнае празванне па адным са значэнняў дзеяслова *роіць*. У польскай мове *roić* – ‘бурна праяўляцца, мець выбухны характар’³⁴, ‘фантазіраваць, марыць’ – тое ж,

²⁶ Гл. *Słownik gwar polskich...*, тамсама.

²⁷ Гл. *Inny słownik języka polskiego...*, тамсама.

²⁸ Гл. *Słownik gwar polskich...*, тамсама.

²⁹ Гл. *Тураўскі слоўнік*, у 5 т., Мінск 1982–1987.

³⁰ Гл. Б. Гринченко, *Словник української мови*, в 4 т., Київ 1907–1909.

³¹ Гл. *Słownik gwar polskich...*, тамсама.

³² Тамсама.

³³ Гл. Владимир Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, в 4 т., Москва 1978–1980 (факсимильное переизд. по изд. 1880–1882 гг.).

³⁴ Гл. *Słownik gwar polskich...*, тамсама.

што беларускае *мроіць*³⁵, а ў рускай мове *роить* – ‘капрызіць’³⁶. У аснове прозвішча **Ружыцкі** празванне *Ружы* ад беларускага дыялектнага *ружы* ‘з рудымі (рыжымі) валасамі’³⁷. У гэтым значэнні слова *ружый* (*ruży*) фіксуецца і ў рэгіянальных слоўніках рускай і польскай мовы³⁸. Немагчыма высветліць, словам з якой мовы матываванае прозвішча. Зыходным для ўтварэння прозвішча **Сікорскі** найбольш верагодна паслужыла назва вёскі *Сікорыца* (Гродзенскага раёна Гродзенскай вобласці) – магчымае месца нараджэння або ўладання першага яго носьбіта. У аснове назвы вёскі польскае слова *sikora* ‘сініца’ або ўкраінскае дыялектнае слова *сикорка* з тым жа значэннем³⁹. Прозвішча **Скурчаеў** належыць нашчадку чалавека па празванні *Скурч* (*Скурчай*), якое ўтварылася або па дзеянні беларускага дыялектнага дзеяслова *скурчыць* ‘спаралізаваць’ або ад польскіх слоў *skurcz* ‘сутарга’ і *skurczyć* ‘звесці сутаргай’. Прозвішча **Сурвіла** можа паходзіць ад асабовага імя *Сурвіла* – размоўнага варыянта імя *Сярвіл*, рус. *Сервил*⁴⁰. Але нельга выключыць і верагоднасць утварэння прозвішча ад польскага слова *surwa* ‘вялікая труба, сурма’⁴¹ шляхам далучэння суфікса *-іла*. У гэтым выпадку *Сурвіла* – гэта той, хто грае на сурве, або проста ўладальнік гучнага голасу. Асновай для прозвішча **Чыгар**, **Чыгараў** паслужыла слова *чигарь*, утворанае па дзеянні дзеяслова *czyhać* (*чигать*), які адзначаецца ў старапольскіх і старабеларускіх пісьмовых помніках, а таксама ў *Слоўніку* Б. Грынчэнкі ў значэнні ‘знаходзіцца ў засадзе з мэтай высачыць каго-н. (чалавека, жывёлу, птушку)’. У *Слоўніку беларускай мовы* І. Насовіча *чигать* азначае ‘злобна пазіраць, гаварыць у злосным тоне’. У прозвішчы магло адлюстравана як старажытнае, так і больш позняе значэнне. У аснову прозвішча **Чулін** магло быць пакладзена празванне *Чулы* па значэнні беларускага прыметніка

³⁵ Гл. A. Brückner, *Słownik etymologiczny...*, тамсама.

³⁶ Гл. Владимир Даль, *Толковый словарь...*, тамсама.

³⁷ Гл. *Слоўнік беларускіх гаворак...*, тамсама.

³⁸ Гл. Владимир Даль, *Толковый словарь...*, тамсама; A. Brückner, *Słownik etymologiczny...*, тамсама.

³⁹ Гл. Б. Гринченко, *Словник української мови...*, тамсама.

⁴⁰ Гл. А. В. Суперанская, *Словарь народных форм русских имён*, Москва 2010.

⁴¹ Гл. *Słownik gwar polskich...*, тамсама.

чулы ‘уважлівы, спагадлівы; уражлівы’⁴² або ‘паслухмяны, уважлівы’⁴³, ‘абачлівы, жывы’⁴⁴. З другога боку, асновай магло паслужыць празванне *Чула* па значэнні польскага слова *czuła* ‘анучкі, абрыўкі’⁴⁵. Так маглі празваць чалавека, які займаўся продажаў рэшткаў тканіны пасля кройкі.

3.5. Польская мова магла таксама службыць пасярэдніцай пры транспартацыі з іншых моў лексем, якія зафіксаваліся ў асновах беларускіх прозвішчаў.

Напрыклад, у прозвішча *Буриш* мае нямецкія карані (ад нямецкага *Bursche* ‘хлопец’, ‘малады чалавек’; ‘вучань (рамесніка)’; ‘слуга’; ‘студэнт (член студэнцкай карпарацыі ў Германіі)’). Але не выключана, што першымі гэтыя слова запазычылі палякі або літоўцы. У польскай мове *bursz* – гэта студэнт, малады чалавек, які весела праводзіць жыццё. У літоўскай мове *buršas* – ‘хлопец’⁴⁶. У аснову прозвішча *Ламзакі* пакладзена празванне *Ламзак*, матываванае агульным назоўнікам *ламзак*. Слова фіксуецца ў польскім дыялектным слоўніку Яна Карловіча і рускім *Словаре У. Даля*. Але слова гэтае па сваім паходжанні не польскае і не рускае. Яно ўзыходзіць да нямецкага складанага слова *Lamsak* ‘скураная сумка, торба’. На глебе славянскіх моў слова было пераагучана і пераасэнсавана. У польскай мове *łamzak* гэта ‘хітрун, спрытняга; бедны яўрэй, які займаецца зборам ануч’⁴⁷. У рускай мове *ламзак* гэта ‘торба, плеченая з лыка’⁴⁸. Прозвішча *Сплендар* паходзіць ад аднаіменнага празвання па значэнні лацінскага слова *splendor* ‘бляск, вялікапышнасць’. Так маглі называць чалавека шляхетнага роду, той,

⁴² Гл. *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, у 5 т., Мінск 1977–1984.

⁴³ Гл. І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983 (факсімільнае выд. *Словаря бѣлорускаго нарѣчя*, Спб. 1870).

⁴⁴ Гл. Мікола Каспяровіч, *Віцебскі краёвы слоўнік (матар’ялы)*, Менск 2011 (факсімільнае перавыд. паводле: Віцебск: выд. Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства і выдавецтва «Заря запада», 1927).

⁴⁵ Гл. *Słownik gwar polskich...*, тамсама.

⁴⁶ Гл. М. В. Бірыла, *Беларуская антрапанімія...*, тамсама.

⁴⁷ Гл. *Słownik gwar polskich...*, тамсама.

⁴⁸ Гл. Владимир Даль, *Толковый словарь...*, тамсама; А. Brückner, *Słownik etymologiczny...*, тамсама.

хто вызначаўся славай, багаццем. Найбольш верагодна, што з латыні слова было запазычана ў польскую мову з тым жа значэннем і на глебе польскай мовы пераўтварылася ў прозвішча. Прозвішча *Шлягоўскі* па паходжанні нямецкае (ад слова *Schlage* – моцны ўдар; молат, трамбоўка). Адсюль жа беларускія словы *шляга* ‘трамбоўка, доўбня’; *шлегаць* ‘сцябаць, біць, падганяць пугай’⁴⁹. У беларускую мову гэтыя словы хутчэй за ўсё прыйшлі праз польскую мову, у якой *szlaga* азначае ‘прылада для забівання паляў у шахце; таран’⁵⁰. У аснову прозвішча *Шэндзіл* найбольш верагодна пакладзена польскае слова *szędziół* ‘драўлянае пакрыццё для даха; гонт, дранка’ (ад нямецкага слова *Schindel* з тым жа значэннем). Продак носьбіта такога прозвішча мог быць па прафесіі страхаром.

У цэлым даныя этымалагічнага аналізу дазваляюць канстатаваць разнапланавы польскі моўны ўплыў на беларускую прозвішчную сістэму. Аб’ём гэтага ўплыву даволі прадстаўнічы і складае каля 10% прозвішчаў з нашай выбаркі (з 2500 адвольна адабраных сучасных беларускіх прозвішчаў 237 адзінак тым ці іншым чынам – фармальна або паводле значэння матывуючай асновы – суадносяцца з польскімі).

Нават той адносна невялікі фрагмент, прааналізаваны ў артыкуле, сведчыць, што ўтваральныя кампаненты беларускіх прозвішчаў глыбока пусцілі карані ў гісторыю і культуру нашых продкаў. У іх увасоблены жыццёвы досвед папярэдніх пакаленняў, арыгінальная моўная творчасць, мудрасць, досціп, фантазія, асаблівасці веравызнання. І хоць, як лічаць навукоўцы, «этнас часцей вызначаецца праз імя, а не праз прозвішча»⁵¹, матывавальныя асновы прозвішчаў таксама этнічна інфарматыўныя. У складзе прозвішчаў прадстаўлена багатая палітра моўных элементаў з культурнага жыцця нашых продкаў і, як дэманструе наш матэрыял, выразна выяўлена ступень і характар сувязяў з іншымі народамі.

⁴⁹ Гл. *Слоўнік беларускіх гаворак...*, тамсама.

⁵⁰ Гл. А. Brückner, *Słownik etymologiczny...*, тамсама.

⁵¹ А. Cieślíkowa, М. Malec, *Kryteria włączania nazwisk z ziem pogranicznych do opracowania Antroponimii Polski XVI do XVIII wieku*, [y:] „*Studia sławistyczne*” 1. *Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*, Białystok 1999, s. 70.

Belarusian surnames with the Polish origin

SUMMARY

In the article *Belarusian surnames with the Polish origin* the Polish influence on the system of Belarusian surnames is considered. The extra- and intra linguistic reasons that determined the Polish language influence are emphasized. It is shown, that first of all it is revealed not is the formal examples, particularly in the frame of the surnames with formants *-ski, -tski*, but in the content of the basis frames. The following groups of Belarusian surnames which have the features of the Polish influence are clarified:

- the surnames of the Polish vowels (*Blotsky, Glymbotsky, Szydlowski* and under);
- the surnames with the basis of Polish-Catholic proper name (*Bunus, Zygmantovich, Stempkovsky* and under);
- the surnames with the etymological basis originating from the Polish lexemes (*Zheglis, Skulinovski, Tsyglyaronak* and under), including regional (*Vahar, Zhagula, Fugol* and under).
- The examples when connection between the basis of the surname with the Polish words looks feasible (*Zmushko, Lychak, Survila* and under), as well as the situation, when the Polish language played an intermediary role in transferring of the foreign (mostly German) lexemes, which the motivative basis of the Belarusian surnames (*Bursh, Lamzaki, Shendzil* and under) are denoted.

Ключавыя словы: беларускія прозвішчы, прозвішчная аснова, матывацыйная база, каталіцкія формы імёнаў, польская агаласоўка, польскі ўплыў, польскае моўнае пасярэдніцтва.

Key words: Belarusian surnames, family basis, motivational base, Catholic forms of names, Polish announcement, Polish influence, the Polish language mediation.

Beata Kuryłowicz

Uniwersytet w Białymstoku

CECHY WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIE W POLSKICH ŹRÓDŁACH
RĘKOPIŚMIENNYCH Z PODLASIA DRUGIEJ POŁOWY XVI WIEKU.
PRZYCZYNEK DO DZIEJÓW KONTAKTÓW POLSKO-RUSKICH¹

Zróznicowanie etniczne i językowe, będące konsekwencją rozwoju osadnictwa w XV i XVI wieku, jest charakterystyczną cechą Podlasia. Mazowiecka odmiana polszczyzny zetknęła się tu z gwarami wschodniosłowiańskimi, a nawet w niewielkim stopniu bałtyckimi (gwary litewskie)². Według

¹ Tekst, w nowej odsłonie pod względem redakcji i aparatu naukowego, stanowi fragment publikowanych już wyników badań nad stanem języka polskiego w szesnastowiecznych księgach miejskich Knyszyna, prowadzonych w ramach projektu doktorskiego w latach 1999–2004. Rozproszone w obszernej publikacji (*Język polski w szesnastowiecznych księgach miejskich Knyszyna*, Białystok 2005), a przez to trudne do odnalezienia, informacje o efektach oddziaływania języków wschodniosłowiańskich na polszczyznę typu północno-wschodniego zachęciły autorkę do sporządzenia odrębnego szkicu, w którym w sposób zwarty przedstawiono językowe konsekwencje kontaktów polsko-ruskich w XVI wieku.

Publikacja finansowana ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dotacji na utrzymanie potencjału badawczego przyznanej Wydziałowi Filologicznemu Uniwersytetu w Białymstoku.

² Zob. A. Obrębska-Jabłońska, *Dialektologiczna problematyka badań slawistycznych na Białostoczczyźnie*, „Acta Baltico-Slavica”, t. I, Białystok 1964, s. 197–205. Autorka artykułu podaje, że na obszarze Białostoczczyzny stykają się grupy językowe zachodniosłowiańskie, czyli „mazowiecki dialekt ludności wiejskiej osiadłej na terenach wschodnich oraz język polski (dialekt kulturalny?) ludności dwujęzycznej zmodyfikowany w ustach autochtonów” oraz

Z. Kurzowej, skomplikowane stosunki demograficzno-językowe na Podlasiu były kontynuacją stanu panującego w Wielkim Księstwie Litewskim: „Mieszane stosunki ludnościowe i językowe na Podlasiu są niejako przedłużeniem sytuacji ludnościowej i językowej, jaka panowała w Wielkim Księstwie Litewskim i doprowadziła do powstania dialektu północnokresowego”³. B. Nowowiejski z kolei zwrócił uwagę na odmienną genezę i mechanizm powstawania obu typów polszczyzny. Polszczyzna północnokresowa rozwijała się „w warunkach superstratu”, a odizolowana od polskiego centrum językowego kreowała własne innowacje i zachowywała archaizmy, podczas gdy „język polski Białostoczczyzny ukształtował się jako adstrat wobec stykających się z nim gwar wschodniosłowiańskich, rzadziej bałtyckich. Polszczyzna Białostoczczyzny nie ma charakteru wyspowego, nigdy nie straciła na dłuższy czas kontaktu z centrum kulturalno-językowym”⁴.

Polszczyznę typu północno-wschodniego, ukształtowaną między innymi pod wpływem bliskich kontaktów z językami ruskimi, charakteryzuje obecność cech właściwych językom wschodniosłowiańskim, co stanowi przedmiot rozważań niniejszego szkicu. Podstawę materiałową stanowią tu teksty polskie z drugiej połowy XVI wieku, a konkretnie knyszyńskie dokumenty sądowe znajdujące się w zespole ksiąg miejskich Knyszyna, przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Jest to wolumen w kształcie prostokąta o wymiarach 22 x 34 cm, liczący 238 kart. Z ustaleń J. Maroszka wynika, że rękopis został przekazany do AGAD w 1963 r. z ZSRR. „Bez wątplenia były to tomy najbardziej zawilgocone, wewnątrz przemieszane i wtórnie oprawione z luzów archiwalnych”⁵.

wschodniosłowiańskie reprezentowane przez „trzy odłamy języków ruskich: gwary południowo-zachodniej Białorusi, gwary przejściowe od południowo-zachodnio-białoruskich do północno-ukraińskich, a także niewielkie skupienia dialektu wielkoruskiego”.

³ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Kraków 1993, s. 475.

⁴ B. Nowowiejski, *Język polski Białostoczczyzny – odmiana polszczyzny kresowej?*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia*, t. II, Białystok 1999, s. 26.

⁵ J. Maroszek, *Wstęp do Akt albo spraw sądów miasta knyszyńskiego 1553–1580*, t. I, oprac. J. Maroszek, Białystok 1999, s. 7.

W woluminie zszyto razem rękopisy spisywane w okresie od 1553 roku do roku 1706. Przy scalaniu dokumentów nie zachowano porządku chronologicznego. Nie dbano także o zachowanie dawnego układu. W jedną całość połączono akta sądu wójtowsko-ławniczego i burmistrzowsko-radzieckiego. Rękopis ten został wydany drukiem pt. *Akta albo sprawy sądów miasta knyszyńskiego 1553–1580* w 1999 r. przez J. Maroszka.

Przedmiotowe dokumenty o charakterze kancelaryjnym dotyczą spraw związanych z kupnem, sprzedażą i zamianą nieruchomości, długami, kradzieżami, rozbojami, kwestiami spadkowymi, oszczerstwami szkodzącymi dobrej sławie obywateli oraz różnego rodzaju umowami zawieranymi przez mieszkańców miasta. Zawierają one także protokoły z zeznań świadków. Zapiski są różne: krótkie i lakoniczne, ograniczające się do podania daty rozprawy, nazwisk stron i wyroku, dłuższe – wyjaśniające przyczynę sporu i uzasadnienie wyroku, jak również bardzo szczegółowe, np. protokoły z przebiegu całej rozprawy.

Niżej przedstawiony przegląd cech ukształtowanych pod wpływem języków wschodniosłowiańskich, obecnych w podlaskich rękopisach z drugiej połowy XVI stulecia, dotyczyć będzie kolejno zjawisk fonetycznych, fleksyjnych, składniowych i leksykalnych.

Właściwości fonetyczne szesnastowiecznej mowy knyszyńskiej zostały odtworzone na podstawie tekstu zapisanego, stąd też fakty fonetyczne przeplatają się tu z graficznymi, a niezwykle trudne ustalenia dotyczące brzmienia głosek nierzadko są efektem wyboru jednej z wielu możliwości interpretacyjnych i wymagały konfrontowania wariantów fonetycznych z różnych szesnastowiecznych i późniejszych odmian polszczyzny.

Jedną z własności głosowych podlaskiej mowy, wyróżniającą ją na tle ogólnopolskim, a ukształtowaną pod wpływem języków ruskich, było pochylone *a*, które prawdopodobnie nie różniło się od swojego jasnego odpowiednika. Za taką interpretacją przemawia brak zapisów wskazujących na wymowę *ǎ* jako *o*. Położenie geograficzne Knyszyna i związana z tym specyficzna sytuacja narodowościowa także mogą wskazywać na nieobecność w systemie samogłoskowym Podlasian *ǎ*. K. Nitsch widział przyczynę zaniku *ǎ* w języku literackim właśnie we wpływie możnowładców,

szlachty i mieszczaństwa z Ukrainy i Białorusi, w których języku taka głoska nie istniała. Pochylone *a* nie występowało również w części ziem mazowieckich⁶. Ponadto identyfikacja *ǫ* z *a* jasnym zachowała się w gwarach na całym wschodzie kraju i szerokim pasie ciągnącym się poprzez środkowe Mazowsze aż po Kociewie⁷.

W podlaskich rękopisach zostały poświadczone przykłady wskazujące na zwężoną wymowę samogłoski *é*, niezgodną z szesnastowiecznym stanem ogólnopolskim, np.: *niktore* (niektóre) 22, *kussnyrzowa* (kuśnierzowa) 37, *nimyal* (nie miał) 59v, *nyma* (nie ma) 74v, *nimas* (nie masz) 217, *nimieli* (nie mieli) 224v, *chmyl* (chmiel) 72v i kilka innych poświadczeń, *odyszly* (odeszli) 92, *tymi trzymi* (tymi trzema) 7v, *poltrzymi* (półtrzema) 83v *panyskygo* (pańskiego) 86v, być może także *wolij* (woli) 11, *plebanij* (plebanii) 93v, *obligatij* (obligacji) 227v, *Zofij* (Zofii) 2 21, *kontradycij* (kontradykcji) 234v. Podobny stan rzeczy odnotowany został w tekstach późniejszych pochodzących z kresów, np.: w zapisach przemyskich rzemieślników z XVII i XVIII w.⁸, czy Poczobuta i Sapiehy⁹. Z obserwacji Z. Kurzowej wynika, że w materiałach *Akt Wileńskiej Komisji*¹⁰ z XVII i XVIII w. zakres występowania *i*, *y* w miejsce *é* jest dość szeroki¹¹. Także w języku filomatów Z. Kurzowa zaobserwowała dużą liczbę przykładów z wąskim *e* i uznała taką wymowę za cechę kresową¹². Prawdopodobnie również poeci z kresów wschodnich, jak Szarzyński, Szymonowic, Zimorowicze, wymawiali wąskie *e*. Świadczą o tym rymy *é* z *i*, *y*¹³. Natomiast

⁶ K. Nitsch, *Wpływ prowincji ruskich na polszczyznę literacką*, Język Polski I, 1913, s. 79–83.

⁷ A. Furdal, *O przyczynach zmian głosowych w języku polskim*, Wrocław 1964, s. 98, H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich*, Warszawa 1965, s. 107.

⁸ H. Wiśniewska, *Polszczyzna przemyska wieków XVII–XVIII*, Wrocław 1975, s. 20.

⁹ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w. Na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy*, Wrocław 1983, s. 32–33.

¹⁰ Dalej skrót AWK.

¹¹ Z. Kurzowa, *Język polski...*, dz. cyt., s. 67–68.

¹² Z. Kurzowa, *Studia nad językiem filomatów i filaretów (fonetyka, fleksja i składnia)*, Kraków 1972, s. 26.

¹³ K. Nitsch, *Z historii polskich rymów*, Warszawa 1912, s. 17–18.

w szesnastowiecznej polszczyźnie ogólnej *e* pochylone zbliżało się raczej ku *e* jasnemu¹⁴, ale już w w. XVII rodowity Polak Potocki rymuje *é* z *i*, *y*¹⁵. H. Koneczna uważa, że w starych dialektach Polski zwężenie *e* pochylonego miało niejednolite natężenie, poeci XVI w. „rymują *é* równie często z *e*, jak *i* z *é*, nigdy zaś z *i*, co wskazywałoby na stosunkowo niewielkie zwężenie *é*. Jednakże poeci czerwonoruscy z XVI–XVII w. rymy te już wprowadzają (...) W XVII w. poeci z ziem rdzennie polskich rymują nadal *é* z *e*, ale również *é* z *i*, *y*”¹⁶. Z. Stieber uważa, że *é* spłynęło z *i*, *y* najpierw w wymowie Polaków z Czerwonej Rusi, a trochę później na terenach czysto polskich (...) ¹⁷. Na tej podstawie można przypuszczać, że w podlaskich tekstach, których język jest swoistym ogniwem pośrednim między polszczyzną kresową a dialektami rdzennie polskimi, widzimy początki spływania samogłoski *é* z *i*, *y*.

Inną właściwością fonetyczną polszczyzny podlaskiej, niespotykaną raczej w języku ogólnopolskim, była rozszczepiona wymowa nosówek przed spółgłoskami szczelinowymi, np.: *czenscz* (część) 228, *często* (często) 220, *sanssiada* (sąsiada) 66., *nawianzal* (nawiązał) 215v, w *sąnsieku* (w sąsieku) 217, *sąnsiedzi* (sąsiedzi) 217, *sąmsiada* (sąsiada) 230v, *mąnz* (mąż) 219, *mąnz* (mąż) 224. Taka wymowa, zdaniem Z. Kurzowej, cechuje dialekty kresowe, zarówno południowy, jak i północny¹⁸. Obecna jest między innymi w języku Poczobuta i Sapiehy, a także siedemnasto- i osiemnastowiecznej epistolografii z kresów południowych¹⁹. Z. Kurzowa wyjaśnia, że przyczyny tego zjawiska wynikają z kontaktu polszczyzny z językami ruskimi. „Nie znająca bowiem samogłosek nosowych ruskojęzyczna ludność Wielkiego Księstwa Litewskiego, musiała niejako uczyć się wymowy polskich samogłosek *ę*, *o*. Przyswajała je podstawiając samogłoski własnego

¹⁴ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1980, s. 286.

¹⁵ Z. Stieber, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Warszawa 1952, s. 45.

¹⁶ H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich*, Warszawa 1965., s. 103.

¹⁷ Z. Stieber, *Rozwój fonologiczny...*, dz. cyt., s. 42.

¹⁸ Z. Kurzowa, *Polszczyzna Lwowa i kresów południowoschodnich do 1939 r.*, Warszawa-Kraków 1985, s. 79–81, Taż, *Język polski Wileńszczyzny...*, s. 81–82.

¹⁹ Smolińska B., *Polszczyzna północnokresowa...*, s. 23, K. Sicińska, *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*, Łódź, 2013, s. 122.

systemu w miejsce odpowiednich < trudnych > głosek języka przyswajanego. I tak w miejsce ogólnopolskiego *ę* podstawiła znane białoruszczyźnie *e + N*, w miejsce ogólnopolskiego *o* połączenia *o + N*²⁰. Należy dodać, że M. Bargieł w *Zapiskach warszawskich* z XV–XVI w. odnotowała przykłady rozszczepionej wymowy nosówek przed spółgłoskami szczelinowymi, przy czym stwierdza ona, że tego typu zapisy świadczą o stosowaniu starego, tradycyjnego sposobu oznaczania samogłosek nosowych bez względu na pozycję²¹.

W wymowie szesnastowiecznych Podlasian, utrwalonej w knyszyńskich aktach sądowych, zwraca uwagę również realizacja wygłosowego *o* jako *u*, np. *przedemnu* (przede mną) 72v i kilka innych przykładów, *przed wssiczku radu nassu* (przed wszycką radą naszą) 72v, *ju odielea* (ją odjęła) 73v. Być może mamy tu do czynienia z substytucją ruskiego *u* w miejsce dawnej nosówki tylnej. Podobne przykłady występują w innych tekstach pochodzących ze wschodnich rubieży Rzeczypospolitej, np. w *AWK*²², czy w księgach cechowych Przemyśla²³.

O wpływach ruskich na język szesnastowiecznego Podlasia może świadczyć mieszanie spółgłosek *l* i *ł*, na co wskazują jedynie te przykłady, w których *ł* zostało zapisane za pomocą *li*, np.: *Dzialio ssie* (działo się) 4v, *wliasni* (własny) 5, *zieznaia* (zecznała) 5v, *wliadacz* (władać) 5v, *skazialio* (skazało) 13v, *liawnikowy* (ławnikowi) 14, *zalioba* (żałoba) 93v, *slial* (słał) 101v, *poslia* (pośla) 101v, ponieważ knyszyńscy pisarze nie stosują odrębnych liter na oznaczenie tych spółgłosek. Przykłady mieszania *l* i *ł* poświadczane zostały w wiekach późniejszych w polszczyźnie kresowej, np.: w tekstach *AWK*²⁴, u Poczobuta i Sapiehy²⁵, w pamiętniku Rusieckiej²⁶,

²⁰ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny...*, dz. cyt., s. 82.

²¹ M. Bargieł, *Samogłoski nosowe w rękopisach polskich pierwszej połowy XVI wieku*, RKJ ŁTN II, 1955, s. 171.

²² Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny...*, dz. cyt., s. 85.

²³ H. Wiśniewska, *Polszczyzna przemyska...*, dz. cyt., s. 106–107.

²⁴ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny...*, dz. cyt., s. 100.

²⁵ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...*, dz. cyt., s. 49.

²⁶ M. Weiss-Brzezina, *Regionalizmy kresowe w pamiętniku Rusieckiej*, Zeszyty Naukowe UJ, z. 5, Kraków 1965, s. 138.

u Fredry²⁷. B. Smolińska uważa, że mieszanie *l* i *ł* można traktować jako zjawisko o charakterze lokalnym. Jej zdaniem, zostało ono spowodowane wpływami ruskimi, ponieważ kresowe *ł* pod wpływem ruskim nie uległo redukcji do *u* i pozostało głoską półotwartą jak *l*²⁸.

W podlaskich rękopisach występują wahania *r* || *rz*: *burmysthr* (burmistrz) 93, *Bormistra* (burmistrza) 12, 16, *sbrozowa* (z Brzozowa) 14, *mystr* (mistrz) 15, *mystrem* (mistrzem) 15, *Boyarin* (bojarzyn) 16v, *boiaryna* (bojarzyna) 29, *skrinnyka* (skrzywnika) 20, *skrynyk* (skrzywnik) 28, *ktory* (którzy) 24, *s gregorem* (z Grzegorzem) 28, *andreiowi* (Andrzejowi) 56, *brosowsky* (Brzozowski) 71v, *Krystopha* (Krzysztofa) 77, *wiepra* (wieprza) 229v oraz hiperpoprawne *kthorza* (która) 28, *nabarbarzą* (na Barbarę) 28. Tego typu zapisy mogą świadczyć o twardej wymowie spółgłoski *ř*. Przykłady podobnych wahań zostały poświadczone w późniejszych tekstach kresowych, np. odnalazła je B. Smolińska w języku Poczobuta i Sapiehy i uznała, że tego typu stwardnienia są spowodowane wyraźnie wpływami języków wschodniosłowiańskich²⁹. Ponadto takie zapisy wystąpiły u Rusieckiej³⁰, filomatów³¹, Mickiewicza³² i Słowackiego³³. Zdaniem L. Bednarczuka, tendencja do eliminacji *rz* przez *r* jest jedną z najważniejszych osobliwości polszczyzny północno-wschodniej³⁴.

W zakresie fleksji imiennej wpływu języków ruskich na polszczyznę szesnastowiecznego Podlasia dowodzą rzeczowniki żeńskie, które biernik liczby pojedynczej mają równy mianownikowi, np.: *stargował izba* 5v, *o te rolia* 1v, *wyrozumiawszy żałobę i oprza* 9v, *mają...siostra...chować* 13v, *o miedzia* 14, *dał jej suknia* 60v, *Przykazali jej przysięga* 51, *na Jakubowa dziewczka* 51, *rolia ma poriać* 109v, *kiniał włócznia* 113 i wiele innych.

²⁷ J. Zaleski, *Języka Aleksandra Fredry*, cz. 1, Wrocław 1969, s. 165–166.

²⁸ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...*, dz. cyt., s. 49.

²⁹ B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...*, dz. cyt., s. 47–48.

³⁰ M. Weiss-Brzezina, *Regionalizmy kresowe...*, s. 137.

³¹ Z. Kurzowa, *Studia nad językiem filomatów...*, dz. cyt., 54.

³² S. Hrabec, *Język rękopisów Mickiewicza w porównaniu z językiem dzieł drukowanych*, [w:] *Materiały Sesji Naukowej Obchodu Roku Mickiewiczowskiego*, PAN, Warszawa 1955, s. 45.

³³ A. Boleski, *Słownictwo Juliusza Słowackiego*, Łódź 1956, s. 210.

³⁴ L. Bednarczuk, *Z północno-wschodniej peryferii polszczyzny*, „Język Polski” LIV, 1974, z. 5, s. 328.

Podobne przykłady odnotowała Z. Kurzowa i uznała je za regionalną cechę polszczyzny północnokresowej³⁵. Zrównanie biernika z mianownikiem liczby pojedynczej rzeczowników żeńskich i męskich na *-a* zaobserwowała już wcześniej H. Turska, która wskazała białoruskie pochodzenie tej cechy. Według niej, podłożem tego zjawiska jest nie tylko akanie, ale też usuwanie połączeń typu *spółgłoska twarda + e* nieznanymi białoruszczyźnie, a następnie rozszerzenie tego procesu na *spółgłoski miękkie + e*, np.: *daj ręka* → *pokaż szyja*. W ten sposób występowanie końcówki *-a* w bierniku l. poj. rzeczowników żeńskich i męskich na *-a* „stało się cechą formalną tych kategorii, tzn. uległo morfologizacji”. H. Turska dodaje, że *-a* w tych kategoriach gramatycznych stało się normą nie tylko wśród warstw niższych, ale także wśród warstw wyższych, a nawet dostało się do języka literatury³⁶. To z kolei, zdaniem Z. Kurzowej, dało podstawę do wprowadzenia końcówek dopełniacza w funkcji biernika rzeczowników żeńskich, głównie osobowych. Uważa ona, że jest to uderzająca cecha regionalna kresów północno-wschodnich. Formy typu: *proszę małżonki mey miłey Knehini* występują w materiałach AWK od pierwszej ćwierci XVII wieku³⁷. Podobne przykłady można zaobserwować w podlaskich aktach urzędowych, np.: *prosił obrony 2, Tej Barbary pytał urząd 91, jednać pani 103, aby Kwasikotowej nagroził za rany 220v, on się jął prosić i jednać pani 103, miała niesłusznie skowrody tej dostać 215v, co karmiąc świni wydał 219, tej ziemie dał 5, abo ćwiercki postąpił 82, poprawując żałoby swej 234v, dopuścił dobrowolnej intromisji 231, dopuścili dobrowolnej intromisji w przerzeczzone włóki i spokojnej dzierzawy 227v. Przykłady użycia końcówek dopełniacza w funkcji biernika rzeczowników żeńskich odnotowała H. Turska w ludowych gwarach polskich na Wileńszczyźnie w XX wieku, widząc ich związek z białoruskimi odpowiednikami występującymi w gwarach białoruskich³⁸.*

³⁵ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny...*, dz. cyt., s. 175, 264–265.

³⁶ H. Turska, *Jeszcze w sprawie widzę pana starosty*, „Język Polski” XXVIII, 1948, s. 105 – 111.

³⁷ Z. Kurzowa, *Język polski...*, dz. cyt., s. 175, 265.

³⁸ H. Turska, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, „Studia nad polszczyzną kresową”, I, 1982, s. 71.

W odmianie zaimków uwagę zwracają nietypowe formy dłuższe zaimków *on, ona, ono* w pozycji bez akcentu w dopełniaczu, celowniku i bierniku l. poj. r., np.: *używał jego* (tzn. ‘domu’) 2, *jąłem jego prosić* 106v, *A Jan jego* (tzn. ‘konia’) *nie chciał dać* 16v, *iż ona jemu soli rozsypała z kopani* 232v, *i ona jemu takowyż zapis była uczyniła* 234v, *aby to jemu nie ginęło* 111, *jako jemu oddał sanek jarki* 111, *jeśli jemu nie odda* 105v, *które było jemu położono* 70, *wydał jemu* 111, *dał jemu dom* 105v, *ona zapłaciła jemu* 105, *nie chciał jemu wierzać* 105, *odpuściła jemu* 100v, *skazali jemu przysięgę* 71, *przydał jemu* 78, *dopuszcił jemu* 69, *dał jemu* 32, *winien jemu* 4, *dowieźliśmy jego* 113, *uczynili jego wolnym* 111v, *pozwiął jego* 104v, *słyszac jego* 50, *zbił jego* 83v, *iżę jego wyjął* 111v, *A my jego prosili* 113. Najczęściej forma dłuższa występuje w celowniku. Na *jemu* przypada ponad 150 użyć, na *mu* ok. 80. W bierniku forma dłuższa została poświadczona 24 razy, *go* – 65. Natomiast w dopełniaczu formy *jego* i *go* odnotowane zostały po trzy razy.

B. Kreja ustalił, że: „Jedynie na Mazowszu (ale nie na Mazowszu bliższym, starym) i na terenach z nim związanych (Podlasie, Kresy wschodnie, częściowo też Kaszuby) forma długa *jego* występuje również często w funkcji anaforycznej, niekoniecznie pod naciskiem logicznym (...) Na Mazowsze dalsze itp. z *jego* częstymi formami długimi *jego, jemu* mogły wpływać sąsiednie języki wschodniosłowiańskie, gdzie brak zasadniczo zredukowanych form *go, mu*”³⁹.

Tendencję do używania dłuższych form celownika i biernika, szczególnie w pozycji po czasowniku, Z. Kurzowa uznaje za cechę regionalną dialektu północnokresowego. Pierwszy odnotowany w AWK przykład formy *jego* pochodzi z 1624 r. W XVII i XVIII w. formy tego typu zaświadczone są nielicznie, a ich „wyraźniejsza ekspansja” ma miejsce dopiero w wieku XIX⁴⁰.

Regionalny charakter ma również mieszanie form z nagłosowym *ń*- oraz bez tej spółgłoski: *sam u jego jako weźmie* 216v, *od jego odrzekam się* 56, *z im zostać może* 76v, *sam w im korzyść miał* 17, *żeby się ją opiekała* 229, *k im* 94v,

³⁹ B. Kreja, *Oboczne formy zaimkowe jego || go, jeji || ji w języku polskim*, Poznań 1962, s. 45, 46.

⁴⁰ Z. Kurzowa, *Język polski...*, dz. cyt., s. 188, 274–275.

między *jemi* 6, 105, 111, *z jemi* 27, *z jem* 16v, *nad jemi* 22, *kiedy na je kolej przydzie* 29v oraz hiperpoprawne *z niej majątności* 95v. Jest to kolejna cecha północnokresowa pochodzenia białoruskiego⁴¹ obecna również w tekstach pochodzących z Podlasia.

W zakresie fleksji werbalnej lokalny charakter mają dość liczne formy czasu przeszłego bez końcówek osobowych. Wykładnikiem osoby w takich wypadkach jest zaimek osobowy, np.: *Iż ja ten dom kupił* 227, *ja tobie żadnego posagu nie dawał* 107v, *ja tobie nie zastawiła tej siekiery* 3, *Iże ja jemu pieniądzy żadnych siła nie brał* 6, *Iż ja zapłaciła ten dług* 1, *My przykazali jemu* 73v, *I sam ja ciebie ranił* 79v, *Iż ty nieuczciwe a sromotne słowa mówiła* 88 itp. Takie przykłady uważane są za typowe dla polskich dialektów kresowych wytworzone pod wpływem języków ruskich⁴².

Można przypuszczać, że przejawem hiperpoprawności wobec bezkońcówkowych form czasu przeszłego są przykłady z podwojoną końcówką: *Jam potym szłam do urzędu* 71, *Jam na ten czas dla trudności nie mogłem opisu tego otrzymać* 98, *iżem ten miot samam wzięła* 90v, *tegomem dopomagał* 22v, *iżeś ty wołu ukradłeś* 88. Podobne przykłady z podwojoną ruchomą końcówką 1. os. l. poj. *-mem* odnalazł w tekstach z XVI wieku M. Kucala⁴³. M. Karplukówna uważa, że początek zjawisku reduplikacji końcówek czasu przeszłego dały staropolskie konstrukcje typu: *abym to przebrałem*⁴⁴.

Dość licznie w podlaskich rękopisach występuje łączenie form czasownika w 3. os. l. poj. rodzaju męskoosobowego z podmiotem niemęskoosobowym, np.: *byli pieniądze aresztowane* 235v, *aby (place) byli szacowane* 228v, *polubili strony* 8v, *dwie racie przeszli* 18, *dzieweczki zeznali* 66, *rzeczy... zginęli* 224, *obie stronie zezwolili* 217v, *się obie stronie zgodzili* 231v, *aby obie stronie...stali* 235v, *iż się moje szkody wrócili* 91v, *sielaw kop* 4 *przy tem mi*

⁴¹ Tamże, s. 188, 273.

⁴² Z. Kurzowa, *Język polski...*, dz. cyt., s. 198, B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa...*, dz. cyt., s. 98.

⁴³ M. Kucala, *Staropolskie przykłady podwajania ruchomej końcówki czasu przeszłego*, „Język Polski”, L, 1970, s. 295–296.

⁴⁴ M. Karplukówna, *Orzeczenie w zdaniach rozpoczynanych spójnikiem a by*, „Język Polski”, XLIX, 1969, s. 277–278.

zginęli 236, *zimna zaszli* 92, *minęli 3 lata* 95v itp. S. Urbańczyk podaje, że zjawisko to cechuje dialekty Borów Tucholskich, Kociewia, Malborskiego, Lubawskiego, dalszego Mazowsza oraz Podlasia⁴⁵. Z. Kurzowa tego typu formy uznaje za „regionalne kresowe wywołane kontaktem z językami ruskimi nie znającymi kategorii męskosobowości oraz podtrzymywane dodatkowo przez północnopolskie dialekty rdzenne. Masowe występowanie takich przykładów Z. Kurzowa w tekstach AWK obserwuje od pierwszej ćwierci XVII w.⁴⁶ Cecha ta występowała również w języku Mazowszanina Chrościńskiego⁴⁷.

W obrębie zjawisk składniowych, poświadczonych w knyszyńskich aktach sądowych, za osobliwe można uznać zjawisko tzw. celownika posiadania: *być komuś ‘mieć’*, np.: *Gdzie temu jus jest półtora liata* 22, *Iże temu jest 5 lat* 112, *Ona jemu była zagroziła studnią, która jemu była z nią na poły* 28. Z. Kurzowa odnotowała, że pierwszy tego typu przykład pojawił się w AWK w 1706 r.: *Tomasz Apanowicz mnie Apanowiczowej mąż*. Zwraca ona uwagę, że rzadkie w polszczyźnie tego typu konstrukcje są typowe dla składni rosyjskiej i białoruskiej, np. ros. *Ona mnie żena, Jemu ne było pokoja*⁴⁸.

Inną konstrukcją, zdaniem Z. Kurzowej, „obcą polszczyźnie, ale zakorzenioną w dialekcie”⁴⁹, występującą w podlaskich rękopisach jest: *u niego jest*, np.: *ten koń jest u niego* 22v. Według K. Nitscha, jest to prowincjonalizm, którego źródło tkwi w języku białoruskim⁵⁰. H. Safarewiczowa, w pracy poświęconej historii tej konstrukcji w języku rosyjskim⁵¹, przyjmuje wpływ tego właśnie języka na polszczyznę kresową. Natomiast J. Trypućko widzi tu źródło rodzime⁵².

⁴⁵ S. Urbańczyk, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1962, s. 61.

⁴⁶ Z. Kurzowa, *Język polski...*, dz. cyt., s. 199, 285.

⁴⁷ K. Siekierska, *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII w.*, Wrocław 1974, s. 106.

⁴⁸ Z. Kurzowa, *Język polski...*, dz. cyt., s. 212, 302.

⁴⁹ Tamże, s. 305.

⁵⁰ K. Nitsch, *Z zagadnień języka Mickiewicza*, [w:] *Wybór pism polonistycznych*, t. I., Wrocław 1954, s. 9.

⁵¹ H. Safarewiczowa, *Oboczność ja imeju i u menja jest w języku rosyjskim dziś i dawniej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.

⁵² J. Trypućko, *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, cz. II, s. 42.

Charakter lokalny o podłożu wschodniosłowiańskim ma także imiesłów w funkcji samodzielnego orzeczenia, np.: *I uczyniwszy targ i pieniądze wziąwszy. Potem ten Stanisław... 103, obwiniwszy tę dobrą żonę niewinnie a niecnotliwe rzeczy mieniąc na nią złodziejskie a plugawe iż się tak nie znalazło gdyż trząsł dom bez prawa gdzie nalieziono tego chłopca 100v, Urząd wyrozumiawszy iż ten Paweł poznasz sam nie stanął a ten Jan pilnował 10, Prawo rzecz słuszną uznawszy w tem, należy temu Matisowi Drohiczaninowi zapłaty z tego domu według ich litkupu 35, który zeznał robiwszy na poły. 28, Urząd wyrozumiawszy dostatecznie ten cyrograf Matisa Popielnika, iż na tem cyrografie nie masz żadnego tego długu zapłaconego temuż Szujszkiemu, który mienił na oprzy jakoby Matis miał płacić. Alie na tem cyrografie... 1, jako się żałowali obejrzał i tak nalizszy i ogliądawszy okiennice wybicie i uderzenie w piersi rzeczonej Janowej tąż okiennicą i drugiej okiennicej siekierka znak przecięty i w ścianie znakow rąbanych 3, tak jako się rzecz ma ogliądawszy do ksiąg zeznał. 236, iż on przyjąwszy areszt, że nie miał pieniędzy ostatka od nieboszczyka Łukasza Krzyżewskiego za dom od niego stargowany przyjaciotom jego oddawać jako szerzej w pierwszym żałobie. Teraz... 236v, Urząd wyrozumiawszy żałobę i oprzę, iż jemu nie dawał winy o złodziejstwo jeno sukiał a dowiadywał się szkody. A w tem ostawili prawego od tego żyta 8. Są to konstrukcje północnokresowe ukształtowane pod wpływem litewskim lub białoruskim. Podobne przykłady odnalazła Z. Kurzowa w tekstach AWK⁵³. Najwięcej przykładów konstrukcji z imiesłowowym równoważnikiem zdania pełniącym funkcję samodzielnego orzeczenia w XVII w. T. Sokołowska wynotowała właśnie z tekstów pochodzących z kresów wschodnich⁵⁴.*

Osobliwy charakter mają licznie poświadczone ciągi zdań współrzędnych połączonych spójnikiem *i*, np.: *I przychodził z jem do mnie w dom mój i targował u mnie tego konia, gdzie ten Jan z tym gościem targowali u mnie*

⁵³ Z. Kurzowa, *Język polski...* s. 202, zob. też H. Szwejkwowska, *Imiestów czynny przesły na -szy*, „Język Polski”, XIV, 1929, s. 71–75, H. Safarewiczowa, rec. M. Kuncewicz Leśnik, „Język Polski”, XXXVIII, 1958, s. 44–52,

⁵⁴ T. Sokołowska, *Funkcje składniowe imiesłówów nieodmiennych w języku polskim XVII w.*, Wrocław 1976, s. 80, 98.

tęgo konia i dawał zani kop 4 a jam jego nie chciał dać jeno 5 kop i powiedział lepiej ci abyś i sprzedał... 16v, Gdy z Tarusą panem mojem jachał do Trok do pana wojewody na prawo tak trzi liata i potkał na drodze człowieka jednego we trzech miliach przet Trokami i zabił tego człowieka i pot hieb schował a konia jego osiodłał i jachał na nim do Trok do pana wojewody i przyjechał na tym koniu do domu 23, Ten robotnik nie setł jeść ale setł do drugiej stodoły i postrzegł Ali ten Aleksy mój wuj zgrabiwszy słomę i jął grabić żyto na gumię i jął zbierać do fartucha 106v, i przyjedziemy do Rudy i przyjedziemy za grobą w bór i postoim trochę i jął nam mówić nieboszczyk 112v, I według skaźniej pierwszego prawa jako mi skazano przysięgę i ja tego przyglądała i chciałam przysiąc żem tego nie winna i Mokrej stojąc przy Krzyżu nie dopuścił mi do przysięgi 51 i wiele innych. Zdaniem M. Karpluk, spójnik i łączący długie ciągi zdań syntaktycznie współrzędnych, znaczeniowo wyrażających wydarzenia współczesne lub następujące po sobie jest charakterystyczny dla składni zabytków staroruskich i latopisów. Tę cechę składni M. Strykowski M. Karpluk traktuje jako ruską⁵⁵. Powyższe konstrukcje uznawane są współcześnie za gwarowe⁵⁶.

W języku polskim ksiąg miejskich Knyszyna wpływy języków wschodniosłowiańskich widoczne są także w zakresie leksyki. Ze względu na czas (wiek XVI i XVII to okres szczególnie silnego oddziaływania języków ruskich na polszczyznę⁵⁷) i miejsce powstania omawianych tekstów (obszar silnie zróżnicowany etnicznie i językowo) spodziewać by się w nich można większej liczby rutenizmów. Jednakże w porównaniu z pożyczkami germańskimi czy łacińskimi zapożyczenia wschodniosłowiańskie nie stanowią zbyt licznej grupy wyrazów obcego pochodzenia. Wynotowane z podlaskich rękopisów pożyczki ruskie to nie tylko typowe rutenizmy leksykalne, ale także orientalizmy przyswojone przez polszczyznę za pośrednictwem

⁵⁵ M. Karpluk, *Cechy regionalne oraz rutenizmy morfologiczne i składniowe w języku Macieja Strykowskiego (2. połowa XVI w.)*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*”, t. XXIII, 1985, s. 44–45.

⁵⁶ Z. Klemensiewicz, *Niektóre właściwości składniowe chłopskiej mowy potocznej*, „*Język Polski*”, XLVI, 1966, s. 248.

⁵⁷ Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, dz. cyt., s. 347.

ruskim, np.: *giernak*, *kaftan* czy *kaleta*. Przyjęto tu bowiem zasadę, że wyraz obcy jest zapożyczeniem z tego języka, z którego bezpośrednio przejął go język zapożyczający. B. Walczak proces ten tłumaczy następująco: „sięgać retrogresywnie tylko do aktu zapożyczenia (w takim wypadku obejmuje on tylko wskazanie źródła zapożyczenia)”. Jego zdaniem, tylko akt zapożyczenia wyrazu obcego przez język polski jest faktem z zakresu historii polszczyzny⁵⁸. Formacje utworzone od obcej podstawy słowotwórczej za pomocą polskich formantów traktuję jako jednostki rodzime⁵⁹.

Pożyczki wschodniosłowiańskie zostaną przedstawione w porządku alfabetycznym.

bojarzyn (rus. *bojarinъ*, *boljarinъ*), np.: *jego darował z tąż służbą którą i sam służył to jest koniem jako należy na bojarzyna 29, Bartłomiej Mikiczicz bojarzyn służący koniem 7, obrał tego jednego Stanisława Bogdanika bojarzyna 7v*. M. T. Lizisowa podaje, że wyrazy *bojar* i *bojarzyn* w polszczyźnie uchodzą za pożyczkę ruską z przejętym ze strus. znaczeniem 1. ‘członek najwyższej warstwy społecznej, magnat’, 2. ‘członek grupy ludności osobiście wolnej, obowiązanej do pewnych powinności wobec kniazia’⁶⁰. T. Minikowska powołując się na nowsze słowniki etymologiczne języka rosyjskiego, stwierdza, że *bojarinъ* jest ogólnosłowiańskim derywatem od prasłowiańskiego **bojъ*. Dowodem na to ma być m.in. stp. znaczenie ‘wojownik’⁶¹. Występowanie tej formy poświadcza także

⁵⁸ B. Walczak, *Zapożyczenia leksykalne: teoria i metodologia badań*, [w:] *Polszczyzna północno-wschodnia 2*, Białystok 1999, s. 80, zob. też Tenże, *Z zagadnień etymologii zapożyczeń romańskich w języku polskim*, [w:] *Język, teoria, dydaktyka, Materiały V Konferencji Młodych Językoznawców*, Kielce 1982, s. 176.

⁵⁹ Por. B. Walczak, *Granice między jednostkami leksykalnymi rodzimymi i obcego pochodzenia*, [w:] *Opisać słowa*, A. Markowski (red.), Warszawa 1992, s. 228–230; B. Nowowiejski, *Zapożyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku*, Białystok 1996, s. 22–23.

⁶⁰ M. T. Lizisowa, *Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu litewskiego*, Kielce 1984, s. 38.

⁶¹ T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.*, Warszawa 1980, s. 27.

Z. Kurzowa w tekstach AWK⁶². A. Brückner słowo *bojarzyn* uważa za najstarszą pożyczkę z języków ruskich⁶³. Omawiane słowo notują Sstp⁶⁴, SXVI⁶⁵, L⁶⁶, SWil⁶⁷, SW⁶⁸.

giernak ‘szeroki, ciężki płaszcz z szarego, surowego sukna wełnianego domowego wyrobu, także kapota, burka’, np.: *opowiedział też giernaka zdrapanie 227, rzeczy spisane po nieboszcze Barbarze Prokopce naprzód poduska... giernak 236v*. Potwierdza J. Karłowicz jako *jarmiak, armiak*⁶⁹, w tej samej formie poświadcza także Z. Kurzowa w polszczyźnie wileńskiej⁷⁰. Wyraz *jarmak* jako element kresowy odnotowuje również S. Hrabec⁷¹. T. Minikowska podaje, że w XVI w. częstsza była forma *giernak*. Ponadto informuje ona o tur.-tat. źródle omawianego wyrazu (*ärmäk* ‘odzież z sierści wielbłądziej’), z którego do polszczyzny dotarł on przez Ukrainę (strus. *armjakъ, ermjakъ, ormjakъ*)⁷². Wyraz *giernak* zaświadczają L, SXVI, SWil z odsyłaczem do *jermiak*, SW jako *mało używane*, z kolei Sstp nie rejestruje go.

grabież ‘zabieranie czegoś komuś przemocą, łupienie, rabunek; konfiskowanie’, np.: *Iżem ja zapłacił panu Klossowskiemu za moim domowym grabieżem jeśli on sobie tych dwóch beczek nie obrócił w pożytek 3*. Zdaniem T. Minikowskiej, jest to wyraz zagadkowy, gdyż nie występuje

⁶² Z. Kurzowa, *Język polski...*, dz. cyt., s. 336.

⁶³ A. Brückner, *Wpływy języków obcych na język polski*, [w:] *Początki i rozwój języka polskiego*, Warszawa 1974, s. 407.

⁶⁴ Sstp = *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1953 i nast.

⁶⁵ SXVI = *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red., M. R. Mayenowa, Wrocław 1966 i nast.

⁶⁶ L = S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Lwów 1854–1860.

⁶⁷ SWil = *Słownik języka polskiego*, red. M. Orgelbrand, Wilno 1861.

⁶⁸ J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900–1927.

⁶⁹ J. Karłowicz, *Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburszczan*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową III*, Wrocław 1984, s. 43.

⁷⁰ Z. Kurzowa, *Język polski...*, dz. cyt., s. 364.

⁷¹ S. Hrabec, *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII w.*, Toruń 1949, s. 40.

⁷² T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.*, Warszawa 1980, s. 62.

przed wiekiem XVI, brak go w gwarach i innych językach zachodniosłowiańskich. Minikowska zgadza się z przypuszczeniem wysuniętym przez SłSE⁷³, że forma ta jest pożyczką ruską (strus. *grabeżь*). Taką hipotezę potwierdza także wczesne (pocz. XII w.) pojawienie się wyrazu *grabeżь* w tekstach strus., jego częste poświadczenia w strus., „przynależność do kręgu wyrazów pejoratywnych, wreszcie silne związki z kresami trzech XVI-wiecznych pisarzy, z których Klonowic i Sarnicki związani byli z terenami pld.-wsch., a Strykowski z pln.-wsch.”⁷⁴. *Grabeż* dokumentują L, SXVI, SWil, SW, nie poświadcza zaś Sstp.

gramota (ukr. błr. *hramota*, rus. *gramota* ‘list, dokument, przywilej carski’) ‘opłata za obowiązek jeżdżenia z listami’, np.: *A gdy ten Stanisław będzie pozywał z tego domu i ogroda i z polia pożytków tedy winien bandzie płacić wszydki podatki KJM tak stróża i gramota służyć wszelakie 30v*. Z ustaleń T. Minikowskiej wynika, że *gramota* wywodzi się z grec. formy *γράμματα* ‘pismo’, która jest l. mn. od *γράμμα* ‘litera’. Do polszczyzny wyraz ten wszedł za pośrednictwem ruskim⁷⁵. Notują go L, SXVI, SW z kwalifikatorem *mało używane*, natomiast w Sstp i SWil jest on nieobecny.

horodniczy (ukr. *horodničyj*, błr. histor. *haradničy*) ‘zarządca, naczelnik, komendant grodu lub zamku’, np.: *Przed...Stanisławem horodniczem od Jasphil 29, Stanąwszy oblicznie slachetny Francek horodniczy 2v*. T. Minikowska stwierdza, że na ruskie pochodzenie tego słowa „wskazuje już postać fonetyczna *h* zamiast *g* oraz pełnogłos *-oro-*”⁷⁶. Wyraz ten znalazł poświadczenie także w Statucie litewskim⁷⁷ oraz w AWK⁷⁸. Rejestrują go Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

⁷³ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–5 (z. 1–22), Kraków 1952–1976.

⁷⁴ T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie...*, dz. cyt., s. 53.

⁷⁵ Tamże, s. 53.

⁷⁶ Tamże, s. 57.

⁷⁷ M. T. Lizisowa, *Studia nad słownictwem...*, dz. cyt., 60–62.

⁷⁸ Z. Kurzowa, *Język polski...*, dz. cyt., s. 362.

kaftan (tur. *kaftan* ‘szata zwierzchnia ozdobna’), np.: *kaftana zdrapanie* 229. S. Hrabec przypuszcza, że słowo to do polszczyzny weszło za pośrednictwem ruskim (por. ukr. *kaft’an*)⁷⁹. Występuje ono w Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kaleta (z tur. *kalta* ‘sakwy’) ‘skórzana torba, woreczek na pieniądze lub drobiazgi’, np.: *odarcie a złupienie zamordowanego Chylińy capki serokiej, delie ciemno zielonej, kaliety, ubrania zamsowego nadto i trzewików* 221. Wyraz został przejęty przez polszczyznę za pośrednictwem ukr. *kał’yta*⁸⁰. Potwierdzają go Sstp, L, SXVI, SWil, SW.

kuma ‘matka chrzestna’, np.: *nie chodź do naszej kumy* 215v. Zdaniem T. Minikowskiej, wyraz *kum* uważany jest za pożyczkę ruską. W języku strus. *kumь* ‘kmotr’ znany jest od XIII w. W tekstach strus. odnotowana jest także forma *kuma* ‘kmotra’ (XII–XIII w.)⁸¹. Sstp i SXVI nie rejestrują wyrazu *kuma*. Notują go natomiast L, SWil, SW.

mielnik (ukr. *m’elbnyk*, ros., błr. *m’elbnyk*) ‘młynarz’, np.: *Przed stawetnemi panem Marcinem Zielonem bogmistrzem knissinskiem Blaskiem mielnikiem etc.* 1v, *ize się ugodził z Lukianem z Rudy mielnikiem* 1v, *i siał urząd poslia do mielnika dla wypytania prawdziwej rzeczy. Mielnik tako powiedział...* 101v, *Protestacja Wojciecha mielnika* 221. Według Minikowskiej, *mielnik* jest pożyczką ukraińską. Przemawia za tym historia i geografia wyrazu⁸², obecnego w polszczyźnie północnokresowej z błr. *mel’nik*⁸³. SGP⁸⁴ podaje występowanie tego wyrazu w powiecie rudeckim, buczackim, w okolicach Chełma, Hrubieszowa i Łańcuta. Notują go Sstp, L, SXVI, SWil z odsyłaczem do *młynarz*, SW jako *gwarowe* z odesłaniem do *młynarz*.

⁷⁹ S. Hrabec, *Elementy kresowe...*, dz. cyt., s. 40.

⁸⁰ Tamże, s. 40.

⁸¹ T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie...*, dz. cyt., s. 83–84.

⁸² Tamże, s. 89.

⁸³ Z. Kurzowa, *Język polski...*, dz. cyt., s. 387.

⁸⁴ SGP = *Słownik gwar polskich* opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, Wrocław 1962–1983.

pasynek (ukr., ros. *pásynok*, biał. *pasýnak*) ‘pasierb’, np.: *A ten Janek bojarzyn Malinowskiego pasynek nie był ani pilnował tej przysięgi* 17. Notuje L w znaczeniu ‘syn prawnuka, praprawnuk’ z Jabłonowskiego, SWil, SW dodaje gwarowe znaczenie ‘pasierb’. SGP potwierdza występowanie słowa *pasynek* w znaczeniu ‘pasierb’ w okolicach Grodna, Lidy, Łunińca i Bielska Podlaskiego. Wyraz został poświadczony także w polszczyźnie północnokresowej⁸⁵. Z kolei Sstp i SXVI nie rejestrują go.

pop ‘ksiądz prawosławny’, np.: *Który dom leży z jednej strony Mikosa a z drugiej strony popa ruskiego* 31, *między Andrzej sewszem a między popem* 63v. Wyraz ten jest pożyczką z stwniem. *phaffo*, *pfaffo* ‘ksiądz, duchowny’⁸⁶. W XV w. pojawia się znaczenie ograniczone do ‘księdza prawosławnego’. Minikowska tak zawężone znaczenie traktuje jako semantyczny rutenizm (ros., biał. *pop*, ukr. *pip*)⁸⁷. Notują go Sstp w znaczeniu ‘kapłan’, L, SXVI też w znaczeniu ‘ksiądz w ogóle’, SWil, SW.

przissada (biał. *prysády*) ‘aleja, szpaler drzew po obu stronach drogi’, np.: *tak jako sam miał i dzierżał wespołek i sianożęcią i przissada* 29, *wespołek i sianożęcią i z przissadą* 54. Łętowski podaje, że jest to wyraz używany wyłącznie na Litwie⁸⁸. Występuje także u Syrokomli: *Wieś dzięki swojej widnej nad brzegiem Niemna przysadzie szczyci się kuźnią*⁸⁹. Polskie słowniki nie notują go.

rubl (ros. *rubl*) ‘jednostka pieniężna składająca się z określonej ilości srebra lub dwudziestu groszy, może także jednostka wagi srebra’, np.: *temu Jacobowi sądzono rubl gr.* 67, *nawięzkę żenie gudosowej gr. rubl* 84v, *kazali go nawięzać rublem* 94v, *a tą dobrą zioną nawięzał rublem gr.* 100.

⁸⁵ Tamże, s. 403.

⁸⁶ A. Karszniewicz-Mazur, *Zapóżycczenia leksykalne ze źródła niemieckiego we współczesnej polszczyźnie*, Wrocław 1988, s. 37.

⁸⁷ T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie...*, dz. cyt., s. 102.

⁸⁸ A. Łętowski, *Miłujmy język ojczysty. Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie*, Wilno 1915 s. 240.

⁸⁹ J. Trypućko, *Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, t. II, Uppsala 1957, s. 187.

L, SWil rejestrują wyłącznie formę *rubel*. SW potwierdza słowo *rubl* jako *staropolskie*.

sianożęć ‘łaka do koszenia’, np.: *dzierżał wespół i sianożęcią 29, zastawił trzecią część włóki w jednym poliu z końca w koniec i sianożęciami 80*. Z. Kurzowa ustaliła, że wyraz znany był polszczyźnie XVI–XVIII w., a w w. XIX ograniczył swoje występowanie do kresów. Stanowi adaptację polską błr. *senażać*, ukr. *sinożat*⁹⁰. Rejestrują go Sstp, L w trzech znaczeniach: 1. ‘łaka’, 2. ‘koszenie siana’, 3. ‘kosiarz’, SWil, SW.

sioto ‘wieś’, np.: *Iż Janowi z Macies siota który że zastawił półtłóczek w kopach... 65v, i zapłacił temu Janowi siota Krayczyey i ziemie jego powrócił 65v*. Wyraz *sioto* notują Sstp, L z XVI–XVIII w. (Strykowski, Statut litewski, Twardowski, Volumina legum), SWil, SW z Mickiewicza i Wójcickiego, SGP z Suwałk, Białej Podlaskiej, Krasnegostawu, Lubaczowa, Przeworska oraz Milna brodzkiego. S. Hrabec zalicza *sioto* z ukr. *se’o* do elementów kresowych⁹¹. Z. Kurzowa uważa, że *sioto* neutralne znaczenie ‘wieś’ zachowuje w polszczyźnie kresowej oraz wschodniopolskich gwarach, natomiast w ogólnej odmianie języka polskiego nacechowane jest literacko; błr. *sjałó*, ros., ukr. *sełó* ‘wieś’⁹².

skazka (ros. *skazka*) ‘klechda, powieść, bajda’, np.: *zeznał iż Piotr Filipczyk mieszczanin knissinski uczynił mi dosyć za ból który mi sprawia skazakami 8*. Sstp i L nie notują tego wyrazu, poświadczają go zaś SWil i SW.

skowroda ‘patelnia’, np.: *i naliażłem znak jeden to jest skowrodę 214, powie-da że tę skowrodę wzięła i jest jej własna 215, aby ona miała niesłusznie skowrody tej dostać 215v*. W Sstp wyraz nie znajduje potwierdzenia. Notują go SWil i SW (jako *gwarowe* z Ochockiego i Słowackiego), SGP z Suwalszczyzny, okolic Sejn, Tykocina, Ostrołęki, Białegostoku i Grajewa. Także Z. Kurzowa traktuje tę formę jako regionalną, błr. *skavara*, ros., ukr. *skoworodá* ‘niegłębokie, okrągłe naczynie, w którym smaży się potrawy’⁹³.

⁹⁰ Z. Kurzowa, *Język polski...*, dz. cyt., s. 427.

⁹¹ S. Hrabec, *Elementy kresowe...*, dz. cyt., s. 86.

⁹² Z. Kurzowa, *Język polski...*, dz. cyt., s. 428.

⁹³ Tamże, s. 429.

sosznik (błr. *sašnik*, ukr. *sošnyk*) ‘część sochy (pługa) służąca do spulchniania ziemi’, np.: *gdzie ten Piotr ma wrócić temu Oziabłowi 18 par sośników 4, sośników par 2* 215v. Sstp nie rejestruje leksemu. Notują go L, SWil, SW. SGP podaje występowanie w okolicach Sejn, Suwałk, Augustowa, Grajewa, Sokółki, Białegostoku, Bielska Podlaskiego, Ostrołęki, Siemiatycz, Siedlec, Łukowa, Radzyna Podlaskiego, Włodawy, Chełma. Wyraz odnotowała Z. Kurzowa jako regionalizm północnokresowy⁹⁴.

swieszczennik (ukr. *svjaščényk*, ros., błr. *svjaščénnik*) ‘kapłan w kościele wschodnim między diakonem i biskopem’, np.: *przedał pół włóki ziemie uczniemu ojcu Hihnatowi swieszczenniku knissinskiemu 4v, a po śmierci ojca Ihnata swieszczennika św. Spasa wolna będzie żona 4v*. Z. Kurzowa podaje, że jest to wyraz bardzo często używany w AWK⁹⁵. Poświadczają go L, SWil, SW. Nie rejestruje natomiast Sstp.

szłyk (por. ukr., ros., błr. *šlyk* ‘rodzaj czapki’) ‘rodzaj nakrycia głowy; kaptur, kołpak’, np. *wzięli z niej suknia metficka, rańtuch, czepiec, tkanka, szłyk, potszyty 81v, która też opowiedziała slika zginienie ważności kopa gr. i tkanaka czepiec gr. 10 232, jakowej slika nie brała ani w domu była 233*. Z ustaleń T. Minikowskiej wynika, że *szłyk* wywodzi się z języków ruskich, w których powstał jako skrót słowa *bašlyk* ‘kaptur, czapka’, pochodzącego z języków tureckich (por. tat. *bašlyk* ‘nakrycie głowy’)⁹⁶. Formę tę jako kresową traktuje także S. Hrabec⁹⁷. Notują ją L, SXVI, SWil, SW jako *staropolskie*. Sstp nie poświadcza.

Przedstawiony w niniejszym artykule przegląd form językowych, ukształtowanych pod wpływem wschodniosłowiańskim, świadczy o dość silnym oddziaływaniu języków ruskich na szesnastowieczną polszczyznę, a zwłaszcza jej odmianę regionalną północno-wschodnią, reprezentowaną przez język tekstów knyszyńskich sądów. Interferencje ruskie obserwujemy na

⁹⁴ Tamże, s. 431.

⁹⁵ Tamże, s. 434.

⁹⁶ T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie...*, dz. cyt., s. 116.

⁹⁷ S. Hrabec, *Elementy kresowe...*, dz. cyt., s. 43.

wszystkich płaszczyznach języka: fonetycznej, morfologicznej, składniowej i leksykalnej.

Wśród cech fonetycznych, ukształtowanych w wyniku sąsiedztwa z językami wschodniosłowiańskimi, można wyróżnić: *ǎ* bliskie *a* jasnemu, początki spływania *é* z *i*, *y*; denazalizację wygłosowego *q*; rozszczepioną wymowę nosówek przed spółgłoskami szczelinowymi; realizację tylnej nosówki jako *u*; występowanie miękkiego *l'*; mieszanie *l* i *ł*; wahania *r* || *ř*. Podobne zjawiska badacze zaobserwowali w tekstach pochodzących z kresów i uznali je za uformowane pod wpływem języków ruskich.

W obrębie właściwości fleksyjnych o charakterze lokalnym (wschodniopolskim i szerzej także kresowym), motywowanych bliskimi kontaktami polszczyzny z językami ruskimi, obserwujemy zrównanie biernika z mianownikiem l. poj. rzeczowników żeńskich, określających je przymiotników i zaimków oraz męskich na *-a*; używanie w pozycji bezakcentowej form dłuższych zaimków; mieszanie form zaimków z nagłosowym *ń-* i bez *ń-*, np.: *u jego – z niej majątności*; formy czasu przeszłego bez końcówek osobowych, w których wykładnikiem osoby jest zaimek osobowy oraz formy hiperpoprawne z podwojoną końcówką, np.: *Jam potym szłam*; łączenie form czasownika w 3 os. l. poj. r. męskoosobowego z podmiotem niemęskoosobowym, np.: *dzieweczki zeznali*.

Do zaobserwowanych w języku knyszyńskich pisarzy osobliwości składniowych o proveniencji wschodniosłowiańskiej należą m. in.: zjawisko tzw. celownika posiadania *być komuś*, czyli 'mieć', konstrukcja *u niego jest* w znaczeniu 'on ma', imiesłów w funkcji samodzielnego składniowo orzeczenia, ciągi zdań współrzędnych połączonych spójnikiem *i*.

Słabiej niż można by oczekiwać zaznaczają się wpływy języków ruskich na leksykę ksiąg miejskich Knyszyna. Z akt sądowych wynotowano zaledwie 20 wyrazów, które pojawiły się w polszczyźnie bezpośrednio lub za pośrednictwem języków wschodniosłowiańskich: *bojarzyn*, *giermak*, *grabież*, *gramota*, *horodniczy*, *kaftan*, *kaleta*, *kuma*, *mielnik*, *pasynek*, *pop*, *przysada*, *rubl*, *sianożęć*, *siolo*, *skazka*, *skowroda*, *sosznik*, *swieszczennik*, *sztyk*.

**East-Slavic features of Polish manuscript sources from
Podlasie Province in the second half of the sixteenth century.
A contribution to the history of Polish-Ruthenian contacts**

SUMMARY

The author discusses phonetic, morphological, syntactic and lexical features shaped as a result of the influence of Ruthenian languages on the North-Eastern type of Polish language.

The considerations are based on the sixteenth-century manuscript court records of Podlaskie Knyszyn.

Słowa kluczowe: polszczyzna typu północno-wschodniego, języki ruskie, kontakty językowe, XVI wiek.

Key words: North-Eastern type of Polish language, Ruthenian languages, language contacts, XVI century.

Валянціна Мароз

Акадэмія Міністэрства ўнутраных спраў
Рэспублікі Беларусь

МОВА ВІЦЕБСКАГА ЛЕТАПІСУ – ПОМНІКА БЕЛАРУСКАГА ПІСЬМЕНСТВА XVII–XVIII СТСТ.

Беларускае летапісанне вялося на працягу амаль сямі стагоддзяў – ад XII ст. да XIX ст.¹ У гісторыі беларускага пісьменства здабыткі летапісання ацэньваюцца як надзвычай значныя і важкія, а самі летапісныя творы разглядаюцца як своеасаблівы і выключны феномен². Найменш даследаванымі застаюцца гарадскія летапісы-хронікі Магілёва, Віцебска, Слуцка³. Іх вылучаюць у асобны тып летапісання

¹ Беларускае летапісанне па сваіх вытоках узыходзіць да Полацкага летапісу XII ст., асобныя звесткі з якога зберагліся ў Іпацеўскім спісе *Аповесці мінулых гадоў*; прадаўжэнне летапісная традыцыя атрымала ў летапісах-хроніках XV–XVI стст. агульнадзяржаўнага перыяду Вялікага Княства Літоўскага і ў так званых мясцовых летапісах (Баркулабаўскі (канец XVI – пач. XVII ст.); на завяршальным этапе XVII–XIX стст. ствараліся гарадскія летапісы-хронікі (*Віцебскі летапіс / Віцебскі летапіс Панцырнага і Аверкі, Магілёўская хроніка / Магілёўская хроніка Сурты і Трубніцкіх, Запіскі / Запіскі ігумена Арэста і інш.*).

² *Беларускія летапісы і хронікі: пер. са старажытнаруск., старабел. і польск., уклад. У. Арлова, Мінск 1997, с. 19; Полное собрание русских летописей, Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР; отв. ред. Б. А. Рыбаков, Москва 1980, т. 35: Летописи белорусско-литовские, сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик, с. 17.*

³ Ю. Блажэвіч, *Адлюстраванне побыту жыхароў Віцебска на старонках Віцебскага летапісу*, [у:] Ю. Блажэвіч, *Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў*

і адметнасць бачаць у паступовай пераарыентацыі летапіснай тэматыкі з палітыка-ідэалагічных праблем на рэгіянальныя аспекты культурнага і сацыяльна-эканамічнага жыцця з адлюстраваннем светапоглядных пазіцый новага сацыяльнага асяроддзя – мяшчанства. Кожны такі летапіс пісаўся паэтапна і нярэдка некалькімі пакаленнямі летапісцаў. Аўтары названых твораў – пераважна мяшчане беларускіх гарадоў, якія «...не страцілі сувязі з народнымі традыцыямі і апіраліся на беларускую культурную спадчыну»⁴. Так, у Віцебску запісы вяліся службовымі асобамі розных гарадскіх устаноў з ахопам падзей прыкладна ад сярэдзіны XVII ст. да другой паловы XVIII ст. Як вынікае з тэксту Віцебскага летапісу, запісы ў ім да 1704 г. рабіліся віцебскімі мяшчанамі Міхалам Панцырным і Янам Чарноўскім. Далей да 1757 г. летапіс вёў Гаўрыла Аверка, які займаў на той час пост бурмістра і лентвойта. У 1760 г. Сцяпан Аверка (асоба мяшчанскага стану сын Гаўрылы Аверкі) перапісаў «слова ў слова» летапісныя запісы М. Панцырнага, а ў 1768 г. перакапіяваў у асобны сшытак увесь летапісны тэкст сваіх папярэднікаў, дадаўшы кароткія выпіскі з прац Мяхоўскага, Кромера, Длугаша, Бельскага і дапісаўшы заключную частку летапісу⁵. Два прозвішчы (Панцырны і Аверка) з тых, хто старанна занатоўваў падзеі блізкай і далёкай мінуўшчыны Віцебска, увайшлі ў назву летапісу,

і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Гродна, 25–26 крас. 2009 г., Гродз. дзярж. ун-т, рэдкал.: І. Крэнь, І. Соркіна (адк. рэд.) [і інш.], Гродна 2009, с. 90–95; А. Семянчук, Гарадскія хронікі і летапісы Беларусі і іх крыніцазнаўчая вартасць, [у:] А. Семянчук, Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі гарадоў і працэсаў урбанізацыі ў Беларусі: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Гродна, 25–26 крас. 2009 г., Гродз. дзярж. ун-т, рэдкал.: І. Крэнь, І. Соркіна (адк. рэд.) [і інш.], Гродна 2009, с. 85–90; Н. Н. Улашчак, Введение в изучение белорусско-литовского летописания, Москва 1985, 261 с.

⁴ Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Магілёва, [у:] Беларус. энцыкл., Г. Л. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.], Мінск 1998, с. 62.

⁵ Полное собрание русских летописей, Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР; отв. ред. Б. А. Рыбаков, Москва 1975, т. 32: Хронікі: Литовская і Жмойтская, і Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки і Панцырного, сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улашчак, с. 12–13; Н. Н. Улашчак, Введение в изучение белорусско-литовского летописания, Москва 1985, с. 220–221.

і такім чынам у гістарыяграфіі замацаваліся варыянты – *Віцебскі летапіс* і *Віцебскі летапіс Панцырнага і Аверкі*.

Адметнай культуралагічнай рысай сацыяльнай групы, да якой належалі аўтары Віцебскага летапісу, быў полілінгвізм: пісалі і чыталі яны пераважна па-польску, але, як сцвярджае Мікола Улашчык, валодалі беларускай мовай («руским языком»), лацінскай і іншымі мовамі⁶. Пра Віцебскі летапіс звычайна адзначаецца, што ён на польскай мове. Але калі ў адных публікацыях гэты факт не ставіцца пад сумненне («складзены ў 1768 на польскай мове»), то, паводле М. Улашчыка, «Летопись написана на польском языке с примесью белорусского»⁷. Даследчык звярнуў увагу, што пры перадачы падзеяў, звязаных з Польшчаю ці польскімі афіцыйнымі коламі, летапісцы імкнуліся захаваць «правільную» польскую мову, а ў падачы мясцовых з’яў дапускалі адносна свабодны выклад з выкарыстаннем жывых фактаў беларускай мовы – лексічных, граматычных, фанетычных беларусізмаў.

Гэта выразна праяўляецца там, дзе ў Віцебскім летапісе падаецца храналагічны выклад падзей і пагадовы парадак запісаў, якія стваралася на ўзор беларускага летаапісання папярэдняга перыяду. Так, пачынаецца хроніка Панцырнага і Аверкі з легенды пра заснаванне Віцебска, якую можна разглядаць як інтэрпрэтацыю наяўнага ў беларускіх летапісах апавядання пра заснаванне Вільні: «*Roku 896. Zbiwszy Olga iacwingow I piczyngow u, przeprawiwszy sie przez rzeke Dzwina zanocowawszy z woyskiem, u upodobawszy gure zalozyła zamek drewniany, nazwała od rzeki Widiby Wittebskiem, wmurowała cerkicu w Wyszni zamku swientego Michała, a w Niżnim Zwiastowanie. Dwa roku zmieskawszy odiechata do Kiowa*». Пафразаванне тэксталагічнае параўнанне гэтага фрагмента з летапіснымі апавяданнямі пра заснаванне Вільні і Трокаў у Хроніцы Быхаўца і летапісе Археалагічнага таварыства паказвае на тыпалагічнае падабенства выкладу падзей: *przeprawiwszy sie przez rzeke*

⁶ Н. Н. Улашчык, *Введение в изучение...*, тамсама, с. 230–231.

⁷ *Полное собрание русских летописей...*, т. 32, тамсама, с. 12.

Dzwina (Віц.) – *poiechal... za reku Wellu* (Бых.) – *поехал... в ловы за пять миль за реку Велю* (Арх.); *u upodobawszy gure zalożyła zamek* (Віц.) – *у найде хору красну над рекою Вілнежу; у найде хору w puszczy krasnu; ...i spodobalosia jemu wielmi; u zaloży horod* (Бых.) – *и найде гору красну; и сподобалося ему велми; и заложил город* (Арх.).

Легенду пра заснаванне Віцебска можна разглядаць як інтэрпрэтацыю аднатыпных у беларуска-літоўскіх летапісах апавяданняў пра заснаванне Трокаў, Вільні, Новагародка і інш. М. Улашчык праз параўнанне Віцебскага летапісу і спісаў агульнадзяржаўнага летапісання выявіў шэраг тэксталагічных адрозненняў і прыйшоў да высновы, што «гэта адзін з рэдкіх паказчыкаў на тое, што М. Панцырны карыстаўся адным з беларуска-літоўскіх летапісаў, ды такім, які нам цяпер невядомы»⁸. Даследчык звярнуў увагу, што ў легендзе пра заснаванне Вільні воўк, які выў на Туравай гары, паводле запісаў М. Панцырнага, не *жалезны*, а *надзвычай вялікі* (*nazbyt wielki*). З пераказу М. Панцырнага вынікае, што Гедзімін у ловах забівае не *тура*, як паведамляецца ў большасці вядомых спісаў беларускіх летапісаў, а *вялікага страшнага зубра* (*zabit sztuki wielkiey strasznego zubra*); і спыняецца на начлег не *на Туравай гары*, а *на Лысай* (*I w polowaniu swoym zapocował w puszczy na Łysej gorze*). Суаднёшы запіс М. Панцырнага пра *Ліздзейку* (*Lezdzieyko*), які за вытлумачэнне прарочага сну атрымаў ад князя тытул і імя *Радзівіл*, са звесткамі Хронікі Літоўскай і Жамойцкай, дзе сказана пра заваяванне Наваградка князем *Ердзівілам*, ці *Радзівілам*, М. Улашчык выказаў меркаванне, што Радзівілы выкарыстоўвалі летапісы для праслаўлення свайго роду.

Складальнікі «Віцебскага летапісу» як людзі адукаваныя без цяжкасці адбіралі словы агульнага лексічнага фонду беларускай і польскай моваў, актыўна ўводзілі іх у зварот. Дастасаванне да фанетыкі і граматыкі польскай мовы стварала відавочнасць польскамоўнага тэксту. У «Віцебскім летапісе», як і ў іншых, напісаных (ці перапісаных) на тэрыторыі Беларусі лацінскім пісьмом, выпрацоўвалася адметная

⁸ Н. Н. Улашчык, *Введение в изучение...*, тамсама, с. 224.

сістэма арфаграфічных прыёмаў. Падзеі, якія, па ўсёй верагоднасці, чэрпаліся з польскамоўных пісьмовых крыніц, летапісцы перадавалі правільнай польскай мовай. А ў падачы мясцовых з’яў дапускалі адносна свабоднае выкарыстанне жывых фактаў беларускай мовы – лексічных, граматычных, фанетычных беларусізмаў. Асабліва гэта праявілася ў запісах С. Аверкі, які перапісаў пераважна на польскай мове матэрыялы папярэдніх летапісцаў Віцебска (звесткі за 896–1709 гг. М. Панцырнага, кароткія гістарычныя запісы за 1601–1733 гг. Чарноўскіх і за 1733–57 гг. Г. Аверкі), а на старонках 34–39 рукапісу змясціў спісы Віцебскага магістрата 1597 г., віцебскіх ваяводаў за 1516–1753 гг. і іншыя звесткі гісторыка-юрыдычнага характару хутчэй за ўсё з дакументаў магістрацкага архіва⁹.

Найперш улічваліся такія фанетычныя рысы, як паслядоўнае зацвярдзенне шыпячых (*mieszczanin, zanocowawszy, założyła*), дзеканне і цеканне (*Dzwina, wysadziwszy, od ciebe, po swiecie, Maciey*). Найболей названыя паказчыкі праявіліся пры перадачы беларускіх уласных назваў, сярод якіх віцебская мікратапаніміка (*Wzhorie, Zaruczewie, Zadunawie*), назвы гарадоў (*Dubino, Mścistaw, Siebież, Wieliz*), рэк (*Dzisna, Dzwina*). Напісанне большасці імёнаў і прозвішчаў таксама заснавана на гэтым прынце: *Audakim, Jan, Maciej, Hałuz, Muszczynka, Sapieha, Wielizanin*. У шэрагу ўласных найменняў паказваецца фанетычнае падаўжэнне зычных: *Amellanik, Illinics, Ullana*. Адзначаны выпадкі пераходу в–ў: параўнай мужчынскае імя *Audakim* з жаночым *Jewdokia*. Нельга пакінуць па-за ўвагаю беларускія прозвішчы са словаўтваральнымі фармантамі *-овіч-, -евіч-*: *Bohdanowicz, Milkiewics, Stefanowics*, а таксама з суфіксам *-ск-*: *Lubaszczynski, Olszewski, Rakowki*. Імёны па бацьку тыпу *Iakimowicz, Illinics, Iurewicz, Hawrłowicz, Kurilowics* ілюструюць утварэнне прозвішчаў на *-овіч-/ -евіч-*: *Якімовіч, Юрэвіч, Гаўрыловіч, Курьловіч* і інш. Жаночыя ўласныя найменні тыпу *pani Jewdokia Awierkowa, pani Chadora Łagoszna, pani Pocięiowa Teresa* – з былых прыналежных прыметнікаў, утвораных ад мужчынскіх імёнаў: *pani Piorowa Zofia, Antoniego Piory zona*.

⁹ Тамсама, с. 230.

Правапісным прыёмам стварэння фармальнага падабенства да польскай мовы выступае ў гэксце летапісу падвойнае напісанне літар там, дзе польская арфаграфія гэтага не патрабуе. Такое назіраецца ў беларускіх прозвішчах *Jagiello, Sippko, Sallohub (Sołłohub), Halluza, Łyttka, Radziwiłł*, геаграфічных назвах *Wittebsk* і прыметніках *wittebski, littowski* і інш. Фанетычная адаптацыя да польскай мовы прадугледжвала наяўнасць непаўнагалосных формаў назоўнікаў і прыметнікаў (*droga, głod, krol, ktore, Grodna*), напісанне спалучэнняў *эн, ан, он* на месцы насавых у польскай мове (*renko, ustonpèla, padstonpił, zacsynaion*), замену *о* на *у* ў закрытым складзе (*gura*), перадачу гука [*p*] спалучэннем літар *rz* (*przez, potrzebe, przehrali, zgorzal*), напісанне літары *g* як адлюстраванне *z* выбухнога (*Łogoszna, Oginski, Gieysa, Giedymін, Zygmunt, Olgierd, Galicsyn, Gniezno, Jagiello, Gabriel, Sanguszko, Sergiusz*). Пералічаныя паказчыкі фанетычнай адаптацыі не заўсёды паслядоўна вытрымліваюцца: захоўваецца напісанне *h* як адлюстраванне *z* фрыкатыўнага ва ўласных імёнах (*Bohdan, Hrehory, Hawrilowicz, Harasim, Szuhaley, Olha, Sapieha (Sapicha), Helena, Bohoslow*), а таксама ў беларускіх тапанімічных назвах (*Hłozowicy, Hołowczyn, Mohilow (Mohilew), Wzhorie*).

Паводле лінгвістычных падыходаў, мова летапісу М. Панцырнага і С. Аверкі, як і іншых пісьмовых помнікаў названага перыяду, падпадае пад вызначэнне так званай макаранічнай мовы, дзе мела месца свядомае змешванне, а часам і неадрозненне формаў тагачаснай беларускай і польскай моваў. У летапісе Панцырнага і Аверкі надзвычай выразна праявіўся працэс свядомай арыентацыі яго складальнікаў на агульныя з’явы ў абедзвюх мовах – беларускай і польскай. Гэта пацвярджаецца практычна адсутнасцю ў Віцебскім летапісе ўласна польскіх лексічных запазычанняў. Адносячы да паланізмаў словы тыпу *panskiiego, mrozobicie, powetrze, inne, wszystko, welebny, wienkszy, gdy, wypendzono, grossowało, zmieszkawzsy, zamieszanina, wieszczka, wodza, bendonc(a), ogon*, варта адзначыць, што тэкст летапісу не ўтрымлівае дэрыватаў ад іх. Такім чынам, няма паказчыкаў на тое, што ўласна паланізмы ў пісьмовай беларускай мове актыўна асвойваліся, што ад іх утвараліся новыя словы на беларускай глебе. Летапіс Панцырнага і Аверкі пацвярджае,

што ў пісьмовую мову, як і ў народна-дыялектную, такая лексіка ўводзілася ў якасці лексічных «украпленняў». Выкарыстанне іх нярэдка характарызуецца ігнараваннем арфаграфічных, граматычных і лексічных нормаў польскай мовы. У слове *wielebny* дапушчаны пропуск *i*; лексема *bendonc(a)* – фанетычна змененае польскае *będęc*, *wodza* – у польскай мове *wodze* ‘лейцы’, у адзіночным ліку ўжываецца толькі ў складзе ўстойлівага выразу *pod wodza* – пад начальствам; *zamieszaniina* (жаночага роду) – адпаведнік польскага *zamieszanie* (ніякага роду) і інш.

Такія з’явы ў вуснай (народна-дыялектнай) і пісьмовай (літаратурнай) беларускай мове развіліся ў выніку складаных сацыяльна-гістарычных працэсаў. Паланізацыя старажытнай беларускай мовы набыла ўстойлівы характар пасля Люблінскай уніі 1569 г., паводле якой на тэрыторыі ВКЛ дзяржаўныя інстытуты пачалі пераарыентавацца на польскую мову. Юрыдычна гэты працэс быў замацаваны рашэннем усеагульнай канфедэрацыі саслоўяў 1696 г., а пасля элекцыйнага сойму 1697 г. пераход з беларускай мовы на польскую паскорыўся ў справаходстве ВКЛ, найперш у судах. Пашырэнне польскай мовы ў справаходча-адміністрацыйнай сферы ВКЛ выклікала актывізацыю паланізмаў на ўсіх узроўнях, у тым ліку і ў народна-дыялектнай мове. У дыяхранічным аспекце беларуска-польскае двухмоўе гэтага перыяду звычайна разглядаецца ў межах гістарычнага полілінгвізму як адметная моўная сітуацыя¹⁰. Праз літаратурна-пісьмовую форму мовы на працягу некалькіх стагоддзяў праводзілася экспансія польскай мовы на беларускія тэрыторыі. Па словах Я. Ф. Карскага, гэта прывяло да такой ступені паланізацыі старажытнай беларускай літаратурнай мовы, што лексічны склад яе стаў мала чым адрознівацца ад польскай мовы¹¹.

Узаемаабмен у лексічнай сферы паміж беларускай і польскай мовамі ў розныя гістарычныя перыяды меў розныя прычыны і неаднолькавую інтэнсіўнасць. Параўнальна-гістарычнае вывучэнне ўзаемаўплыву

¹⁰ А. І. Жураўскі, *Двухмоўе і шматмоўе ў гісторыі Беларусі*, [у:] *Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў*, Мінск 1982, с. 27.

¹¹ Е. Ф. Карский, *Белорусы*, Прага 1922, т. 2, кн. 3: *Художественная литература на народном языке*, с. 3.

беларускай і польскай моваў назапасіла багатую факталогію. Праблема лексічнага ўзаемадзеяння абедзвюх моваў была аб'ектам спецыяльных лінгвістычных даследаванняў як навуковых калектываў, так і асобных аўтараў¹². Назіранні даследчыкаў паказваюць, што крыніцамі запазычанняў з польскай мовы ў беларускую з'яўлялася як літаратурна-пісьмовая форма польскай мовы, так і дыялектная. Разам з тым вынікі навуковай распрацоўкі польска-ўсходнеславянскіх моўных кантактаў пацвердзілі, што значная доля адметных беларуска-ўкраінска-польскіх рысаў, не характэрных для іншых славянскіх моў, «не можа быць растлумачана з пункту гледжання тэорыі запазычання, што гэтыя рысы вельмі старажытнага паходжання, зыходзяць з дапісьмовага перыяду ў развіцці славянскіх моў, на падставе чаго можна гаварыць пра існаванне ў мінулым на славянскім моўным абшары пэўнага дыялектнага арэалу, у якім судатыкаліся гаворкі, інтэгрыраваныя затым у польскую і беларускую (украінскую) мовы. Гэтыя гаворкі і далі той зыходны матэрыял, які ў далейшым паслужыў важным чыннікам у працэсе паралельнага развіцця асобных з'яў у адзначаных мовах на базе агульных каранёвых марфем і агульнага словаўтваральнага інвентару»¹³. Агульная беларуска-польская лексіка прааналізавана Г. В. Пальцавым па *Падручным польска-беларускім слоўніку* (Варшава, 1962), дзе з агульнай колькасці на 50 тысяч слоў да 20 тысяч вызначаюцца як суадносныя ў польскай і беларускай мовах. Гэта дае падставы для новых падыходаў да вытлумачэння моўных фактаў, атрыманых у выніку параўнальна-гістарычнага вывучэння беларускай і польскай моваў.

Такім чынам, пра летапіс Панцырнага і Аверкі, як адзін з напісаных лацінкаю беларускіх летапісаў XVII–XVIII стст., нельга адназначна сказаць, што ён проціпастаўляецца кірылічным творам сістэмай фанетычных, граматычных і лексічных сродкаў. Прыёмы перадачы лацінкаю

¹² Л. М. Шакун, *Да праблематыкі і гісторыі вывучэння беларуска-польскіх моўных узаемаадносін*, [у:] *Карані роднай мовы. Выбраныя працы па гісторыі беларускай мовы*, Мінск 2001, с. 128.

¹³ Тамсама, с. 130.

слоў, граматычных формаў, устойлівых выразаў і словазлучэнняў блізка да кірылічнай традыцыі, але з перавагай фанетычнага прынцыпу. Дзякуючы гэтаму у хроніцы знайшлі адлюстраванне асноўныя рысы жывой беларускай мовы. З іншага боку, летапіс Панцырнага і Аверкі ілюструе працэс паланізацыі пісьмова-літаратурнай формы беларускай мовы: прыёмы пісьма ў хроніцы скіраваны на пераарыентацыю беларускіх формаў пад польскамоўныя. Разам з тым у летапісе назіраецца працэс свядомай арыентацыі на агульны пласт лексікі і фразеалогіі ў абедзвюх мовах і фармальнае дастасаванне да польскай фанетыкі і граматыкі пераважна слоў агульнага лексічнага фонду беларускай і польскай моваў. Лінгвістычны аналіз такіх тэкстаў патрабуе адметнай метадалогіі даследавання. Такім чынам, гарадскія летапісы-хронікі заслугоўваюць больш пільнай увагі менавіта як каштоўныя помнікі беларускага пісьменства на этапе пераарыентацыі пісьмовай традыцыі з беларускай мовы на польскую.

**The language of “Vitebsk Chronicles”
as the monument of the Belarusian writing of the 17th–18th centuries**

SUMMARY

The article deals with the language of Pansyrn’ and Averka’s Chronicles. The problem of the interaction between the Byelorussian and Polish languages in the XVIII century is touched upon.

Ключавыя словы: беларускія хронікі, старабеларуская літаратурная мова, языковыя нормы, лексіка, польска мова, параўнальна-гістарычны метада.

Key words: Belarusian chronicles, old Belarusian literary language, a chronicle, language norms, vocabulary, Polish language, processing set, comparative-historical analysis.

Irena Matus

Uniwersytet w Białymstoku

JĘZYK NABOŻEŃSTW, KLERU I WYZNAWCÓW
OBRZĄDKU WSCHODNIEGO NA TERENIE BIAŁOSTOCCZYZNY
W XVIII I XIX WIEKU

Prawosławie przyniosło na omawiany teren język św. św. Cyryla i Metodego (język nabożeństw). Językiem urzędowym Cerkwi, tak jak potem kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego, był ruski. Sytuacja zmieniła się po unii lubelskiej 1569 roku, kiedy Podlasie (w tym znaczna część Białostoczczyzny) wcielone zostało do Korony. Kulturę ruską stopniowo zaczęła zamieniać kultura polska. Szlachta ruska w Wielkim Księstwie Litewskim poddała się polonizacji jako pierwsza. W XVII wieku sprawą prestiżową było posługiwanie się językiem polskim i łaciną. Stąd szlachta Białorusi i Litwy przeprowadziła na sejmie 1696 roku projekt zamiany ruskiego języka urzędowego na język polski¹. Cyrylicę zastąpiono alfabetem łacińskim, ruszczyzna straciła ostatecznie status języka urzędowego. Posunięcie to dotyczyło w konsekwencji wszystkich stanów społecznych. Od XVIII wieku w Wielkim Księstwie Litewskim nastąpił regres kultury ruskiej, miejsce,

¹ H. Sahanowicz, *Historia Białorusi od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, przeł. H. Łaskiewicz, Lublin 2002, s. 289–290.

której zajmowała kultura polska². Postępowała „polonizacja całej wschodniej Słowiańszczyzny”³.

Po unii brzeskiej przez dłuższy czas kler posługiwał się językiem ruskim, językiem nabożeństw pozostawał cerkiewnosłowiański. Korzystano z ksiąg liturgicznych sprowadzanych z Moskwy, jakie dostosowywano pod względem dogmatycznym. Dopiero metropolita Cyprian Żochowski założył w Wilnie drukarnię, która wydawała *szluzebniki*, zbiory kazań i literaturę religijną⁴. Do 1720 roku w Cerkwi unickiej obowiązywał mszał „oczyszczony z błędów dyzunickich” przez metropolitę Cypriana, wydany w 1695 roku⁵.

Po spolonizowaniu się szlachty, proces ten objął księży i chłopów – unitów, którzy stanowili ponad 90% wiernych (stąd mówiono, że to wiara chłopów i popów). Sprowadzenie wyznania unickiego do rangi religii chłopskiej powodowało, że dla kleru język polski stał się mową nobilitującą. Do polonizacji duchowieństwa przyczyniło się potoczne rozumienie podziału obu obrządków na religię „pańską” i „chamską”. Trwał także samorzutny proces polonizacji, modlono się, śpiewano i słuchano kazań w języku polsku. Na obszarze pogranicza, zwłaszcza dawnych dekanatów unickich, drohiczyńskiego, bielskiego i białostockiego, chłopci powszechnie znali język polski. Potwierdza to jedna z pierwszych prac etnograficznych, autorstwa proboszcza ze Starego Kornina – Clestyna Bre-na, z połowy XIX wieku. Opisany przez autora obrzęd weselny pokazuje, że chłopci w dawnym powiecie bielskim, obok gwary, posługiwali się także językiem polskim.

² I. Matus, *Szkolnictwo cerkiewno-parafialne w powiecie bielskim w latach 1884–1914 na tle sytuacji oświatowej w diecezji grodzieńskiej. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, Białystok 2006, s. 16–17.

³ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1791*, Lublin 1992, s. 14.

⁴ Ks. H. E. Wyczawski, *Cerkiew wschodnia na terytorium (archi)diecezji wileńskiej*, [w:] *Studia Teologiczne*, Białystok–Drohiczyn–Łomża 1987–1988, s. 256.

⁵ Ks. M. Bendza, *Przyrzeczenie dane unitom*, [w:] *Elpis Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku*, R. V (XVI), z. 7–8 (20–21), s. 281–282.

Synod zamojski pogłębił proces polonizacji unitów, jaki ustawicznie się nasilał, choć pozostawiono ryt liturgiczny wschodni, to duchowym zakazano korzystania z ksiąg „schizmatyckich”, zastępując je nowymi, uwzględniającymi dogmatyczne i obrzędowe zmiany, wprowadzone przez synod⁶, wydawnictw unickich i rzymskokatolickich oficyn. Księgi uznane za skażone schizmą nakazano spalić. Korzystano z Ewangelii w języku polskim, a nawet mszałów łacińskich. Były to druki wileńskie, lwowskie, poczajowskie i supraskie, gdzie unowocześniona przez opata Leona Kiszkę oficyna ruszyła w 1708 roku⁷. Leon Kiszka wtedy już metropolita unicki skorzystał z sytuacji zgarniając wszystkie zamówienia nowych, zlatynizowanych ksiąg do drukarni w Supraślu. Nakłady dochodziły do 10 tys. każdego tytułu. Sprzedawano je ubogim parafiom unickim po wygórowanej cenie, z czego dochód tylko w latach 1720–1728 wyniósł 628 tysięcy złotych⁸.

W języku polskim drukowano książki do nabożeństw i zbiory pieśni zwane kantyczkami, z których korzystali unicy. Popularny był wydany w Supraślu w 1799 roku zbiór *Nabożnych pieśni*, który zawierał kolędy, pieśni o Matce Bożej Żyrowickiej i teksty Jana Kochanowskiego. W 1817 roku w Wilnie wydano *Nabożne pieśni*, jakie zawierały między innymi pieśni na wszystkie święta w obrządku łacińskim według liturgicznego kalendarza rzymskokatolickiego, o których Adam Mickiewicz pisał, że żaden naród nie może pochwalić się takim zbiorciem jak polskie kantyczki⁹.

⁶ Прот. К. Зноско, *Исторический очерк церковной унии ее происхождение и характер*, Москва 1993, s. 185.

⁷ Ks. H. E. Wyczawski, *Cerkiew wschodnia na terytorium (archi)diecezji wileńskiej*, [w:] *Studia Teologiczne*, Białystok–Drohiczyn–Łomża 1987–1988, s. 256.

⁸ Metropolita Leon Kiszka część z tej sumy przeznaczył na podniesienie z ruin klasztoru supraskiego, który nie był remontowany od czasu zabrania go prawosławnym. Natomiast większość wydał na budowę w pobliżu Zamku Królewskiego, przy ulicy Miodowej w Warszawie, okazałej rezydencji metropolitów unickich z klasycystyczną kaplicą i z całym zapleczem.

⁹ С. В. Марозава, *Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гады)*, Гродна 2001, s. 142.

Wizytacje dziekańskie z 1727 roku pokazały, że wprowadzano Ewangelie w języku polskim, na przykład takową posiadała cerkiew w Pasyнках¹⁰. Wizytacje z lat 70. i 80. XVIII wieku i z początku XIX potwierdziły, że w czasie nabożeństw powszechnie korzystano z Ewangelii w języku polskim, (przeważnie Ewangelii z naukami jezuita Marcina Kurzenieckiego¹¹) i tylko w nielicznych świątyniach zachowały się Ewangelie „ruskie”. *Ewangeliczkę polską* posiadały między innymi świątynie: w Białymstoku, Fastach, Kożanach, Surażu, Jacznem, Nowym Dworze, Gródku, Szczytach, Rybołach¹² i w wielu innych cerkwiach unickich¹³. Parochowie posługiwali się mszalami po łacinie, której uczyli się w seminariach.

Polonizacji Cerkwi unickiej na tym terenie, przysłużyła się działalność oficyny supraskiej. S. Marozawa podała, że druki polskojęzyczne stanowiły 67%, łańskie 10%, cyryliczne 23%, w języku litewskim 0, 22%. Natomiast J. Łabyncew naliczył około 300 druków łacinką i 120 cyrylicznych (w tym część na potrzeby staroobrzędowców)¹⁴. Ukazały się druki, co prawda nieliczne, które służyły zachowaniu języka cerkiewnosłowiańskiego, słownik cyryliczny cerkiewnosłowiańsko-polski *Лексикон* (z 1722 roku, kilkakrotnie wznawiany) adresowany do kleru unickiego oraz *Азбука і Буквар языка славенского*¹⁵.

Polonizacji na omawianym terenie sprzyjał czas rządów pruskich. Język polski był używany w duszpasterstwie i przez wiernych, w tym też języku była prowadzona kancelaria konsystorza w Supraślu¹⁶.

¹⁰ O. G. Sosna, D. Fionik, *Pasyнки i okolice*, Bielsk Podlaski – Ryboły – Białystok 2001, s. 171.

¹¹ Był on autorem także przeznaczonej dla kleru unickiego – *Nauki z Ewangelii na niedzielę i święta Kościoła Greckiego w Unii z Kościołem Rzymskim zostającego*, Wilno 1752. *Wizytacje cerkwi unickich dekanatu nowodworskiego diecezji supraskiej 1804 roku*, opracowali P. Borowik i G. Ryżewski, Białystok 2009, s. 136.

¹² *Wizytacje cerkwi unickich...*, dz. cyt., s. 101–164; *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego przeze mnie księdza Bazylego Gutturskiego dziekana podlaskiego, plebana golniewskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 iuxta vetus kalendarza sporządzona*, oprac. J. Maroszek, W. Wilczewski, Białystok 1996, s. 23–156.

¹³ *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego...*, dz. cyt., s. 23–15.

¹⁴ C. B. Марозава, *Уніяцкая царква...*, dz. cyt., s. 108–109.

¹⁵ C. B. Марозава, *Уніяцкая царква...*, dz. cyt., s. 110–111.

¹⁶ Ks. Bolesław Kumor, *Kościół unicki w zaborze pruskim. Diecezja w Supraślu (1795–1807)*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. II: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, s. 175.

Po 1807 roku polonizacja nasiliła się jeszcze bardziej za sprawą oświaty Wileńskiego Okręgu Szkolnego i uwarunkowań pogranicza. W wyniku czego malała wśród kleru unickiego znajomość języka cerkiewnosłowiańskiego. Antoni Sosnowski, obrońca tej mowy, świadomy słabej jego znajomości wśród kleru unickiego, zwrócił się w 1829 roku do Świętobliwego Synodu z prośbą o sfinansowanie wydania 3 tys. sztuk modlitewnika w języku cerkiewnosłowiańskim w Wilnie celem bezpłatnego rozdania w diecezji¹⁷.

W czasach Wileńskiego Okręgu Szkolnego wyłącznie w języku polskim drukowano modlitewniki i prowadzono nauczanie w szkołach wszystkich szczebli¹⁸. W języku polskim odbywała się edukacja kleru unickiego w szkołach łacińsko-polskich, w tym i w Seminarium Głównym przy Uniwersytecie w Wilnie, gdzie przyszli parochowie pobierali nauki wspólnie z alumnami łacińskimi. Wyjątkiem była szkoła *cerkowników*¹⁹ w Kleszczelach, jaką założył i nadzorował Antoni Sosnowski. W jego parochii²⁰ działały także wiejskie szkółki dla dzieci chłopskich, w których²¹, uczoneo języka cerkiewnosłowiańskiego, rosyjskiego i polskiego. Placówki te nazywał „ruskimi”²².

Od połowy XVIII wieku w świątyniach unickich w języku polskim powszechnie odprawiano nabożeństwa, śpiewano godzinki i inne modlitwy,

¹⁷ С. В. Марозава, *Уніяцкая царква...*, dz. cyt., s. 110–111.

¹⁸ Е. Орловский, *Судьбы православия в связи с историею латинства и унии в Гродненской губернии в XIX столетии (1794–1900)*, Гродна 1903, s. 52.

¹⁹ Szkoła w Kleszczelach mieściła się w budynku bractwa cerkiewnego. Uczyło się siedemdziesięciu chłopców i dziesięć dziewcząt. Zajęcia prowadził diak za opłatą 3 rubli i 50 kopiejek. Uczył języka cerkiewnosłowiańskiego, rosyjskiego, polskiego, arytmetyki, ogrodnictwa, a niektórych uczniów przysposabiał do śpiewu cerkiewnego. П. Бобровский, *К биографии Антония Юрьевича Сосновского*, [w:] *Литовская Епархиальная Ведомости за 1889 г.*, nr 47, Вильно 1889, s. 408.

²⁰ *Parochia* – określenie odpowiadające łacińskiej parafii.

²¹ Antoni Sosnowski w swoim raporcie sugerował konieczności wydania bezpłatnych poradników do nauczania rolnictwa. Był problem braku książek, stąd Antoni Sosnowski pożyczał literaturę do czytania nawet niejakiemu Janowi ze Swisłoczy. П. Бобровский, *К биографии Антония Юрьевича Сосновского...*, dz. cyt., s. 408.

²² Tamże, s. 408.

często przy wtórze organów, modlono się²³, głoszone kazania, prowadzono księgi metrykalne, odnotowywano wizyty dziekańskie i spostrzeżenia powizytacyjne oraz prowadzono korespondencję z władzami cerkiewnymi i świeckimi²⁴. Język polski stał się językiem urzędowym Cerkwi unickiej²⁵. W języku tym komunikowali się duchowni unicycy pomiędzy sobą, z wiernymi i rodziną²⁶. Polszczyzna coraz częściej zastępowała napisy cyryliczne na unickich ikonach²⁷.

Język cerkiewnosłowiański był jedną z nielicznych różnic pomiędzy obu obrządkami katolickimi, mocno zniekształcony i niechętnie używany. Coraz częściej odzywały się głosy zastąpienia go łaciną, jaką posługiwali się bazylianie (w ich księgozbiorach 2/3 stanowiły publikacje w tym języku). Potwierdza to daleko posuniętą latynizację i zaświadcza o przynależności do zachodniej cywilizacji²⁸. Bazylianie w porównaniu do parochów otrzymywali dobre wykształcenie, a od drugiej połowy XVIII wieku rekrutowali się wyłącznie ze stanu szlacheckiego.

Kler unicki posługiwał się językiem polskim i łaciną, często nie znając cyrylicy. Celebując Świętą Liturgię, parochowie przeważnie korzystali z tekstów przepisywanych odręcznie łacinką o brzmieniu cerkiewnosłowiańskim, często zniekształcając tekst.

²³ LVIA Vilnius, ф. 605, оп. 1, д. 3194. Дело о священнике Дрогичинской церкви Тыминском призывавшем в свою церковь Пиярсаго Ксендза Вичевского для произнесения проповеди, к. 85–86, Рапорт Онуфрия Гоголевского от 19.09.1839 г.; *Wizytacje cerkwi unickich...*, dz. cyt., s. 101–164; *Księga wizyty dziekańskiej...*, dz. cyt., s. 23–156.

²⁴ H. Dylągowa, *Dzieje Unii brzeskiej (1596–1918)*, Warszawa–Olsztyn 1996, s. 49.

²⁵ J. Maroszek, *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia 1596–1996*, Białystok 1996, s. 15; *Записки Иосифа Митрополита Литовскаго изданья Императорскою Академією Наукъ по завещанию автора*, т. 3, Санкт Петербург 1883, s. 33–34, 37.

²⁶ O. Łatyszczek, *Białoruskie Oświecenie*, [w:] *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, nr 2, s. 36–37.

²⁷ Ks. M. Janocha, *Niektóre aspekty ikonografii unickiej na terenie Rzeczypospolitej*, [w:] *Śladami unii brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, *Acta Collegia Suprasliensis*, t. 10, Lublin–Supraśl 2010, s. 560.

²⁸ С. В. Марозава, *Уніяцкая царква...*, dz. cyt., s. 117–118.

Władze rosyjskie w pierwszej ćwierci XIX wieku nie miały jeszcze wypracowanej polityki kulturalnej wobec ziem zachodnich. Unię postrzegano jako gałąź rzymskiego katolicyzmu, a obszar unickiej diecezji litewskiej jako ziemie rdzennie polskie. Do polonizacji przyczyniła się działalność Rosyjskiego Towarzystwa Biblijnego, popularyzująca Pismo Święte w Rosji w różnych językach, w tym i w języku polskim²⁹. W 1817 roku Towarzystwo Biblijne zwróciło się z prośbą do biskupa Leona Jaworowskiego, aby na obszarze obwodu białostockiego czytano Pismo Święte w języku polskim. Unickie duchowieństwo wręcz prześladowano za czytanie Biblii w języku cerkiewnosłowiańskim. W 1828 roku ukazała się w Grodnie jedna z ostatnich publikacji bazylianów *Złoty ołtarzyk*. Miała ona na celu oddziaływanie na unitów, stąd akceptowała jedność obu obrządków, a podkreślała odrębność rosyjskiego prawosławia.

Słaba znajomość wśród kleru unickiego języka cerkiewnosłowiańskiego, a jeszcze gorsza rosyjskiego, okazała się jedną z głównych przeszkód prowadzonych w drugiej połowie lat 30. XIX wieku przekształceń w Cerkwi unickiej, które prowadziły do restytucji prawosławia.

Pierwsze rozporządzenie w sprawie posługiwania się językiem rosyjskim i cyrylicą władze wydały w 1815 roku, zobligowało ono wyższą hierarchię unicką (metropolitę, biskupów i asesorów) do znajomości języka rosyjskiego³⁰. Od 1821 roku dotyczyło to także kandydatów na asesorów i członków konsystorza³¹.

Kolejnym posunięciem była reforma szkół duchownych, rozgraniczenie szkół unickich i rzymskokatolickich. W 1828 roku wprowadzono zakaz drukowania, bez zezwolenia Greckounickiego Kolegium Duchownego w Petersburgu, unickich *ślužebników*. Alumnom unickim zabroniono nauki w Seminarium Głównym przy Uniwersytecie w Wilnie³².

²⁹ E. Орловский, *Судьбы православия...*, dz. cyt., s. 51.

³⁰ А. Філатава, *Хрысціянскія канфесіі пасля далучэння Беларусі да Расійскай Імперіі (1772–1860)*, [w:] *Канфесіі на Беларусі (канец XVIII–XX ст.)*, Мінск 1998, s. 9.

³¹ П. Бобровський, *Антоній Юр'евичь Сосновський...*, *ЛЕВ* за 1889 г., nr 45, s. 392.

³² E. Орловский, *Судьбы православия...*, dz. cyt., s. 58, 71.

Greckounickie Kolegium Duchowne w połowie 1830 roku poleciło klerowi unickiemu w diecezji litewskiej, aby głoszone kazania i prowadzono katechezę wyłącznie w miejscowym dialekcie³³. Eliminowanie języka polskiego i łaciny, głównie w kontaktach kleru unickiego z wiernymi, miało uczynić głoszone słowo bardziej zrozumiałym³⁴.

Polskojęzyczny kler unicki nie najlepiej radził sobie z językiem rosyjskim, zarówno w czytaniu jak i w piśmie, czego zaczęły wymagać władze cerkiewne.

W 1833 roku biskup litewski Józef Siemaszko polecił konsystorzowi, aby dokumentacja była prowadzona w języku rosyjskim³⁵, dotyczyło to korespondencji z władzą, kolegium, dziekanami, proboszczami i władzami świeckimi³⁶.

Ważnym posunięciem w procesie restytucji prawosławia była wymiana mszałów. Zgodnie z ukazem Greckounickiego Kolegium Duchownego z 7 lutego 1834 roku wprowadzano mszały synodalne druku moskiewskiego w miejsce dotychczasowych unickich różnych oficyn. Nie eliminowało to z nabożeństw modlenia się w intencji papieża i pomijania w Kredo wiary „i od Syna”, to jednak część kleru unickiego sprzeciwiła się. Rozporządzenie to wywołało największy opór, co wynikało z rozpowszechnia pogłoski, że jest to już równoznaczne z konwersją. Reagowali pojedynczy duchowni, jak na omawianym terenie Piotr Maliszewski, ale występowało także solidarną grupą (60 duchownych w guberni mińskiej), gdzie aktywne działania podjęła szlachta polska, proponując wsparcie finansowe w wydaniu mszałów unickich, w miejsce tych zakazanych, które zabrano. Protest ustał dopiero po wyjaśnieniu, że jest to zgodnie z postanowieniem

³³ А. Філатава, *Хрысціянскія канфесіі...*, dz. cyt., s. 13.

³⁴ С. Токць, *Барадзьба вернікаў-уніятаў Гродзенскай губерні супраць скасавання уніі (30-ыя гг. XIX ст.)*, [w:] *Брэскай царкоўнай уніі – 400 Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі*, рэд. А. А. Акінчыц, Брэст 1997, s. 58.

³⁵ Філатава А. И., И. Сямашка: „каб памяць мая засталася”, «Культура» 1994, нр 13, s. 4.

³⁶ *Записки Иосифа Митополита Литовского изданныя Императорскою Академією Наукъ по завещанию автора*, т. 3, СПб., 1883, s. 18.

unii z 1596 roku³⁷. W 1834 roku duchowieństwo zobowiązano do zakupu *służebników* i książek do odprawiania *molebnych śpiewów (molebników)*, druku synodalnego³⁸.

Od jesieni 1834 roku przysyłano do konsystorza w Żyrowicach, zakupione w drukarni moskiewskiej lub petersburskiej książki do nabożeństw, w pierwszej kolejności mszały i *molebniki* (zbiory pieśni *molebnych*), a następnie wszystkie pozostałe (od 1835 roku – Ewangelie, *Apostoły*³⁹, *Trebniki* i inne). Bogatszym parafiom sprzedawano po cenie zakupu, jednak większości przekazano nieodpłatnie⁴⁰. Dodatkowo Świętobliwy Synod przekazał nieodpłatnie 1500 *służebników* i książeczek śpiewów *molebnych*. Książki z konsystorza odbierali dziekani i przekazywali duchownym⁴¹.

W 1835 roku duchownych zobowiązano do deklarowania pisemnej zgody na korzystanie ze *służebnika*⁴². Zainteresowanie zakupem nie było duże, głównie ze względu na cenę, ale nie tylko⁴³.

Najdłużej przeciągało się wyposażenie cerkwi prawosławnych w pełne komplety książek do nabożeństw. Długo po 1839 roku pozostawały jeszcze unickie. Duchowni często korzystali z nowych *służebników* tylko w obecności dziekana, podobna sytuacja dotyczyła *znamienników do prosfor*. Opór wynikał głównie z tego, że starsze pokolenie kleru, słabo znało język cerkiewnosłowiański i rosyjski.

Na początku 1836 roku na duchowieństwo unickie nałożono obowiązek prowadzenia książek metrykalnych w języku urzędowym – rosyjskim,

³⁷ Г. Я Киприанович, *Высокопреосвященный Иосиф Семацко митрополит литовский и виленский Очерк его жизни и деятельности по воссоединению западнорусских униатов с православною церковшо в 1839 г.*, Вильна 1894, s. 37–38.

³⁸ Tamże, s. 87.

³⁹ Tamże, s. 162–163.

⁴⁰ *Записки Иосифа Митрополита Литовскаго...*, т. 3, s. 110–111.

⁴¹ Tamże, s. 179.

⁴² Tamże, s. 179.

⁴³ LVIA Vilnius, ф. 605, оп. 1, д. 238. Дело о дарохранительницах, к. 319. Рапортъ Бельскаго благочиннаго протоиерея Адама Костыцевича в Литовскую Греко-Унитскую Духовную Консисторию от 28.02.1837 г.

w miejsce polskiego⁴⁴. W październiku 1836 roku dokonywano wpisów w języku rosyjskim, ale wielu duchownych sobie z tym nie radziło. W tej sytuacji władze diecezjalne zobligowały duchowieństwo do opanowania możliwie szybko prawidłowego dokonywania wpisów metrykalnych. Konsystorz rozesał w tym celu wzory prawidłowych wpisów. Tym duchownym, którym i to nie wystarczało, zalecono odnotowywać dane na brudno. Raz w tygodniu mieli się oni udawać do wyznaczonego przez dziekana duchownego z notatkami i księgą metrykalną, aby ten naniósł prawidłowo wpisy⁴⁵.

Nie wszyscy duchowni byli w stanie nauczyć się pisać po rosyjsku, a tym bardziej posługiwać się nim biegle w mowie. Zwrócił na to uwagę w 1837 roku dziekan bielski Adam Kostycewicz⁴⁶, który prosił konsystorz o przysłanie zbioru drukowanych kazań na poszczególne niedziele i święta, zatwierdzonych przez Świątobliwy Synod, a wydanych w 1779 roku w Moskwie⁴⁷.

W 1839 roku okazało się, że nadal modlono się i komunikowano po polsku i nie praktykowano gwary, w tej sytuacji konsystorz wydał kolejne postanowienie, polecające dziekanom zobowiązanie księży, aby tam gdzie modlono się po polsku, czynili to w dialekcie⁴⁸, ale i to nie było skuteczne.

⁴⁴ Е. Орловский, *Судьбы православия...*, dz. cyt., s. 96.

⁴⁵ *Записки Иосифа Митрополита Литовскаго...*, dz. cyt., t. 3, s. 307–308.

⁴⁶ Raport dotyczył sprawy duchownego z Drohiczyzna Jakuba Tymińskiego, który zaprosił na nabożeństwo w dniu Matki Bożej Opiekuńczej księdza pijara, który wygłosił po polskim kazanie i zbierał przed ikoną tzw. zdrowaśki. Adam Kostycewicz tłumaczył się w związku ze złamaniem zakazu zapraszania księży rzymskokatolickich na nabożeństwa unickie. LVIA Vilnius, ф. 605, оп. 1, д. 3194. Дело о священнике Дрогичинской церкви Тыминском призывавшем в свою церковь Пиярсаго Ксендза Вичевского для произнесения проповеди, к. 4. Правитель Белостокской Области Гунаропулло Бельскому благочинному протоиерею Адаму Костыцевичу от 11.10.1837 г.

⁴⁷ LVIA Vilnius, ф. 605, оп. 1, д. 3194; Дело о священнике Дрогичинской церкви Тыминском призывавшем в свою церковь Пиярсаго Ксендза Вичевского для произнесения проповеди, к. 6. Рапортъ Бельского благочиннаго протоиерея Адама Костыцевича в Литовскую Греко-Унитскую Духовную Консисторию от 21.10.1837 г.

⁴⁸ LVIA Vilnius, ф. 605, оп. 1, д. 3194. Дело о священнике Дрогичинской церкви Тыминском призывавшем в свою церковь Пиярсаго Ксендза Вичевского

Język polski najdłużej w korespondencji urzędowej zachowywali bazylianie i bazylianki, kler parafialny przestawił się szybciej na język rosyjski, ale nie wszyscy księża. Jak wynika z dokumentacji parafii w Rybołach, niektóre akta parafialne pisane były po polsku do 1858 roku⁴⁹. Podobnie w klasztorze w Supraślu. Za czasów archimandryty Nikodema Marcinowskiego do 1842 roku dokumentacja wewnętrzna była prowadzona wyłącznie w języku polskim⁵⁰. Polszczyzna jeszcze dłużej zachowywała się w pieśniach i modlitwach, przykładowo w 1867 roku w cerkwi w Kleszczelach w po polsku śpiewano psalmy i pieśni nabożne⁵¹.

Władze cerkiewne po kasacji unii nadal preferowały miejscowy dialekt. W 1840 roku Świątobliwy Synod ponownie polecił, aby duchowni w zachodnich guberniach, (wymieniono także obwód białostocki) głosili kazania i prowadzili katechezę w miejscowym dialekcie⁵². Były kler unicki, posługujący się dotychczas językiem polskim, słabo radził sobie z gwarą⁵³, traktując ją z pogardą.

Język rosyjski stawał się stopniowo językiem urzędowym Cerkwi prawosławnej, nabożeństwa odprawiano w języku cerkiewnosłowiańskim. Powstanie szkół ludowych w 1864 roku, a następnie cerkiewno-parafialnych w latach 80. XIX wieku (program, których obejmował język rosyjski, język cerkiewnosłowiański, śpiew cerkiewny, katechezę) wyraźnie przyczyniło się do utrwalenia wśród wiernych znajomości obu

для произнесения проповеди, к. 26. Заседание Литовской Греко-Унитской Духовной Консистории от 22.06. 1839 г. LVIA Vilnius, ф. 605, оп. 1, д. 3194. Дело о священнике Дрогичинской церкви Тыминском призывавшем в свою церковь Пиярского Ксендза Вичевского для произнесения проповеди, к. 85. Рапортъ Онуфрия Гоголевскаго от 19.09.1839 г.

⁴⁹ O. G. Sosna, D. Fionik, *Parafia Ryboły, Bielsk Podlaski – Ryboły – Białystok* 1999, s. 36.

⁵⁰ Далматов Н., *Супрасльскій Благовещенскій Монастыр. Истроическо-статистическое описание*, сост. Архим. Николай (Далматов), С. Петербург 1892, s. 382–393.

⁵¹ С. Токць, *Барадзьба вернікаў-уніятаў...*, dz. cyt., s. 58.

⁵² *Записки Юсифа Митрополита Литовскаго...*, dz. cyt., т. 3, s. 495–496.

⁵³ В. Грыгор'ева, У. Навіцкі, А. Філатава, *Уніяцтва на Беларусі пасля Полацкага сабора 1839 г. і да нашых дзён*, «Беларускі гістарычны часопіс» 1996, нр 2, s. 46–47.

języków. Sytuację tę przerwał wybuch I wojny światowej. *Bieżeńcy* wracali w realia II Rzeczypospolitej, gdzie traktowani byli jak analfabeci. Sytuacja polityczna wymagała powrotu do języka polskiego jako urzędowego Autokefalicznej Cerkwi w Polsce. Język cerkiewnosłowiański pozostał językiem nabożeństw. W drugiej połowie ubiegłego stulecia język rosyjski był językiem kazań i kontaktu księży z wiernymi. Część duchownych w wiejskich parafiach posługiwała się miejscową gwarą. Proces nasilonej polonizacji rozpoczął się kilkanaście lat temu i postępuje błyskawicznie, zwłaszcza w miastach, dotyczy to nabożeństw, kazań, kontaktów z wiernymi. Większość parafii wiejskich pozostaje konserwatywna w tej kwestii. Język św. św. Cyryla i Metodego z nabożeństw coraz częściej wypiera polski. Wszystko wskazuje na to, że w bliskiej perspektywie nastąpi całkowita polonizacja Cerkwi prawosławnej w Polsce.

Na przestrzeni stuleci język nabożeństw wyznawców obrządku wschodniego (prawosławnych, unitów, unitów powracających na łono Cerkwi prawosławnej i prawosławnych) zmieniał się w zależności od sytuacji politycznej i proces taki obserwujemy do dziś.

The language of services, clergy and followers of the Eastern rite of the Białystok region in the 18th and 19th centuries

SUMMARY

Orthodoxy brought Old Church Slavonic language as a language of service. The official language of the Orthodox Church was Ruthenian. Since the Union of Lublin, Ruthenian culture had been changed by Polish culture. After the polonization of the nobility, the process involved the priests and partly the peasants – the Uniates. In Polish language prayed and sung, the prayer books and worship songs collections were printed. The clergy took lessons, preached catechesis, and contacted the faithful and among themselves in Polish. In the process of the return of the Uniates to the Orthodox Church, the knowledge of the Old Church Slavonic and Russian language had been proved an important factor. At first, the higher church hierarchy was obliged to use these languages. Uniate and Roman Catholic schools were separated. The diocesan seminary with the

Old Church Slavonic language was opened and Russian became the language of lecture. In 1830, the Uniate clergy was ordered to preach the sermons and catechesis in the local dialect in the diocese of Lithuania. In 1833, the documentation was ordered to keep in Russian and since 1836 also the record books. After the dissolution of the union, the knowledge of the Russian language grew and the services were celebrated in the Old Church Slavonic language. The folk schools consolidated the knowledge of these languages since the 60s of the 19th century, and from the 80s of the 19th century also orthodox parish schools. Over the centuries, the language of Eastern rite worshipers had been changed depending on the political situation.

Słowa kluczowe: polonizacja, język cerkiewnosłowiański, język rosyjski.

Key words: polonization, Old Church Slavonic, Russian language.

Justyna Matus

Uniwersytet w Białymstoku

К ВОПРОСУ МОТИВАЦИИ НАЗВАНИЙ ИКОН БОГОМАТЕРИ В ПРАВОСЛАВИИ

Одним из важнейших элементов православной веры является икона. Иконы сопровождали христиан с давних времен, и, несмотря на иконоборство, а также на другие препятствия, они участвуют в жизни православных верующих по сегодняшний день.

Говоря об иконе, необходимо объяснить этот термин. Слово *икона* происходит от греческого *eikon* 'образ, подобие, отображение' и обозначает живописное изображение Богоматери, Господа, святых, а также разных событий из Библии и церковной истории¹. Согласно догматам Православной церкви икону нельзя рассматривать только с эстетической точки зрения как художественное произведение, потому что «икона: okno ku wieczności»². Она содержит более глубокий смысл и выполняет другую роль – помогает развивать духовность, соединиться с Богом, а даже понять тайну воплощения Иисуса Христа³. Иногда икона сравнивается с Библией: если Святой Дух вдохновил библейских писателей и они стали «уста́ми Бога», тогда Он вдохновляет

¹ С. Алексеев, *Чудотворные иконы Пресвятой Богородицы*, Санкт-Петербург 2012, с. 288.

² M. Quenot, *Ikona: okno ku wieczności*, Białystok 1997.

³ В. Н. Лосский, Л. А. Успенский, *Смысл иконы*, Москва 2012, с. 43.

и иконописцев, становящихся «глазами Бога»⁴. Томасович приводит также альтернативные выражения для слова *икона*. Называет ее «книгой для неграмотных», «Евангелием в красках»⁵. Такие наименования позволяют понять, что с помощью красок и кисти «иконописцы толковали догматы веры, благодаря чему учение Церкви становилось более доступным даже для необразованных»⁶.

Особое место в православии занимают иконы Божией Матери, к которым верующие относятся с огромным почетом. Можно здесь привести слова Г. Круга: „Cześć oddawaną ikonom w Kościele porównać można do gorejącej świecy, której płomień nigdy nie gaśnie”⁷.

Главная цель настоящей статьи – указать основные источники названий православных икон Богоматери⁸. Учитывая вышесказанное, а также большое количество Богородичных образов, мы попытаемся объяснить происхождение наиболее типичных названий священных изображений Богоматери в православии. Источником исследуемого материала послужили следующие труды: *Сердце наших утешение: 320 чудотворных икон Пресвятой Богородицы, молитвы о благодатной помощи в нуждах и немощах*⁹; *Слава Богоматери. Сведения о чудотворных и местно чтимых иконах Божией Матери*¹⁰; *Tobą raduje się całe stworzenie*¹¹; *Ikony Matki Bożej*¹².

⁴ М. Томасович, *Икона как метод толкования Священного Писания*, «Христианское чтение» 2017, № 2, с. 12.

⁵ Там же, с. 13.

⁶ J. Kozieł, *Культ икон в православной традиции восточных славян: обряды, обычаи и традиции в прошлом и сегодня*, „Adeptus” 2015, nr 6, с. 26.

⁷ G. Krug, *Myśli o ikonie*, Białystok 1991, с. 11.

⁸ В статье частично используются материалы моей магистерской диссертации *Иконография и иконоимия Божией Матери в русском языке*, написанной под научным руководством проф. Лилии Цитко и защищенной на Филологическом факультете Университета в Белостоке в 2016 г.

⁹ И. Бухарев, *Сердце наших утешение: 320 чудотворных икон Пресвятой Богородицы, молитвы о благодатной помощи в нуждах и немощах*, Москва 2013.

¹⁰ *Слава Богоматери. Сведения о чудотворных и местно чтимых иконах Божией Матери*, Москва 1991.

¹¹ J. Charkiewicz, *Tobą raduje się całe stworzenie*, Warszawa 2014.

¹² J. Charkiewicz, *Ikony Matki Bożej*, Hajnówka 2000.

Учитывая мотивацию икононимов, мы объединили анализируемые названия в несколько групп, включающих в себя наибольшее количество названий Богородичных икон.

Итак, самую объемную группу составляют отойконимические и отурбанонимические икононимы. К ним относятся:

Августовская – н.м.¹³ *Augustów*, **Азовская** – н.м. *Азов*, **Аксайская** – название станицы: *Аксай*, **Арматийская** – связана с местом в Константинополе *Armateby*, **Ахтырская** – н.м. *Ахтырка*, **Ацкурская** – н.м. *Ацкури*, **Байбузская** – н.м. *Байбузы*, **Балькинская** – н.м. *Балыкино*, **Барская** – н.м. *Бар*, **Бахчисарайская** – н.м. *Бахчисарай*, **Бежевская** – н.м. *Бежев*, **Белозерская** – н.м. *Белозерск*, **Белостокская** – н.м. *Białystok*, **Бельничская** – н.м. *Бельниче*, **Бельская** – н.м. *Bielsk Podlaski*, **Бердичевская** – н.м. *Бердичев*, **Богородско-Уфимская** – н.м. *Богородицкое*, **Уфа**, **Борколабовская** – н.м. *Борколабово*, **Боровская** – н.м. *Бор*, **Боянская** – н.м. *Бояны*, **Брашловская-Почаевская** – н.м. *Брашлов*, **Почаев**, **Васильковская** – н.м. *Wasilków*, **Васьковская** – н.м. *Васьковка*, **Велижская «Замковая»** – н.м. *Велиж*, находилась на замке, **Венецейская** – н.м. *Венеция*, **Виленская-Остробрамская** – н.м. *Вильнюс*; вторая часть связана с названием места в городе – *Острой брамой*, **Витебская** – н.м. *Витебск*, **Вифлеемская** – н.м. *Вифлеем*, **Владимирская** – н.м. *Владимир*, **Влахернская** – название северо-западного района в Константинополе: *Влахерны*, **Волнянская** – н.м. *Волня*, **Выдропусская** – н.м. *Выдропусск*, **Вязниковская** – н.м. *Вязники*, **Галатская** – название исторического района в Константинополе: *Галата*, **Гемпштадская** – н.м. *Hempstead*, **Гидленская** – н.м. *Гидле*, **Говезнянская** – н.м. *Говезна*, **Годышевская** – н.м. *Nodyszewo*, **Горбаневская** – н.м. *Горбаневка*, **Горбацевичская** – н.м. *Горбацевичи*, **Гребневская** – н.м. *Гребень*, **Груздовская** – н.м. *Груздово*, **Губинская** – н.м. *Губино*, **Дрогичинская** – н.м. *Drohiczyn*, **Дубенская** – н.м. *Дубно*, **Дудичская** – н.м. *Дудичи*, **Жировицкая** – н.м. *Жировичи*, **Забельская** – н.м. *Забелы*, **Загорье-Столовичская** – н.м. *Загорье*, *Столовичи*, **Иерусалимская** –

¹³ Сокращение от: название местности.

н.м. *Иерусалим*, **Изборская** – н.м. *Изборск*, **Изяславская** – н.м. *Заславль*, летописный вариант: *Изяславль*, **Казанская** – н.м. *Казань*, **Калужская** – н.м. *Калуга*, **Каплуновская** – н.м. *Каплуновка*, **Касперовская** – н.м. *Касперовка*, **Кассиопея** – н.м. *Кассиопея*, **Кашинская** – н.м. *Кашино*, **Керкирская** – н.м. *Керкира*, **Козельщанская** – н.м. *Козельщина*, **Коробейниковская** – н.м. *Коробейниково*, **Корсунская** – н.м. *Корсунь*, сейчас *Херсонес*, **Красношльская** – н.м. *Красношльск*, **Красностокская** – н.м. *Krasnystok*, сейчас *Róžanystok*, **Крупецкая** – н.м. *Крупец*, **Купятницкая** – н.м. *Купятичи*, **Лагичинская** – н.м. *Лагичин*, **Леньковская** – н.м. *Леньково*, **Леснинская** – н.м. *Leśna*, **Лиддская** – н.м. *Лидда*, сейчас *Лод*, **Лимнийская** – н.м. *Лимни*, **Логойская** – н.м. *Логойск*, **Луковская** – н.м. *Луково*, **Львовская** – н.м. *Львов*, **Любечская** – н.м. *Любеч*, **Люблинская** – н.м. *Lublin*, **Lady of Cicero** – название пригорода Чикаго: *Сисеро*, **Минская** – н.м. *Минск*, **Могилевская** – н.м. *Могилево*, **Моденская** – н.м. *Модена*, **Муромская** – н.м. *Муром*, **Нижнеломовская** – н.м. *Нижний Ломов*, **Никейская** – н.м. *Никея*, сейчас *Изник*, **Новгородская «Замковая»** – н.м. *Новгород*, находилась в церкви на замке, **Новодворская** – название урочища: *Новый Дворец*, **Озерянская** – н.м. *Озеряны*, **Оковецкая** – название волости: *Оковецкая*, **Орловская** – название волости: *Орловская*, **Оршанская** – н.м. *Орша*, **Панковская** – н.м. *Панково*, **Песчанская** – территория, называемая *Пески*, **Писаревская** – н.м. *Писаревка*, **Писийская** – название исторической области на юго-западе Малой Азии – *Писидия*, **Подкубенская** – н.м. *Кубенское*, **Подлесская** – н.м. *Подлесье*, **Порт-Артурская** – н.м. *Порт-Артур*, **Почаевская** – н.м. *Почаев*, **Пружанская** – н.м. *Пружаны*, **Прусская** – н.м. *Пруса*, **Путивльская** – н.м. *Путивль*, **Пухловская** – н.м. *Puchły*, **Пюхтицкая «У источника»** – н.м. *Пюхтица*, икона объявилась у источника, **Ржавская** – н.м. *Иржавец* или *Ржавец*, **Ржевская** – название уезда: *Ржевский*, **Руденская** – н.м. *Рудня*, **Рыболовская** – н.м. *Ryboły*, **Саноцкая** – н.м. *Sanok*, **Сверженская** – н.м. *Свержень*, **Святогорская** – н.м. *Святая гора*, раньше *Синичья гора*, **Свято-Крестовская** – н.м. *Святой Крест*, сейчас *Буденновск*, **Ситковская** – н.м. *Ситка*, **Смоленская** – н.м. *Смоленск*, **Старокорнинская** – н.м. *Stary Kornin*, **Старорусская** –

н.м. *Старая Русса*, *Стокгольмская* – н.м. *Стокгольм*, *Супрасльская* – н.м. *Supraśl*, *Сурдегская* – н.м. *Сурдеги*, *Табынская* – н.м. *Табынское*, *Тамбовская* – н.м. *Тамбов*, *Тервеничская* – н.м. *Тервеничи*, *Тернопольская* – н.м. *Тернополь*, *Тонава-Слободская* – н.м. *Тонава*, *Слобода*, *Трубчевская* – н.м. *Трубчевск*, *Тупичевская* – название урочища: *Тупичевщина*, *Турковицкая* – н.м. *Turkowiec*, *Урюпинская* – н.м. *Урюпинск*, *Устюженская* – н.м. *Устюжна*, *Фальковичская* – н.м. *Фальковичи*, *Феодотьевская* – н.м. *Феодотьево*, *Халкопратийская* – название квартала в Константинополе: *Халкопратийский*, *Холмская* – н.м. *Chelm*, *Царевококшайская* – н.м. *Царевококшайск*, *Цареградская* – н.м. *Царьград*, сейчас *Константинополь*, *Царскосельская* – н.м. *Царское Село*, *Цивильская* – н.м. *Цивильск*, *Цилканская* – н.м. *Цилкани*, *Ченстоховская* – н.м. *Częstochowa*, *Чимеевская* – н.м. *Чимеево*, *Чирская* – н.м. *Чирски*, *Шелтомежская* – н.м. *Шелтомеж*, *Шуйская* – н.м. *Шуя*, *Яблочинская* – н.м. *Jabłeczna*, *Ярославская* – н.м. *Ярославль*, *Ячненская* – н.м. *Jaczno*.

Среди икононимов оттопонимического происхождения находятся наименования, мотивированные не только названиями больших городов (напр. *Тамбовская*), но и деревень (напр. *Старокорнинская*). Обсуждаемые названия связаны с географическими названиями местностей, расположенных в разных странах мира (напр. *Августовская* – Польша, *Иерусалимская* – Израиль, *Калужская* – Россия, *Керкирская* – Греция, *Львовская* – Украина, *Минская* – Беларусь, *Моденская* – Италия, *Стокгольмская* – Швеция). Есть и икононимы, образованные от названий территорий, мест и разного рода территориальных единиц (напр. *Аксайская* – название станицы *Аксай*; *Арматийская* – связана с местом в Константинополе *Armateby*; *Виленская-Остробрамская* – н.м. *Вильнюс*, место в городе *Острая брама*; *Lady of Cisero* – название пригорода Чикаго *Cisero*; *Оковецкая* – название волости *Оковецкая*; *Песчанская* – территория, называемая *Пески*; *Ржевская* – название уезда *Ржевский*; *Тупичевская* – название урочища *Тупичевщина*, *Халкопратийская* – название квартала в Константинополе *Халкопратийский*). Интересными являются икононимы, происходящие

от названий городов, имеющих другое, чем в настоящее время, название (напр. *Корсунская*, *Цареградская*). Среди вышеуказанных икононимов существует также наименование, мотивированное летописным вариантом названия местности, т.е. *Изяславская* – н.м. *Заславль*, летописный вариант *Изяславль*.

Большинство икононимов, входящих в состав этой группы, состоит из одного члена, но встречаются и сложные названия (напр. *Богородско-Уфимская* и *Велижская «Замковая»*).

Второе место по количеству единиц занимают икононимы смешанного типа, поскольку они состоят из двух компонентов, отличающихся разной мотивацией. Эта группа подразделяется на несколько моделей:

- 1) **Один компонент восходит к топониму, второй – связан с копией данной иконы:** *«Нечаянная Радость» в Хайнувке* – копия иконы *Нечаянная Радость*, н.м. *Najńówka*; *Боголюбская-Зимаровская* – копия *Боголюбской иконы*, н.м. *Зимарово*; *Боголюбская-Московская* – копия *Боголюбской иконы*, н.м. *Москва*; *Боголюбская-Угличская* – копия *Боголюбской иконы*, н.м. *Углич*; *Владимирская-Оранская* – копия *Владимирской иконы*, *Орано-поле* – название поля около горы, на которой стоял храм; *Владимирская-Ростовская* – копия *Владимирской иконы*, н.м. *Ростов Великий*; *Владимирская-Черногорская* – копия *Владимирской иконы*, н.м. *Черная гора*; *Дуниловская-Казанская* – н.м. *Дуниловка*, копия *Казанской иконы*; *Иверская-Монреальская* – копия *Иверской иконы*, н.м. *Монреаль*; *Иверская-Московская* – копия *Иверской иконы*, н.м. *Москва*; *Казанская-Ярославская* – копия *Казанской иконы*, н.м. *Ярославль*; *Казанская-Тобольская* – копия *Казанской иконы*, н.м. *Тобольск*; *Мельницкая Покрова* – н.м. *Mielnik*, копия иконы *Покров Пресвятой Богородицы*; *Полоцкая-Иверская* – н.м. *Полоцк*, копия *Иверской иконы*; *Псково-Покровская* – н.м. *Псков*, копия иконы *Покров Пресвятой Богородицы*, *Рудненская-Журобицкая* – копия *Рудненской иконы*, н.м. *Żurobice*; *Тамбовская-Казанская* – н.м. *Тамбов*,

копия *Казанской иконы*; *Тихвинская-Брянская* – копия *Тихвинской иконы*, н.м. Брянск; *Ярославская-Печерская* – н.м. Ярославль, копия *Печерской иконы*.

Большинство икононимов этой подгруппы построено по модели: *копия-местность* (напр. *Иверская-Монреальская*), но есть несколько названий с инверсией компонентов, составляющих сложное наименование (напр. *Полоцкая-Иверская*). Запись почти всех вышеприведенных наименований содержит дефис (напр. *Владимирская-Черногорская*). Исключениями являются два названия икон, т.е. «*Нечаянная Радость*» в *Хайнувке* и *Мельницкая Покрова*, четко отличающиеся от остальных названий в рамках данной подгруппы. Следует обратить внимание на икононим *Владимирская-Оранская*, потому что является он единственным наименованием анойкономического характера.

- 2) **Один компонент восходит к топониму, а второй связан с типом представления:** *Абалацкая «Знамение»* – н.м. Абалак, иконографический тип *Знамение*; *Верхнетагильская «Знамение»* – н.м. *Верхний Тагил*, иконографический тип *Знамение*; *Виленская «Одигитрия»* – н.м. *Вильнюс*, иконографический тип *Одигитрия*; *Владимирская «Знамение»* – н.м. *Владимир*, иконографический тип *Знамение*; *Вулька-Выгоновская «Знамение»* – н.м. *Wólka Wygonowska*, иконографический тип *Знамение*; *Костромская «Одигитрия»* – н.м. *Кострома*, иконографический тип *Одигитрия*; *Московская «Знамение»* – н.м. *Москва*, иконографический тип *Знамение*; *Новгородская «Знамение»* – н.м. *Великий Новгород*, иконографический тип *Знамение*.

Все икононимы, входящие в состав этой подгруппы, построены по модели: *оттопонимическое образование* (первый член) – *тип представления Богородицы* (второй член, записанный в кавычках). Надо подчеркнуть, что второй член часто повторяется, поскольку главных типов представления Пресвятой Девы на иконах только три¹⁴.

¹⁴ J. Charkiewicz, *Ikony Matki Bożej typu „Hodegetria” w prawosławiu i ich obecność w polskich cerkwiach*, „Rocznik Teologiczny” 2016, t. 58, nr 2, s. 154.

- 3) **Один член восходит к названию монастыря, скита или пустыни, а второй связан с копией данной иконы:** *Вышенская-Казанская* – название монастыря *Вышенский*, копия *Казанской иконы*; *Иерусалимская, находящаяся в Русском монастыре* – копия *Иерусалимской иконы*, которая находилась в монастыре *Св. Пантелеимона на Святой Горе Афон*; *Соловецкая-Смоленская* – название монастыря *Соловецкий*, копия *Смоленской иконы*; *Тихвинская в Русском Ильинском ските* – копия *Тихвинской иконы*, которая находилась в ските *Св. Пророка Илии на Святой Горе Афон*; *Черниговско-Гефсиманская* – копия *Ильинско-Черниговской иконы*, название пустыни *Гефсиманская*.

Три из наименований данной подгруппы представляют модель, типичную для икононимов смешанного типа – они двучленные и записываются через дефис. Два остальных названия более сложны, так как они состоят из пяти слов. В обоих икононимах первое слово указывает на связь с копией данной иконы, а остальные слова определяют название скита или монастыря.

- 4) **Один член восходит к названию монастыря, скита или пустыни, а второй – тип представления:** *Курская-Коренная «Знамение»* – название пустыни *Курско-Коренная*, иконографический тип *Знамение*; *Одигитрия-Воронина* – иконографический тип *Одигитрия*, название пустыни *Воронинская*; *Псково-Печерская «Умиление»* – название монастыря *Псково-Печерский*, иконографический тип *Умиление*; *Сергиевская «Одигитрия»* – название связано со *Свято-Троицкой Сергиевой Лаврой*, иконографический тип *Одигитрия*.

Эту подгруппу составляют 4 наименования. Три из них (*Курская-Коренная «Знамение»*, *Псково-Печерская «Умиление»* и *Сергиевская «Одигитрия»*) построены по модели: *образование, восходящее к названию монастыря или пустыни* (первый член) – *иконографический тип* (второй член, записанный в кавычках). Икононим *Одигитрия-Воронина* отличается обратным расположением компонентов, а название типа представления не записано в кавычках.

- 5) **Другие названия смешанного типа: «Всех скорбящих радость» с грошиками** – первая часть наименования относится к копии иконы Божией Матери *Всех скорбящих радость*. Вторым член связан с событием, когда после удара молнии в часовню все было разрушено кроме одной иконы – иконы *Всех скорбящих радость*, а к ее поверхности прилипли несколько мелких монет (грошиков) из разбитой кружки для подаваний; **Албазинская «Слово плоть бысть»** – первая часть наименования иконы связана с названием крепости *Албазин* (сейчас село *Албазино*). Вторым член относится к Библии: «*И Слово стало плотью, и обитало с нами, полное благодати и истины*» (Ин. 1:14)¹⁵; **Браиловская-Ченстоховская** – первая часть икононима связана с н.м. Браилов; композиция иконы напоминает *Ченстоховскую икону Божией Матери*; **Ватопедская «Отрада»** – первая часть наименования иконы относится к названию *Ватопедского монастыря на Афоне*. Вторым член соотносится с каким-то событием, имеющим место в истории монастыря¹⁶; **Высочинская-Казанская** – первый член связан с фамилией сотника *Василия Высочина*, вторым член указывает, что это копия *Казанской иконы*; **Ильинская-Черниговская** – название монастыря *Троице-Ильинский*, н.м. Чернигов; **Милостивая-Киккская** – первый член относится к неисчерпаемой любви и множеству благодати Заступницы Небесной ко всем страждущим и просящим помощи. Вторая часть связана с названием горы *Киккос* и *Киккским монастырем*; **Невская «Скоропослушница»** – название реки *Нева*, копия иконы *Скоропослушница*; **Свенская-Печерская** – название реки *Свень*, название монастыря *Киево-Печерский*; **Толгская «Большая»** – название реки *Толга*, вторым член говорит о том, что икона была больших размеров.
- 6) Последняя подгруппа смешанного типа включает 10 названий.

¹⁵ В статье используется Синодальный перевод Библии.

¹⁶ Однажды разбойники хотели ограбить обитель, но Пресвятая Дева с иконы предупредила игумена об этом, приказывая не открывать ворота. С того времени икону начали называть *Отрадой*.

Определение их происхождения не представляет особых трудностей, но причисление этих наименований к какой-либо из предыдущих подгрупп является невозможным в силу структурных особенностей рассматриваемых единиц.

Самой частой мотивацией одного члена иконимов является название монастыря (повторяется 4 раза). На втором месте находятся наименования, одна часть которых связана с названием реки или с копией данной иконы (по 3 икононима). Кроме того, мотивация одного члена в двух наименованиях относится к событию и в двух – к названию местности.

В состав третьей группы, по количеству, входят иконимы, связанные с названием монастырей, скитов или пустыней. К ним относятся: *Goumenissa* – название монастыря Гуменисса, *Амастрийская* – название монастыря *Амастрийский*, *Воронинская* – название монастыря *Воронинский*, *Гербовецкая* – название монастыря *Гербовецкий*, *Григориатская* – название монастыря *Григориатский*, *Густынская* – название монастыря *Густынский*, *Иверская* – название монастыря *Иверский*, *Икосифиниса* – название монастыря *Икосифиниса*, *Киево-Братская* – название монастыря *Киево-Братский*, *Коложская* – название монастыря *Коложский*, *Лепавинская* – название монастыря *Лепавинский*, *Лорецкая* – название монастыря *Лорецкий*, *Любятовская* – название монастыря *Любятовский*, *Молдавская* – название монастыря *Молдавский*, *Новомонастырская* – название монастыря *Nea Moni*, т.е. *Новый Монастырь*, *Нямецкая* – название монастыря *Нямецкий*, *Перивлепта* – название монастыря *Перивлептос*, *Пещерная* – название монастыря *Пещерный*, *Пожайская* – название монастыря *Пожайский*, *Продромисса* – название скита *Продром*, *Пустынская* – название монастыря *Пустынский*, *Седмиезерная* – название пустыни *Седмиезерная*, *Серафимо-Дивеевская* – название монастыря *Серафимо-Дивеевский*, *Серафимо-Понетаевская* – название монастыря *Серафимо-Понетаевский*, *Скитковская* – название связано с монастырем *Рождества Пресвятой Богородицы*, который часто называли «скиток терешковский».

Скрипская – название монастыря *Скрипский*, **Сокольская** – название монастыря *Сокольский*, **Старчицкая** – название монастыря *Старчицкий*, **Студеницкая** – название монастыря *Студеницкий*, **Теребинская** – название монастыря *Теребинский*, **Хахульская** – название монастыря *Хахули*.

Икононимы, происходящие от названий монастырей, скитов или пустыней, отличаются несложной структурой – они однокомпонентные. Одним из более интересных наименований этой группы является икононим **Скитковская**, мотивированный неофициальным названием монастыря. Следует обратить внимание на названия, происходящие от греческих слов (напр. **Goumenissa**, **Продромисса**), которые могут сохранять оригинальную запись или записываться кириллицей, но в греческом звучании. Существует также пример, где икононим переводится на русский язык, хотя происходит от греческих слов (**Ново-монастырская**).

Четвертое место занимают названия, мотивированные событиями:

В скорбех и печалех Утешение – Икона принадлежала иеросхимонаху Виссариону, основавшему русский Андреевский скит на Афоне. Название иконы связано с многими исцелениями, исходящими от иконы и со словами отца Виссариона, который, передавая икону братии скита, сказал, что эта икона будет для них утешением в скорбех и печалех.

Взыскание Погибших – Крестьянин Феодот Обухов помогал сельской церкви, украшал ее, жертвовал иконы. Однажды зимой в пути его застигла вьюга и он потерял дорогу домой. Человек чувствовал, что замерзает, но в эти минуты не переставал молиться Богородице, обещая купить для храма икону, если останется жив. Пресвятая услышала просьбу крестьянина и спасла его.

Вразумившая еkkлесиарха – В монастыре на Афонии жил инок, обязанностью которого было зажигание свеч и лампад. Однажды еkkлесиарх пытался зажечь перед иконой Божией Матери лампаду, но никак не мог этого сделать. Инок произнес ропотные слова и вдруг его постигло наказание – он пал на землю без чувств.

Таким образом монах был вразумлен, а событие стало основой для названия иконы.

Всех скорбящих Радость – Женщина по имени Евфимия была тяжело больна. Однажды во сне увидела Господа, призывавшего ее помолиться перед иконой Пресвятой Богородицы и заказать совершение молебна. Евфимия выполнила повеление и быстро была исцелена. С этого времени многие больные и скорбящие, молящиеся перед образом, стали получать просимое.

Домостроительница – В X веке старец Афанасий основал на Святой Горе Афон монастырь. После нескольких лет неурожая и из-за голода иноки покинули обитель. Отправившись в путь старец увидел Женщину – Богородицу, решил возвратиться в обитель, где нашел в кладовых все необходимое. В монастырь вернулись постепенно и другие монахи. С тех пор в лавре нет эконома, потому что эта должность принадлежит именно Богоматери.

Елееточивая – Однажды в Ватопедской обители настал голод. Монах Геннадий хотел, чтобы оставшееся масло было использовано для церковных лампад, но со смирением выполнил просьбу игумена, который повелел принести масло для изготовления пищи. Огромным удивлением было увидеть в кладовой сосуд полон масла. С тех пор, от находящейся в монастыре иконы Богородицы, непрерывно исходит прекрасное благоухание.

Закланная – В Ватопедской обители жил монах, обязанностями которого было наведение порядка в храме. Из-за этого он многократно опаздывал на трапезу и однажды повар отказал дать ему пищу. Раздраженный монах вернулся в церковь и за все обвинил Богоматерь. Он ударил ножом Ее и пронзил холст насквозь. Из раны Всецарицы брызнула кровь, а испуганный преступник упал перед иконой и потерял рассудок. Спустя три года молитвы игумена о помиловании несчастного были услышаны, а он сам был исцелен.

Избавительница – В XIX веке в Греции произошло нашествие саранчи. Когда ничто не помогало избавиться от этого природного бедствия, схимник Мартиниан и местные жители устроили крестный

ход, неся икону Богоматери. Вдруг прилетело множество птиц, которые помогли избавиться от саранчи. С этой иконой связано также избавление императора Александра с семьей во время железнодорожного крушения.

Крепость – Недалеко от острова Лерос была обнаружена лодка, в которой находилась икона Царицы Небесной с горящими перед ней свечами. Икону внесли в храм, помолились перед ней, но на следующий день она оказалась в крепости. Таким способом икону оставили в том месте, которое Богородица сама себе выбрала.

Миртовый куст – Пастуху, пасшему овец на миртовых полях, явилась Богородица, повелев ему отыскать икону. Он обрел ее в миртовом кусте. Трижды пастух приносил икону домой и трижды она возвращалась на место, в котором была найдена. В результате на том месте построили часовню, а с течением времени – большой храм.

Неупиваемая Чаша – В XIX веке в Тульской губернии жил крестьянин, который пропивал все, что находил в своем доме. У него даже отнялись ноги, но пить он не переставал. Однажды во сне явился ему старец, повелевший идти в монастырь города Серпухова и отслужить перед иконой Божией Матери *Неупиваемая Чаша* молебен, после чего он будет исцелен. Когда страждущий пришел в монастырь, рассказал о сновидениях и попросил отслужить молебен, но никто не знал иконы Божией Матери с названием *Неупиваемая Чаша*. Тогда один человек вспомнил, что какая-то икона Богородицы с изображением чаши висит в проходе из храма в ризницу. К удивлению всех на обратной стороне иконы была надпись: *Неупиваемая Чаша*. Из Серпухова крестьянин возвратился вполне здоровым.

Нечаянная Радость – Некий очень грешный человек имел обыкновение молиться перед иконой Пречистой Девы, произнося слова: «*Радуйся, Благодатная, Господь с Тобою*»¹⁷. Один раз, когда собирался

¹⁷ Слова взяты из Библии: (...) *радуйся, Благодатная! Господь с Тобою* (...) (Лк. 1:28).

он на грешное дело увидел, что изображение Богородицы на иконе ожило, а у Христа открылись язвы на руках и ногах и начала течь из них кровь. Человек видя такое, спросил Божию Матерь, кто это сделал. Ему услышалось в ответ, что он и прочие грешники вновь распинают Иисуса. Тогда юноша понял бездну своего грехопадения и долго молил о помиловании. Господь простил человеку грехи, а тот оставил прежнюю жизнь и до конца своих дней благодарил Заступницу, молитвами которой получил он нечаянную радость.

Предвозвестительница – Один из монахов афонского монастыря был очень грустным, так как в кладовых не было почти ничего, даже елея, чтобы зажечь лампы перед иконами. Ночью Захарий со слезами молил Пресвятую Деву о помощи, но в конце концов уснул от усталости. Во сне он услышал голос Богоматери, успокаивающий его и говорящий, что в кладовых всего хватает. И действительно было так, как сказала Богородица. Монахи благодарили Царицу Небесную, а в память об этом событии икону Богородицы стали именовать *Предвозвестительницей*.

Прибавление ума – Один иконописец читал множество книг и впал в безумие. Тогда стал он горячо молиться Богородице о вразумлении. Однажды объявилась ему Пресвятая Дева и повелела написать икону соответствующую видению. Человек выполнил волю Всецарицы и получил исцеление.

Скоропослушница – Явление иконы связано с событием, имеющим место в 1664 году в обители на Афоне. Однажды трапезарь Нил проходил ночью в трапезную с зажженной лучиной и услышал от иконы Богородицы голос, приказывавший ему не ходить здесь и не коптить икону. Монах подумал, что это шутка какого-то брата, и, не обращая внимания на услышанные слова, продолжал это делать. Нил внезапно ослеп и тогда понял свою вину. Он беспрестанно просил Божию Матерь прощения. Через какое-то время монах вновь услышал голос Богоневесты, извещавший об исцелении и приказывающий, что с тех пор икона будет именоваться

Скоропослушницей, так как Пресвятая Дева будет оказывать скорую помощь всем притекающим.

Трех Радостей – Один иконописец привез из Италии копию иконы *Святое семейство*. После смерти художника образ был помещен в церкви и прославился чудным знаменем. Однажды после горячей молитвы перед иконой Богородицы несчастная женщина получила три радостных известия: оклеветанный муж был оправдан и возвращен из ссылки, попавший в плен сын был освобожден, а отнятое имение возвращено семье.

Троеручица – В Византии во время иконоборчества преподобный Иоанн Дамаскин был оклеветан в государственной измене, за что святому отрубили кисть руки и повесили ее на городской площади. Вечером Иоанн попросил у калифа отсеченную кисть, приложил ее к суставу и горячо молился перед иконой Божией Матери. Во время сна ему явилась Богоматерь, которая обещала скорое исцеление. Пробудившись, преподобный Иоанн увидел, что рука невредима. Выражая благодарность за исцеление, святой приложил к иконе, сделанную из серебра, руку.

Услышательница – Когда святой Косма пребывал в монастыре на Афоне, много раз видел красивую женщину. Он очень беспокоился, так как знал, что женщинам путь на Святую Гору запрещен. Косма рассказал об этом одному старцу, удивившемуся, что тот не узнал Богоневесты. Однажды когда монах остался сам в храме, начал усердно молиться Деве Марии, чтобы направила его на путь спасения. Тогда святой услышал голос, приказывающий ему покинуть обитель и жить в одиночестве. С этого момента до конца своих дней Косма пребывал в горной пещере. Икону, перед которой молился преподобный, начали называть *Услышательницей*, так как Богородица слышала молитву желающего спастись монаха.

Хлебная – Объявление иконы связано с лицом св. Филарета, который в 30-летнем возрасте стал послушником в монастыре, где изготовлял просфоры и пищу для монахов. Инок терпеливо и с молитвой

выполнял работу. Однажды во время труда ему объявилась икона Богородицы, которую он поставил близ печи. С этого момента Филарет все новоиспеченные просфоры и хлебы ставил перед Божией Матерью, а братья, приходящие за просфорами, принимали их, как будто, от рук Царицы Небесной.

Целительница – В конце XVIII столетия жил в России церковно-служитель Викентий Бульвенинский. Имел он привычку при входе в храм и при выходе из него преклонять колени перед иконой Пресвятой Богородицы и произносить краткую молитву. Однажды Викентий тяжело заболел, но придя в себя после очередного приступа боли, он, как всегда, прочитал молитву. Тогда человек увидел ангела, молящегося вместе с ним. Наконец явилась Сама Богородица и исцелила больного.

Явленная – Одному монаху явилась Пресвятая Богородица, приказавшая ему найти на острове Саламин развалины храма и восстановить его. Сначала монах не обратил внимания на повеление, но когда видение повторилось еще два раза, Лаврентий пошел на берег моря и хотел добраться до острова. Приближалась гроза, а он не мог найти никакую лодку. Вдруг монах услышал Богородицу, повелевшую ему снять верхнюю часть одежды и переплыть на ней. Лаврентий так и сделал. Монах нашел церковь, а в ней икону Божией Матери, которую стали называть *Явленной*.

Покров – В X веке Константинополь осаждали враги. Местные жители собрались в храме и там просили помощи у Бога. Вместе с верующими в церкви был святой юродивый Андрей и его ученик Епифаний. Вдруг они увидели Богородицу, молящуюся о спасении народа. Богоматерь сняла со своей головы покрывало и простерла его над людьми. Таким образом город и его жители были защищены от врагов.

Большинство наименований, входящих в состав четвертой группы – однокомпонентные. Некоторые из них – это простые имена (напр. *Крепость, Покров*), а некоторые – сложные (напр. *Елееточивая, Скоропослущница*). Икононим ***В скорбех и печалех Утешение*** состоит из

5 слов. Следует заметить, что среди икононимов этой группы есть 3 названия, в которых повторяется слово *радость* (***Всех скорбящих Радость, Нечаянная Радость, Трех Радостей***). Характерными являются также наименования, имеющие в своем составе имя числительное: ***Трех радостей, Троеручица***¹⁸.

Последняя, приведенная нами группа икононимов включает в себя 21 название, относящееся к иконографическому типу или представлению:

Беседная – Икона названа оттого, что на ней изображена встреча и беседа Божией Матери и святителя Николая Мирликийского с пономарем Георгием.

Великая Панагия – Относится к иконографическому типу представления Пресвятой Богородицы *Великая Панагия*. На иконе Богоматерь изображена в полный рост с воздетыми руками, на груди которой в круге находится Младенец.

Взыграние Младенца – На иконе изображена Богородица, держащая на руках Младенца Иисуса. Христос представлен как бы играющим, касается щеки Своей Матери. *Взыграние* является разновидностью иконографического типа *Умиление*¹⁹.

Державная – Представлена Божия Матерь, которая сидит на престоле, на коленях держит Младенца Иисуса. Одежда Богородицы красного цвета, у Нее на голове корона, а в руках держава и скипетр. Композиция иконы указывает Пресвятую Деву как Царицу всей земли.

Древо государства Российского – В центре иконы находится изображение Богоматери, а вокруг Нее мы видим генеалогическое древо русских царей и князей: от Рюриковичей до Романовых.

Живоносный Источник – В центре иконы изображен источник в виде чаши, в котором находится Богоматерь с Младенцем на коленях.

¹⁸ Следует отметить, что числа 3, 7 (см. дальше), 12, 40 являются значимыми в христианстве.

¹⁹ И. К. Языкова, *Богословие иконы*, [online] <https://azbyka.ru/bogoslovie-ikony> [доступ: 26.05.2018].

Звезда Пресветлая – Богородица с Иисусом изображается на фоне звезды, – овала, из которого выходят лучи. Между лучами звезды представляются сцены из жизни Девы Марии и Христа.

Знамение – Название иконы связано с иконографическим типом *Знамение*, т.е. поясное изображение Богородицы с воздетыми руками и Младенцем Иисусом.

Игуменья Святой Горы – Божия Матерь представлена в рост, без Младенца. Она стоит на Святой Горе Афон. В верхней части иконы находятся изображения афонских монахов, молящихся Богородице.

Объятия Отца – Икона представляет сидящую Богородицу с Младенцем на коленях, который распостирает руки в сторону смотрящего.

Огневидная – Такое название связано с красным цветом мафория, а иногда даже лица Богородицы.

Похвала – В центре иконы изображена Богородица, сидящая на престоле, а вокруг находятся пророки, окружающие Ее почетом.

Семистрельная – На иконе представлена Богородица без Младенца, Ее сердце пронзили семь мечей: три с левой и четыре с правой стороны.

Семь веселий – Вокруг изображения Богоматери находится надпись, описывающая семь радостей, которые Божия Матерь испытала в небе.

Скорбящая – Богородица представлена без Младенца, у Нее сложенные в молитве руки и особое выражение лица.

Сладкое лобзание – Именуется так потому, что Богородица изображена на иконе лобзает Иисуса Христа.

Спорительница хлебов – На иконе Богородица представлена сидящей на облаках. Ее руки распростерты на благословение. Внизу изображено сжатое поле, на нем находятся снопы ржи. Представление указывает, что Божия Матерь является помощницей людям в их трудах по приобретению хлеба насущного.

Страстная – Икона получила название по изображению двух ангелов, несущих в руках орудия Страстей Христовых – крест, губку

и копье. Взгляд Богоматери полон чувствительности, так как Она знает, какая судьба ждет Ее Сына.

Георгиевская – На иконе представлена Богородица в полный рост, внизу находится изображение святого Георгия Победоносца, побеждающего дракона.

Млекопитательница – Изображение Богородицы, кормящей грудью Младенца Иисуса. *Млекопитательница* является разновидностью иконографического типа *Умиление*²⁰.

Цезарская – Пресвятая Дева держит в руке скипетр, а Иисус державу. У них на головах короны.

Единицы, относящиеся к этой группе, отличаются структурным разнообразием. Среди вышеприведенных наименований четко отличаются те, которые являются не только названием конкретной иконы, но также иконографического типа, т.е. **Великая Панагия**, **Знамение**, **Млекопитательница**, **Взыграние Младенца**. Большинство из них состоит из одного (простого или сложного) слова. Двусловных наименований 8, напр. **Живоносный Источник**, **Звезда Пресветлая**, **Объятия Отца**. Есть также 2 названия, состоящие из 3 слов, т.е. **Древо государства Российского** и **Игуменя Святой Горы**. В этой группе, как и в предыдущей, выступают икононимы, включающие имя числительное, т.е. **Семистрельная**, **Семь веселий**.

В настоящей статье подверглись анализу наиболее продуктивные группы названий Богородичных икон в православии. Из вышесказанного следует, что преобладающее число наименований восходит к топонимам. Кроме того, самые многочисленные группы составляют икононимы, представляющие смешанные модели образования, происходящие от названий монастырей, событий и связанные с изображением Божией Матери. Следует отметить, что приведенные нами наименования – это далеко не все икононимы Богородицы в православии, а продолжение темы требует дальнейших исследований.

²⁰ Там же [доступ: 26.05.2018].

**On the origin
of the names of the icons of the Mother of God in orthodoxy**

SUMMARY

In the Orthodox Church, the icon holds a very important place. The Mother of God, as well as her wonderful images, play an enormous role in the life of Orthodox Christians. This article shows the sources of the names of icons of the Mother of God, including the most common ones. In addition, the most typical icon names are explained and analyzed.

Słowa kluczowe: ikona, Matka Boża, nazwy ikon Matki Bożej, prawosławie.

Keywords: icon, the Mother of God, an origin of the names of the icons of the Mother of God, Orthodoxy.

Анна Мезенко

Витебский государственный университет
имени П. М. Машерова

ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИЕ ФЛОРИСТИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ УЛИЦ В СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ

Интересным и своеобразным пластом лексики являются названия улиц населенных пунктов Славии, соотносимые с наименованиями растительности. Урбанонимические и виконимические исследования в славянской ономастике в последнее десятилетие получили достаточно широкое развитие. Об этом ярко свидетельствует издание разнообразной специальной литературы, монографий, учебников, учебных пособий и др. Урбанонимика и виконимика находят все более широкое практическое применение в лингвистических, географических и исторических науках. Несмотря на то, что к изучению названий внутригородских и внутрисельских топографических объектов обращались многие белорусские, польские и русские исследователи (В. А. Жучкевич, А. М. Мезенко, М. Л. Дорофеенко, П. Боровяк, Е. Борысяк, А. Тишликова, К. Хандке, Р. В. Разумов, А. Н. Соловьев и др.), до настоящего времени существует ряд актуальных вопросов, изучение которых важно как для современной славянской ономастики, так и для общественной практики. К числу таких проблем и относится вопрос об особенностях функционирования урбанонимов и виконимов, эксплицирующих информацию растительного кода культуры.

Как известно, изучение урбанонимов и виконимов важно и полезно для самых разнообразных наук. Поскольку урбанонимный и виконимный материал содержит много важных исторических и социально-экономических сведений, он может служить источником ценной информации для представителей других наук – историков, этнографов, географов, социологов.

Разнообразие этого типа внутригородских и внутрисельских топографических объектов достигается за счет значительного количества элементов, использованных в качестве производящих основ урбанонимов и виконимов, которые, связываясь на уровне повседневного восприятия с различными ассоциациями (*сосна, каштан, клен, вишня*), послужили базой для их образования.

Флористический урбанонимикон и виконимикон до настоящего времени специально не оказывался в поле зрения ономастологов.

Цель данного исследования заключается в выявлении особенностей функционирования восточнославянских названий улиц, соотносимых с названиями растительного мира, их типологии и связи с символикой духовной культуры народа.

Актуальность его определяется повышенным вниманием к вопросам описания имен собственных с позиций антропоцентризма в рамках лингвокультурологического подхода, предполагающего рассмотрение ономастического материала в аспекте взаимодействия языка и культуры.

Материалом для исследования послужили названия улиц белорусского города Витебска, российского Смоленска, украинского Черкассы, польского Белостока. Основным источником урбанонимного материала стали данные Государственного кадастрового агентства Республики Беларусь, Государственного архива в Белостоке, данные интернет-сайтов¹.

¹ Черкассы. Список улиц <https://yandex.by/search/?text=%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B0%D1%81%D1%81%D1%8B%20%D1%81%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA%20%D1%83%D0%BB%D0%B8%D1%86&lr=154> [доступ: 2.08.2017]; Список улиц Смоленска, <http://mapdata.ru/smolenskaya->

Названия улиц, образованные от наименований растительного мира, существуют у большинства народов, набор же их – у каждого конкретного этноса свой.

Анализ урбанонимии указанных городов свидетельствует: несмотря на то, что в частотном списке первых двух десятков белорусских названий улиц урбанонимам данной разновидности не принадлежит ни одной позиции, а в частотном списке польских лишь 15-я (*ul. Lipowa*) и 17-я позиции (*ul. Kwiatowa*)², наименования линейных объектов, мотивированные названиями растительного мира, достаточно распространены. При этом нельзя не обратить внимания на значительную разницу между фреквентативными показателями наборов исследуемых названий в западнославянском и восточнославянских городах. Так, если в Белостоке зарегистрировано 75 разных урбанонимов, мотивированных наименованиями растительного мира (ср.: *ul. Ananasowa, ul. Cytrynowa, ul. Cisowa* и др.), то в восточнославянских – от 6 в украинском городе (*Ореховая ул.*) до 14 в белорусском (*Яблонева ул.*) и 19 в российском (*Облепиховая ул.*), что, вероятно, может найти объяснение в огромной роли деревьев, которую они играют в польской символической системе³.

-oblast/smolensk/ulicy/ [доступ: 2.08.2017]; T. Fiedorowicz, M. Kietliński, J. Maciejczuk, *Białostockie ulice i ich patroni*, Białystok, 2012.

² См.: E. Borysiak, *Aktualne, najczęściej występujące w polskich miastach nazwy ulic*, [в:] *Nowe nazwy własne – nowe tendencje badawcze*, Kraków 2007, с. 450.

³ На вопрос Mail.ru о символе Польше четыре года назад лучшим был признан ответ, в котором говорилось: «Каждый поляк с детства знает о растущем в окрестностях города Кельце тысячелетнем дубе, получившем имя „Бартек“. В 30-х гг. XX века решением специальной конкурсной комиссии Бартек был признан самым большим и самым старым деревом в стране. Этот могучий дуб стал героем многих народных преданий. Одно из них гласит, что под кроной самого знаменитого польского дерева в средние века вершил суд могущественный король Казимир Великий.

Более поздние исследования показали, однако, что старейшим польским деревом является не Бартек, а тис, растущий в местности Хенрыкув-Любаньски, расположенной к северо-востоку от Еленя-Гуры. По подсчетам, возраст этого тиса превышает 1250 лет, а значит это дерево старше не только легендарного дуба, но и польского государства». Вообще-то символ Польши – орёл (см.: <https://otvet.mail.ru/question/87699367> [дата доступа: 3.08.2017]).

Показательно, что из всего многообразия флористических названий улиц только два задействованы в каждом из четырех сопоставляемых урбанонимиконов. Это *Березовая ул.* и *Вишневая ул.*

В традиционной культуре славян важное место занимали два дерева – дуб и береза, которые считались священными. И если с дубом связаны представления о строении Вселенной, о мужском начале в непрерывном течении жизни, то береза символизировала собой женское начало. Во многих поверьях, обрядах, и обрядовых песнях, в фольклорных текстах она почиталась как женский символ. В белорусских народных заговорах и сказках береза фигурирует как символ связи с «тем» миром. С течением времени роль березы в жизни человека значительно расширилась.

Особое отношение у славянских народов было и к плодовым деревьям. Одним из таинственных и особенным деревом – мифологическим и энергетическим двойником человека – считалось вишневое дерево. Именно вишню славянские народы наделяли магическими свойствами и множественными поверьями, сохранившимися до настоящего времени. В геральдике, как известно, вишня – символ жизни, возрождения и красоты.

Как видим, *береза* и *вишня* представляют собой сложные и очень богатые по содержанию символы, чем, вероятно, и обеспечивается их привлекательность для использования в качестве базы при образовании названий линейных объектов.

Следует помнить, что лексический материал для названий улиц человек привлекал не случайно, а с учетом определенных закономерностей, обусловленных самыми различными факторами, не в последнюю очередь языковым кодом.

Если к анализу привлечь не только урбанонимы областных городов, но и названия внутригородских и внутрисельских объектов других населенных пунктов этих областей, то все многообразие названий улиц, образованных от наименований растительного мира, отчетливо подразделяется на три неравнозначные лексико-семантические группы:

- 1) названия улиц, образованные от родовых наименований растений (*Фруктовый пер., ул. Owocowa, ул. Jagodowa*);

- 2) названия улиц, образованные от видовых наименований растений (*Сосновая ул., 1-я Ракитная ул., ul. Morelowa*);
- 3) названия улиц, образованные от наименований лесных и садовых массивов (*Большая Садовая ул., Парковый спуск, ul. Leśna*).

Стоит отметить, что довольно распространенные в ойконимии названия, соотносимые с наименованиями частей растений типа *Веточка, Галины, Колос*⁴, в урбанонимии и виконимии вообще не представлены.

Что же касается трех перечисленных групп названий, то наиболее продуктивной из них является третья (на Витебщине такие названия носят 547 объектов, на Смоленщине – 54). Урбанонимы и виконимы *Боровая ул., Лесная ул., Лесной пер., Лесной проезд, ul. Leśna, Лесная просека, Садовая ул., 1-я Садовая ул., 2-я Садовая ул., Большая Садовая ул., Малая Садовая ул., ul. Sadowa, Садовый пер., Парковая ул., 1-я Парковая ул., 2-я Парковая ул., ul. Parkowa, Парковый пер., Парковый спуск, ул. Зеленый Бор, ул. Красный Бор* широко распространены во всех анализируемых восточнославянских населенных пунктах и в западнославянском Белостоке. И это вполне объяснимо: наличие на белорусских, российских, украинских и польских землях больших массивов лесов, боров, активно использовавшихся в хозяйственной и другой деятельности, позднее и парков становилось основанием для наделения линейных объектов наименованиями, образованными от них.

Менее продуктивна, но значительно более разнообразна вторая лексико-семантическая группа, включающая ряд подгрупп:

- а) названия улиц, образованные от наименований хвойных и лиственных деревьев. Эта подгруппа включает 19 урбанонимов, 14 из которых репрезентируют белостокский урбанонимикон и не встречаются в анализируемых восточнославянских городах: *ul. Cedrowa, ul. Bukowa, ul. Bukszpanowa, ul. Cisowa, ul. Cyprysowa, ul. Dębowa, ul. Grabowa, ul. Jarzębinowa, ul. Jaworowa, ul. Jesionowa, ul. Jodłowa,*

⁴ См.: Н. А. Радзіваноўская, *Айконімы, суадносныя з назвамі расліннага свету: структура, утварэнне, пашырэнне*: аўтарэф. дыс... канд. навук, Мінск 2003, с. 7.

ul. Lipowa, ul. Modrzewiowa, ul. Palmowa, что позволяет расценивать эту подгруппу как более распространенную в западнославянском городе. Из этого следует, что только 5 разновидностей названий данной подгруппы функционируют в восточнославянских городах: *Березовая ул., Каштановая ул., Кленовая ул., Сосновая ул., ул. Большие Вязы*;

- б) названия улиц, образованные от наименований плодовых деревьев. Данную подгруппу формируют 9 названий, только 2 из которых зарегистрированы в восточнославянских урбанонимиконах: *Вишневая ул. / Вишневый пер., Яблонева ул.* При этом смоленские названия *ул.Вишенки, ул. Нижние Вишенки* к данной подгруппе могут быть отнесены лишь условно, поскольку производящими основами для их образования послужили не непосредственно наименования деревьев, а наименования поселков;
- в) названия улиц, образованные от наименований цветочных растений. В указанную подгруппу входят 23 разновидности единиц, 22 из которых представляют урбанонимикон Белостока: *ul. Azaliowa, ul. Berberysowa, ul. Hiacyntowa, ul. Irysowa, ul. Kaktusowa, ul. Krokusowa, ul. Lawendowa, ul. Liliowa, ul. Magnoliowa, ul. Makowa, ul. Malwowa, ul. Miętowa, ul. Narcyzowa, ul. Nasturcjowa, ul. Pelargonii, ul. Różana, ul. Rumiankowa, ul. Słonecznikowa, ul. Storczykowa, ul. Tulipanowa, ul. Wrzosowa.*

Только исключительно формально к ней примыкают смоленские урбанонимы *ул. Подснежники, 1-й пер. Подснежники, 2-й пер. Подснежники, ул. Новые Подснежники*, являющиеся по своему образованию отойконимными (ср.: *поселок Подснежники*);

- г) названия улиц, образованные от наименований кустарников. В этой подгруппе насчитывается 15 урбанонимов, 9 из которых представляют белостокский список названий улиц: *ul. Akacjaowa, ul. Chmielowa, ul. Jałowcowa, ul. Jaśminowa, ul. Kalinowa, ul. Leszczynowa, ul. Porzeczkowa, ul. Rozmarynowa, ul. Wierzbowa.*

В восточнославянских городах встретилось лишь шесть разновидностей названий: *Малиновая ул., Черемуховая ул. / ул. Черемушки,*

Облепиховая ул., Ракитная ул., Сиреневая ул., Ореховая ул., последнее из которых древними славянами считалось священным растением. Согласно поверьям, в него, как и в ель, никогда не бьет молния. Это дерево, которое связывает небо и землю;

д) названия улиц, образованные от наименований травянистых растений, включают только 7 разновидностей единиц, несмотря на то, что человек издавна использует различные виды трав для бытовых и хозяйственных нужд. Их культивируют не только в пищевых, но и в лечебных целях, а также в качестве корма для домашних животных. Как и предшествующая, эта подгруппа представлена почти исключительно в западнославянском городе: *ul. Koperkowa, ul. Lniana, ul. Owsiana, ul. Paprociowa, ul. Pszeniczna, ul. Cukiniowa, ul. Grochowa*. Из восточнославянских урбанонимиконов только витебский содержит последнее из перечисленных названий – *Гороховая ул.*

Наименьшим числом единиц (пятью) представлена в анализируемых урбанонимиконах первая группа – названия улиц, образованные от родовых наименований растений. Среди них выделяются урбанонимы, производящими основами для которых послужили такие родовые названия, как цветы, фрукты, ягоды, трава: *ul. Kwiatowa, ul. Owocowa, ul. Jagodowa, ul. Trawiasta, ul. Zielna*. При этом первое название, используемое во всех анализируемых урбанонимиконах, наиболее распространено у белорусов. Так, на Витебщине Цветочная ул. / Цветочный пер. зарегистрированы в 25 населенных пунктах⁵.

Таким образом, названия улиц, образованные от наименований растительного мира, составляют заметную часть славянских урбанонимиконов и представляют собой определенным образом организованную систему. В качестве образующих основ используются родовые и видовые наименования растений, а также наименования лесных и садовых массивов.

Из всех деревьев при образовании названий улиц наиболее значимыми для восточных славян оказались *береза, каштан, клен, сосна*,

⁵ См.: Г. М. Мезенка, *Віцебiчына ў назвах вулиц*, т. 2, Віцебск 2008, с. 75–76.

вишня, яблоня; из кустарников – *малина, черемуха, ракита, сирень*. Данное наблюдение коррелирует с выводом относительно фамилий Витебщины, соотносимых с названиями растительного мира, в соответствии с которым наиболее значимыми при образовании последних для витеблян были *дуб, береза, калина, липа, вишня, ольха*; из кустарников – *малина и черника*⁶.

Общие и отличительные черты в функционировании урбанонимов анализируемой разновидности подразделяются на три группы:

- а) отдельные типы названий отмечены только в конкретных урбанонимиконах. Так, годонимы, образованные от наименований цветочных и травянистых растений, распространены почти исключительно в польском списке названий внутригородских объектов;
- б) названия, используемые во всех анализируемых восточнославянских и западнославянском урбанонимиконах, образованы от наименований особо почитаемых древними славянами священных деревьев (*береза, вишня*) или родовых названий растений (*цветы*), возникших в результате сходства черт и качеств человека со свойствами или приметами этих деревьев, что определенным образом коррелирует с растительным кодом, транслированным в лингвистический (языковой) код;
- в) из всех флористических названий улиц наиболее частотными оказались названия, образованные от наименований лесных и садовых массивов (типа *Лесная ул., Садовая ул., Парковая ул.*).

Названия улиц исследуемых городов восточных славян содержат, кроме лингвистических, сведения о мировоззрении и культуре людей, населяющих их.

⁶ См.: А. М. Мезенко, *Фитофорные фамилии и культура славян*, «Λογος ὀνομαστικῆ» 2014, № 5, с. 17.

Eastern Slavic floristic names of the street in the comparative aspect

SUMMARY

The article examines the names of the streets of the Belarusian city of Vitebsk, the Russian city of Smolensk, the Ukrainian city of Cherkassy and Polish Bialystok, formed from plant names; their typology and connections with the plant code of culture are revealed, common and distinctive features of functioning are established.

Ключевые слова: виконим, годоним, урбаноним, урбанонимия, культурный код растительного мира, флористические названия улиц.

Key words: vikonym, gondonym, urbanonym, urbanonymus, vegetative culture code, floristic names of streets.

Петра Станковска

Люблянский университет

ЗАМЕЧАНИЯ К ОБЩИМ ЭЛЕМЕНТАМ НЕСКОЛЬКИХ ДРЕВНЕЧЕШСКИХ, ДРЕВНЕПОЛЬСКИХ, РУТЕНСКИХ И ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКИХ ТЕКСТОВ

Чешские языковые элементы, встречающиеся чаще всего в качестве отдельных лексем, но иногда и в виде синтаксических конструкций в древнепольских¹ текстах, а наряду с общезападнославянскими элементами также в некоторых церковнославянских² и рутенских/старобелорусских³ памятниках, возникших в XIV и особенно в XV вв., ранее уже были неоднократно описаны и задокументированы в научной литературе.

Первые древнепольские переводы Библии, а точнее их части засвидетельствованы преимущественно в качестве отрывков, относящихся

¹ V. Kyas, *K rekonstrukci české předlohy staropolské bible*, [в:] *Česko-polský sborník vědeckých prací 2*, Praha 1955, с. 39–67; S. Urbańczyk, V. Kyas, *Biblija królowej Zofii (Szarospatacka) wraz ze staroczeskim przekładem biblii*, Wrocław 1965–1967; и др.

² А. И. Соболевский, *Старшие переводы русских католиковъ*, [в:] *Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии*, т. XI, Санкт-Петербург 1910, с. 197–202; F. V. Mareš, *Moskevská mariánská mše (Kontakt charvátskohlaholské a rusko-církevněslovanské knižní kultury v středověkém Polsku)*, „Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu“ 1976, No. 25–26; и др.

³ J. Verkholtantsev, *Ruthenica Bohemica*, [в:] *Slavische Sprachgeschichte*, Bd. 3, Wien–Berlin 2008; и др.

к XIV–XV вв. (например, краковский апракос *Ewangeliarz kanoników regularnych*, написанный около 1420 года по-латыни, в котором четырнадцать отрывков из евангелий, включенные в проповеди, снабжены глоссами), и более пространных фрагментов XV века (*Псалтырь королевы Ядвиги*, известная также как *Флорианская псалтырь*, написанная, вероятно, в 1395–1405 гг. или *Библия королевы Софьи* 1455 г.). Как в случае глосс в данном апракосе⁴, так и во *Флорианской псалтыри*⁵ и *Библии королевы Софии*, от которой сохранилась часть Ветхого Завета, было доказано, что древнечешский перевод послужил в качестве основы для древнепольского текста, который возник путем языковой полонизации чешского текста⁶.

В отличие от этих примеров в одной из самых известных частей Евангелия от Матфея – Нагорной проповеди (Мф 5,1–12), польскую версию которой можно обнаружить уже в рукописи середины XV в.⁷, хранящейся под шифром D LII в Библиотеке капитула в Пражском граде, при сопоставлении с текстом рукописей первой и второй редакций древнечешского перевода Библии мы не находим безусловных параллелей, доказывающих использование чешского текста при создании польского. В древнечешском тексте (основной текст – из *Босковицкой Библии*, варианты – из древнечешских Библий первой и второй редакций, возникших примерно до середины XV века) и в древнепольском тексте (основной текст – из Нового Завета Шарфенберга, варианты – из D LII и печатных польских Библий XVI и XVII вв.)⁸, приведенном

⁴ W. R. Rzepka, W. Wydra, *Ewangeliarz kanoników regularnych w Krakowie z około 1420 r. (uwagi wstępne)*, „Poradnik językowy” 1986, z. 2, s. 93–94.

⁵ V. Kyas, *Česká předloha staropolského žaltáře*, [в:] *Rozprawy ČSAV, řada spol. věd roč. 72, 1962, seš. 1, s. 34–35.*

⁶ S. Urbańczyk, *Z dawnych stosunków językowych polsko-czeskich*, cz. 1: *Biblia królowej Zofii a staroczeskie przekłady Pisma św.*, Kraków 1946, s. 44; V. Kyas, *Za českou předlohou staropolské bible*, [в:] *Slavia* 22, 1953, s. 119.

⁷ L. Malinowski, *Kazanie na dzień Wszech Świętych: Ewangelia Ś. Mateusza R. V, 1–12: zabytki języka polskiego z wieku XV, z rękopisu D. LII. Biblioteki Kapitulnej w Pradze. Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny, Serya II, t. 7, Kraków 1895.*

⁸ Оба текста, как польский, так и чешский, включая все варианты, взяты из работы Т. Margona, *Analiza poljskega prevoda odlomka evangelija iz rokopisa D LII*

ниже, сходства подчеркнуты. Однако речь преимущественно идет о случайных, по всей видимости, совпадениях, являющихся результатом сходства обоих языков. В то же время, во многих случаях польский перевод, напротив, полностью самостоятелен и независим от чешского:

Босковицкая Библия

Матфей 5: 1–12

1: A vida¹ gežíš zaſtupy wgide² na horu. A když ſedíeſe · přiſtupichu³ k niemy včedlňici⁴ geho 2: a otewřiew wſta ſwa · včieše gie⁵ řka · 3: Bl'ahoflauení⁶ chudí duchem⁷ · neb gich geſt · kralowſtwie nebeſké · 4: Bl'ahoflauení⁸ ſiſi neb oni wladnvti⁸ budu zemi · 5: Blahoflauení⁹ kteříž lkagí⁹ · nebo oňi vtiěſeni¹⁰ budú. 6: Blahoflauení¹⁰ kteřížto lačniegí a žiezniegí¹¹ ſprauedlnofť¹² · neb oni budú nafycení¹¹ · 7: Blahoflauení¹¹ milofrdní · neb oňi milofrdenſtwie dogdú¹³ · 8: Bl'ahoflauení¹² čiſtego ſrdcie · neb oni boha¹⁴ vzrzie · 9: Bl'ahoflauení¹³ pokoyni¹⁵ · neb oni ſynoué boží nazuaní¹⁶ budú · 10: Bl'ahoflauení¹⁴ kteřyz protiwenſtuie¹⁷ trpie pro ſprauedlnofť¹⁸ · nebo gich geſt kralowſtwie nebeſké · 11: Blahoflauení¹⁵ gte když zlořečiti¹⁹ vám budu lidé²⁰ · a protiviti ſie vám budú²¹ · a řkú²² wſieczko złé proti vám lžice pro mie²³ 12: raduyte ſie a weſelte ſie · neb odpłata²⁴ waſie mnoha²⁵ geſt v nebefiech²⁶ · Neb tak ſu ſie protivili prorokom²⁷ · kteřížto ſu byli před vami.

1. A vida| Pak vzrziew Dr, Widiew Ol, Wida pak Mik, Wydi NZKo; 2. wgide| wſtupil Boč Mik NZFr NZKl NZKo; 3. přiſtupichu| přibližichu Ol, přiſtupilí Mik NZKo; 4. včedlňici| mlazſſi Ol; 5. včieše gie| poczie gie ucziti Ol; 6. Bl'ahoflauení| Blaženy Dr Mik; 7. duchem| duchownye Ol; 8. wladnvti| obdrzie Dr, wlaſti Ol NZKo; 9. lkagí| zalofyte Dr, gfu w zzalofiti Ol, plačí Mik; 10. vtiěſeni| vcieſeni Mlyn, ſie ty vtyeſſie Dr, obradowani Boč; 11. lačniegí a žiezniegí| lkagi y ziezliwy gſuu Dr, zžadagi Ol, laczníegí Boč, lačnégí a žiezntie Mik NZFr NZKo; 12. ſprauedlnofť| prawedlnofť Dr, prawdy Ol, om. Boč; 13. dogdú| ſie nad nymi ſtane Ol; 14. boha| buoha Dr NZKr, hoſpodyna Ol; 15. pokoyni| pokorny Dr Lit, pokogní Mik; 16. nazuaní| ſluty Dr; 17. protiwenſtuie|

in primerjava z rokopisi 1. in 2. redakcije staročeškega prevoda Biblije, Diplomsko delo: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana 2016.

naffile Dr, *puzenie* NZKo; 18. *pro spraedlnoſt* | *pro ſprawedlnoſt* Du Mil Mlyn NZKl NZKr, *pro prawdu* Dr Ol; 19. *zlořečiſi* | *wzłagi* Dr, *lati* Ol, *zlorzecie* NZKo; 20. *lidé* | om. Dr, *czlowiekowe/lide* NZKl; 21. *protiviſi ſie wám budú* | *nafile wam vczynie* Dr, *protiuenſtuie wam czynyti* Ol, om. Mlyn NZFr, *puditi budu* NZKo; 22. *řkú* | *powiedye* Dr, *na wy mluwiti* Ol, *řkuc* NZFr; 23. *lžice pro mie* | *lhuce pro mie* NZFr; 24. *odpl'ata* | *mzda* Dr Mik NZKo; 25. *mnoha* | *hoyna* Dr Boč NZFr NZKl(glosa) NZKo, *velika* Ol; 26. *v nebefiech* | *w nebefkem kralewſtwi* Ol, *w nebi* NZKo; 27. *protiwiſi prorokom* | *prorokow nenauidieli* Ol, *pudili proroki* NZKo, om. NZFr.

Новый Завет Шарфенберга

Мф 5: 1–12

1: A widząc tedy¹ *Jefus tłuſſcze*² / *wſtapił*³ na gorę. A gdy ſiadł / *przyſtąpili k niemu*⁴ *zwolennicy*⁵ *iego*. 2: I otworzywſſy *vſtha ſwoie* / *vczył ie*⁶ *mowiąc*⁷. 3: *Bogoflawieni*⁸ (sic!) *vbodzy w duchu*⁹ / *abowiem ich ieſt kroleſtwo niebieſkie* / 4: *blógoflawieni ciſſy* / *abowiem oni odzierzą ziemię*¹⁰. 5: *Blógoflawieni kthorzy płaczq*¹¹ / *abowiem oni będą poćieſſeni*¹². 6: *Blógoflawieni kthorzy łakną y pragną ſprawiedliwoſci* / *abowiem oni naſyceni będą*. 7: *Blógoflawieni miłofierni* / *abowiem*¹³ *oni miłofierdzie otrzymaiq*¹⁴. 8: *Blógoflawieni czyſtego ſerca* / *abowiem oni będą boga widzieli*¹⁵, 9: *Blógofawieni kthorzy czynią pokoy*¹⁶ / *abowiem oni ſyny bożymi będą wezwani*. 10: *Blógoflawieni kthorzy przeſładowanie ćierzpiq*¹⁷ *dla ſprawiedliwoſci*¹⁸ / *abowiem ich ieſt kroleſthwo niebieſkie*. 11: *Blógoflawieni ieſthecie* / *gdyby wam zlorzeczyli ludzie* / *a będą was przeſładowali*¹⁹ / *y mowili wſſythko złe przeciw wam*²⁰ *kłamaiq dla mnie*²¹ / 12: *wefelcie ſie y raduycie ſie*²² / *abowiem odplatha waſſa*²³ *obfita*²⁴ *ieſt w niebieſiech*²⁵. *Boc teſz tak przeſładowali proroki ktorzy przed wami byli*.

1. A widząc tedy | A gdy virzał NTkrl Zup DLII, A wŕzawſſy tedy BL BSzB; 2. tłuſſcze | rzeſze NTkrl Zup NTW, gromadi DLII, zgromadzenie BB, tłumy BSzB; 3. wſtapił | wſzedł NTkrl Zup; 4. przyſtąpili k niemu | przyſzli do niego BB; 5. zwolennicy | vczniowie NTkrl Zup BB BSzB NTW, *yczenniczi* DLII; 6. vczył ie | nauczał ie BL BSzB EU, *nauczał ich* NTW; 7. mowiąc | rzekacz DLII EU; 8. B(ł)ogoflawieni | Błodzy BSzB; 9. vbodzy w duchu | vbodzi duchem NTkrl Zup DLII BL NTW, *żebracy duchem* BSzB; 10. odzierzą ziemię |

dziedzictwem ziemię opanuią NTkrl Zup, *poščądą zyemyą* DLII, *pořędą a opanuią* ziemię BL, *ziemię dziedźicźnie ořędą* BB; 11. *kthorzy płączą* | *którzy w żałořci są* NTkrl Zup, *gisch sa w zely* DLII, *ktorzy řą w zafmuceniu* BL, *ktorzy řmętni řą* BB NTW, *płączący* BSzB; 12. *poćieřfeni* | *vćieřzeni* BSzB; 13. *abowiem oni nařyceni będą*. *Błogoflawieni miłofierni abowiem* | bo DLII; 14. *miłofierdźie otrzymaia* | *myłofyerdzye pofczygną* DLII, *miłofierdzia dořtaną* BL, *vmiłowani będą* BSzB, *miłofierdzia dořtapią* EU; 15. *będą boga widźieli* | *Boga oglądaią* NTkrl Zup BL BB NTW, *boga vřzrą* DLII BSzB; 16. *kthorzy czynią pokoy* | *pocoyny* DLII BB EU, *řkromni a řpokoyni* BL, *pokoy czyniający* BSzB NTW; 17. *kthorzy przeřladowanie ćierzpią* | *które ... przenařladuią* NTkrl Zup, *gifch przeřladnořcz czyrpyą* DLII, *preřladowani* BSzB; 18. *dla řprawiedliwořci* | *preřprawyedliwořcz* DLII EU; 19. *gdyby wam źłorzeczyli ludźie/ a będą was przeřladowali* | *gdy by was wraganie i przenařladowanie od ludzi potkało* NTkrl Zup, *badą wam layącz ludzye, i bądą was przeřladowacz* DLII BSzB, *gdy was będą przeklinać ludźie/ y będą was przeřladować* BL, *gdy was fromoćić y przeřladować będą* BB; 20. *y mowili wřřyřtko źłe przećiw wam* | *abo przeciwo wam wřřelakie źłe řłowo* NTkrl Zup, *mowiać wřřelaką rzecz řłą przećiwko wam* BB, *y mowić kaźde źłe řłowo na was* BSzB, *y řzeką wřřitko źłe przećiw wam* EU; 21. *kłamaiać dla mnie* | *dla mnie kłamliwie mówiono* NTkrl Zup, *řřącząc prze myą* DLII, *řgaiącz dla mnie* EU; 22. *wefelcie řie y raduyćie řie* | *Raduicćie řię i wefelćie řię* NTkrl Zup DLII BB BSzB NTW, *raduyćie řie a kochayćie řie* EU; 23. *odplatha wařfa* | *zapłatha wařfa* BL BB BSzB NTW; 24. *obřita* | *okřita* NTkrl Zup, *hoyna ieřt a obřita* BL, *wielka* BB, *mnoga* BSzB; 26. *w niebieřiech* | *na nyebyeřeh/ch* DLII, *w niebie* BL BB.

Помимо древнепольских библейских текстов (*Флорианская псалтырь*, *Ewangeliarz kanoników regularnych*, *Библия королевы Софы*), которые, по-видимому, не использовались при литургии, было доказано использование древнечешских текстов в качестве основы для создания рутенской версии некоторых первоначально латинских произведений в том смысле, что древнечешский текст лексически и частично синтаксически был адаптирован к разговорному рутенскому языку⁹. В этом случае также речь идет о нелитургических сочинениях духовного характера (*Песнь песней* из рукописи Государственного исторического музея в Москве, собрание Синодальной библиотеки № 558, и *Книга Товита*, *Пророчество Сивиллы* и *Видение рыцаря Тнугдала* из литовских

⁹ J. Verkhohantsev, *Ruthenica Bohemica...*, там же.

летописей в *Сборнике Свидзинского*, хранившегося в Варшаве в библиотеке Красинских под шифром 82, в некоторых источниках приводится шифр 408 – рукопись сгорела в пожаре во время Второй мировой войны, тексты полностью или частично сохранились в изданиях), которые могли быть полезны в том числе для привлечения верующих, что относится в первую очередь к очень популярному на Западе в Средневековье сочинению *Видение рыцаря Тнугдала* (*Visio Tnugdali*). Ю. В. Верховланцева во всех четырех рассматриваемых произведениях идентифицирует большое количество языковых богемизмов или даже целые отрывки текста, чрезвычайно похожие на соответствующие чешские тексты, главным образом на лексическом и синтаксическом уровнях¹⁰. Это влияние чешских текстов, точнее, использование их в качестве основы для рутенской версии, она объясняет распространением древнечешского перевода бенедиктинскими глаголическими монастырями в Олеснице и Клепаже под Краковом¹¹, напрямую связанных с Эмаусским монастырем в Праге, при основании которого в 1347 г. чешский король Карл IV пригласил глаголических книжников из Хорватии, чтобы они поддерживали в Чехии славянскую литургию западного обряда. Кроме того, однако, существовали намного более крепкие и глубокие культурные, языковые, конфессиональные и политические отношения между Чехией и Великим княжеством Литовским, особенно в конце XIV века, в течение всего XV, а также позднее¹² в свете чего влияние чешского языка на польский, а также на написанные по-рутенски документы (особенно административного характера), демонстрирующие формальные связи с чешскими оригиналами, совершенно естественны¹³. Для создания целостного впечатления о ситуации не менее важен и тот факт, что во многих частных и монастырских библиотеках того времени на территории, простирающейся вплоть до Киева, имелось

¹⁰ Там же, с. 127.

¹¹ Там же, с. 27–36.

¹² Там же, с. 8–27.

¹³ Там же, с. 23.

немало чешских библейских книг¹⁴. Все эти подробно задокументированные контакты и их масштаб могли бы свидетельствовать о том, что распространение и использование древнечешских нелитургических текстов для создания их рутенской (а, возможно, также и польской) версии совершенно не обязательно связано только с глаголическими монастырями в Олеснице и Клепаже, в которых должны были быть книги из пражского Эмаусского монастыря. Собственно говоря, открытым вопросом остается то, насколько интенсивной была деятельность скриптория в этом монастыре, поскольку хотя до нас дошло несколько церковнославянских и чешских рукописей или их фрагментов, написанных глаголицей (скорее всего, девять), но к ним по всем палеографическим признакам не относятся единственные фрагменты, дошедшие до нас, скорее всего, непосредственно из клепажского монастыря, так называемые *Краковские отрывки*¹⁵. В то же время, верно и то, что информации о глаголическом периоде деятельности всех трех упомянутых монастырей, у нас мало и нельзя исключать, что в них могли пользоваться и текстами, записанными латиницей.

Соболевский в статье, написанной более ста лет назад, также связывал возникновение кириллических текстов «русских католиков» с возможным посредничеством глаголических монастырей в Олеснице и Клепаже под Краковом в связи с обнаружением в тексте полонизмов. Однако он опирался на единственный текст, связанный с литургией западного обряда – Мессу св. Марии из рукописи № 558 Московской Синодальной библиотеки (в настоящее время находится в библиотеке ГИМ), которую считал переписанной с древнечешской версии оригинальной церковнославянской службы¹⁶. Однако позже оказалось, что

¹⁴ Там же, с. 26.

¹⁵ К такому выводу приводит сравнение фототипического издания, а также копии Краковских отрывков (см. J. Vašica, *Krakovské zlomky hlaholské*, «Slavia» 18, 1947–1948) с палеографическими особенностями глаголических рукописей, вне всякого сомнения, не переписанных в Эмаусском монастыре в Праге (см. P. Stankovska, *Neke paleografске značajke glagoljice u Češkoj glagoljskoj bibliji* – в печати).

¹⁶ А. И. Соболевский, *Старшие переводы русскихъ...*, там же, с. 197.

кириллический текст службы был, судя по всему, создан для мирянинов на основе хорватско-церковнославянского текста так, чтобы он мог понимать читаемые вслух по-латыни части католической мессы¹⁷. Такой текст мог использоваться новообращенными католиками либо адептами принадлежности к разным конфессиональным ответвлениям (гуситы, униаты), или, по мнению Ф. В. Мареша, мог выступать в роли учебника для будущей королевы Софии, которая в связи с браком с литовским великим князем в 1422 г. перешла в католичество. В пользу связи кириллического текста с глаголическим однозначно свидетельствуют результаты тщательного анализа текста и его сравнения текстом той же мессы в хорватско-глаголических миссалах, при этом Ф. В. Мареш пришел к выводу, что текстологически кириллический памятник ближе всего к версии в хорватско-глаголическом миссале, хранящемуся в Ватиканской библиотеке в Риме под шифром *Illirico 4* и относящемуся к первой четверти XIV века, а также несколько более позднему *Хрвоеву миссалу*¹⁸. Мареш также убедительно объяснил намеренную замену некоторых лексем, которые в то время были понятны на славянском юге, но в западнославянском языковом пространстве уже были темными, более распространенными словами, например, *подѣковати*¹⁹. Сам текст мессы делится на основную часть, с параллелями в хорватско-глаголических миссалах, а также *Confiteor*, *Credo* и рубрики, таких параллелей не имеющие²⁰. Текст *Credo* текстологически ближе всего хорватско-глаголической первопечатной книге 1483 г., однако на основании сходства всего текста, множества полонизмов и подгонке текста *Credo* к византийскому обряду, Мареш четко описывает автора – мирянина, поляка, католика, который, вероятно научился церковнославянскому в монастыре в Клепаже²¹. Рубрики также записаны для профана так, чтобы он мог по действиям священника у алтаря

¹⁷ F. V. Mareš, *Moskevská mariánská mše...*, там же, с. 321.

¹⁸ Там же, с. 321–322.

¹⁹ Там же, с. 310.

²⁰ Там же, с. 321.

²¹ Там же, с. 328–329.

ориентироваться в отдельных частях мессы. С языковой точки зрения смешиваются польские и рутенские элементы, кроме того, прослеживается не слишком удачная попытка подражания церковнославянскому языку²². В случае остальных текстов, *Повести о трех королях-волхвах* и *Жития св. Алексия* из рукописи № 558, хранящейся в Московской синодальной библиотеке, Соболевский связывал наличие полонизмов²³ скорее с присутствием православия в Кракове, в особенности к востоку от него, где в разных местах (в часовне католического храма в Кракове, в монастыре св. Креста на Лысой горе и в Люблине) имеются православные фрески XIV и XV вв.²⁴ Этот факт говорит о наличии православно-католических контактов на территории современной восточной Польши. Возможно, это также является аргументом в пользу отнесения обсуждаемых текстов к тем рутенским/церковнославянским, в которые западнославянские языковые элементы попали при их хождении в XV веке на территории Великого княжества Литовского, скорее всего, на территории современной восточной Польши.

Все эти комбинации языкового влияния и наличие чешских языковых элементов в рутенских и древнепольских текстах объединяет то, что их возникновение необходимо соотносить с территорией современной восточной Польши, на тот момент Великого княжества Литовского XIV и XV, приблизительно к востоку от Олесницы и Кракова, возможно, вплоть до Киева. В пользу наличия таких связей свидетельствуют многочисленные исторические факты, культурно-политические и, вероятно, до некоторой степени религиозные (конфессиональные) контакты, восходящие к эпохе еще до правления Карла IV (1346–1378) в Чехии, очень активного использования чешского языка во всех сферах жизни, развития чешскоязычной литературы и возникновения образовательного центра вокруг основанного в 1348 г. Карлова университета, в который стекались студенты в том числе с отдаленных

²² Там же, с. 340.

²³ А. И. Соболевский, *Старшіе переводы русскихъ...*, там же, с. 196.

²⁴ Там же, с. 193–194.

славянских территорий – из Польши, и даже из Литвы²⁵. Уже с конца XIII века с некоторыми перерывами усиливающееся в экономическом отношении Чешское королевство было связано с Польшей личной унией, при этом основным центром связей с польской стороны был Краков²⁶. После смерти чешского короля Вацлава III (1306) власть над Польшей получает Владислав Локоток, но контакты чешского и польского дворянства остаются весьма оживленными и естественным образом усиливаются во время правления Карла IV, особенно после его брака с Анной Свидницкой (1353), а позднее Елизаветой Померанской (1363), что поспособствовало усилению политического и административного влияния.

В пространстве, протканном таким количеством культурных, лингвистических, конфессиональных и политических связей и с конца XIV века (Кревский договор 1385 г., когда возникла польско-литовская уния и двор правящей династии стал католицизироваться) означенном распространением католицизма, мы все же находим отдельные следы взаимодействия западнославянских текстов или хотя бы языковых элементов и церковнославянского текста Евангелия²⁷. Продемонстрируем это на примере двух кратких фрагментов из Евангелия св. Матфея, возникновение которых можно датировать самое позднее XIV веком. Из обоих фрагментов мы для иллюстрации

²⁵ Скорее всего, речь идет как об этнических литовцах, так и о славянах, для которых по приказу польской королевы Ядвиги (супруги великого князя Ягайло) в 1397 году в Праге была основана особая коллегия (общежитие).

²⁶ Чешский король Вацлав II в 1292-м г. основал малопольский город Новы-Сонч как раз таки на земле, находившейся во владении краковского епископа, с которым короля связывали экономические и политические контакты.

²⁷ Даже если бы влияние/взаимодействие между церковнославянской редакцией Евангелия и западнославянскими языками было интенсивнее, маловероятно, чтобы до сегодняшнего дня дошло большее количество. Для православия (в смысле изводов церковнославянского языка) и для древнечешского (в смысле церковнославянских параллелей в древнечешском переводе) эти контакты, конечно, играли лишь второстепенную роль и во временном отношении были, видимо, очень ограничены – вероятно, до конца XIV в. или середины XV в.

приводим здесь лишь отдельные отрывки, подробно они были проанализированы в специализированных статьях²⁸.

Вероятное отражение лексем церковнославянского перевода в древнечешском Евангелии от Матфея

Мф 7,24: *muži smyslnému* Dr x *muži múdrému* Ol ČBH Bos Ku NZKr Lit Du Mik Voč Mil Mlyn NZFr NZKl NZKo NZMi (ст.-слав. мѣдрѹ Aleks, вар. добрѹ Dl Ju, вар. сѣмысльноу Cd Pg) *viro sapienti*.

Разночтение древнейшей чешской рукописи *smyslný* известно также Чудовскому НЗ, тогда как в других др.-чеш. Библиях читается прилагательное *múdrý*, которое также является основным вариантом старославянского перевода. Совпадение лексемы *múdrý* в древнечешских и старославянских текстах может быть текстологически случайным, обусловленным родством славянских языков. Ни одного из вариантов прилагательного мы не находим в *Брестской Библии*, где читается: *meżowi rostopnemu*²⁹.

Мф 8,2: *pokloni se Dr x modlése se* Ol ČBH Bos NZKr Lit Du Mil Mlyn NZFr NZKl NZKo NZMi x *klaniese se* Ku Mik Voč (ст.-слав. кланѣше са Aleks, вар. покланѣше са Sav, вар. поклони са Th, вар. кланѣеть са Pg) *adorabat*.

В данном месте Евангелия эквиваленты лат. *adoro* в древнечешских списках довольно многочисленны. Помимо приведенных выше сюда относятся также *prostiti* из старейших известных древнечешских списков евангельского лекционария и *následovat* из так называемого

²⁸ П. Станковска, *Взаимоотношения восточнославянской редакции Евангелия и старочешского перевода Библии*, [в:] *Latopisy Akademie Supraskiej*, t. 6, Białyostok 2015, с. 19–29; П. Станковска, *Пергаментный фрагмент кириллического евангелия-апракос в Ольштыне*, [в:] В. Ефимова (ред.), *Славянское и балканское языкознание. Палеославистика*, Москва 2017, с. 260–272.

²⁹ Варианты из Брестской Библии цитируются по Интернет-изданию, доступного по адресу: <http://www.literatura.hg.pl/brzeska/mt.htm> [доступ: 2.12.2017].

Оломоуцкого евангелиария. Если выбор переводчиком именно этих слов не является случайностью, то следует указать на аналогичную лексему *pokloniti sě* в старейшей рукописи древнечешской Библии, содержащуюся в *Толковом Евангелии* Феофилакта Болгарского, тогда как в некоторых древнечешских рукописях второй редакции употребляется глагол *klaněti sě*, который является основным вариантом в традиции славянского Евангелия. Также в этом случае в *Брестской Библии* присутствует другое выражение: *dať mu chwaťe*.

Мф 8,5: *setník* Dr ĀBH (исправлено на *centurio*) Mik x *centurio* Ol Bos Ku NZKr Lit Du Boč Mil Mlyn NZFr NZKl NZKo x *storytieř* NZMi (в приписке: *centurio*) (ст.-слав. сотьникъ Aleks) *centurio*; **Мф 8,8:** *setník* Dr ĀBH (исправлено на *centurio*) Mik NZMi x *centurio* Ol Bos Ku NZKr Lit Du Boč Mil Mlyn NZFr NZKl NZKo; **Мф 8,13:** *setníkovi* Dr Mik, k *setníkovi* ĀBH x *centurionovi* Ol Bos Ku NZKr Lit Du Boč Mil Mlyn NZFr NZKl, *ceturiovi* NZKo x *storytierzovi* NZMi.

В старейшей древнечешской рукописи Библии используется лексема *setník* в соответствии с лат. *centurio*, что весьма похоже на единственный в старославянском переводе вариант данного слова – сотьникъ. Слово *setník* в цитируемых местах встречается также в одном из старейших древнечешских лекционариев, тогда как в большинстве древнечешских евангельских лекционариев читается заимствованное слово *centurio*, и лишь изредка – чешская калька *knieže sto rytierzóv*. Позднейшие версии чешской Библии вновь используют лексему *setník* (например, Кралицкая Библия XVI в.). Лексему *setník* мы находим также в *Бресткой Библии* (BB) во всех цитируемых здесь местах.

Потенциальные западнославянские элементы в церковнославянском тексте *Евангелия-апракос*

Ольштынский фрагмент *Евангелия-апракоса* (здесь: Frag), пергаментный лист размером 29,5 x 24 см по палеографическим особенностям

можно датировать концом XIV или началом XV века, но не позже 1420 гг. По данным орфографии, местом его написания следует считать территорию смоленско-полоцкого диалекта, для которого характерны чоканье/цоканье и смешение оу- и въ- (и то и другое встречается во фрагменте). Правописание памятника восточнославянское, одноюсовое (только ѡ) и двуеровое³⁰. Церковнославянские варианты приводятся по критическом издании церковнославянского евангелия от Матфея (Алексеев 2005).

Мф 4,20: ѡна же абие ѡставльша сѣти Frag х мрѣжа/ж Aleks (*oni inhed ostavivše sieti* Dr Ol /add. i lodi/ Ev; *opuściwszy sieci* BB). Ср. также Мф 4,21: ина два брата ѡкова зѣбед[ѣ]ѡба и ѡна брата ѡго... зѡвазѡуѡ [ѡ] мрѣжа своѡа Frag (... *tvrdiece sietě své* Dr/ *ani skládáchu sietě své* Ol/ *dospievajúce sítě své* Ev; *gdy oprawiali sieci* BB). Лексема сѣть в смысле «сеть для ловли рыбы» зафиксирована в чешском, словацком, в.-луж., н.-луж., польском (в том числе в нашем материале в рассматриваемом месте в Брестской библии), белорусском, украинском и древнерусском языках. И напротив, лексема мрѣжа в старопольском также зафиксирована в значении «сеть для ловли рыбы или птицы» (словарные статьи сѣть и мрѣжа в ESJS), причем такой семантики этой лексемы в древнечешском, где она появляется только в значении «решетка» (Bláha a kol. 2015: 525; <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx> [доступ: 2.12.2017], словарная статья *mřížež*), мы не находим. Континуанты **mřeža* в значении «сеть для ловли рыбы» обнаруживаются лишь маргинально: в словинском и некоторых чешских диалектах (ЭССЯ 18: 102–103). Такая дистрибуция указывает на то, что для западнославянских языков в значении «сеть для ловли рыбы» более характерно употребление лексемы сѣть, однако, как она употреблена в данном стихе фрагмента.

³⁰ Е. Остапчук, *Неизвестный пергаментный отрывок кириллического Евангелия апракос полного из библиотеки Духовной семинарии Госианум в Ольштыне*, [в:] *Scripta & e-Scripta*, 2017, с. 16–17.

Мф 7,2: сѹдите и шсоѹдит са и нею же мѣрою ѿмѣри]те Frag x сѹдите сѹдатъ вамъ и въ нѣже мѣрѣ възмѣритъ са вамъ Aleks (*v kterúž mieru Dr, kterúžto měroju Ol; i którq miarq BB*). Творительный падеж здесь, возможно, употребляется под влиянием средств выражения церковнославянского языка, так как он не основывается ни на латинском (*et in qua mensura mensi fueritis...*), ни на греческом (*καὶ ἐν ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε μετρηθήσεται ὑμῖν*) подлинниках. Интересно, однако, что такой же перевод с помощью простого творительного мы находим в том же месте в древнечешской *Оломоуцкой Библии* (1417 г.): *kterúžto měroju*, а в винительном падеже с предлогом в в древнейшем известном списке др.-чеш. Библии (*Библия Дрезденская*) *v kterúž mieru* и также в *Брестской Библии*: *którq miarq*.

Параллелизм некоторых языковых явлений в церковнославянском переводе и Евангелиях на вернакулярных языках, в первую очередь, древнечешском, можно объяснить лишь, пусть даже и ограниченным, взаимодействием этих двух версий евангелического текста. Это взаимовлияние протекало, по-видимому, в XIV веке, а позже его последствия из текстов устранились, что хорошо наблюдается в случае древнечешской Библии, а несколько ограниченно также в церковнославянских версиях Евангелия – тексты с вышеописанными западнославянскими вариантами дошли до нас не полностью. Судя по всему, речь идет об ограниченном во временном отношении влиянии, которое ярким образом перекрывается со временем создания древнечешского перевода Библии (вероятно, в 60-е гг. XIV века) и в то же время распространением православия на территории современной восточной Польши, которое в конце XIV века, по всей видимости, начинает уступать на этой территории католицизму – вероисповеданию новых правящих слоев Великого княжества Литовского (после 1385 г.). Нельзя, однако, чрезмерно обобщать данные выводы в силу небольшого количества доступного материала. В то же время они открывают перспективу для изучения других, как правило, фрагментарно сохранившихся памятников.

СОКРАЩЕНИЯ НАЗВАНИЙ СТАРОСЛАВЯНСКИХ РУКОПИСЕЙ/ТЕКСТОВ

Aleks	–	все варианты, приводимые в издании Алексеев 2005.
Cd	–	<i>Чудовский Новый Завет</i> (поздняя форма).
Dl	–	<i>Добрилово Евангелие 1164 г.</i> , Галиция (преславский текст).
Frag	–	Ольштынский фрагмент <i>Евангелия-апракос</i> , XIV в.
Ju	–	<i>Юрьевское Евангелие 1119–1128 гг.</i> , Новгород (преславский текст).
Pg	–	Погодина 21 (РНБ), 2-ая половина XIV в., рукопись чудовской группы (поздняя форма).
Th	–	толковое <i>Ев. Феофилакта Болгарского</i> , ркп. XVI в. (поздняя форма).
Sav	–	<i>Саввина книга</i> , X в., болг. (развитие древнего текста).

СОКРАЩЕНИЯ НАЗВАНИЙ ЧЕШСКИХ РУКОПИСЕЙ/ТЕКСТОВ

Boč	–	<i>Бочкова Библия</i> , 1-я половина XV в., хранится в Государственном архиве Брно под сигн. G 10, č.121 / I, II.
Bos	–	<i>Босковицкая Библия</i> , 1420–1430 г., хранится в Научной библиотеке Оломоуца под сигн. M III 3.
Dr	–	<i>Дрезденская (Лесковецкая) Библия</i> , вторая половина XIV в., хранилась в Дрезденской Королевской библиотеке, погибла во время первой мировой войны.
Du	–	<i>Духкова Библия</i> , 1433 г., хранится в Архиепископском архиве Кромержижа под сигн. 7728/15923.
ŠVN	–	<i>Чешская глаголическая Библия</i> , переписана глаголицей в Эммауском монастыре 1416 г., единственный фрагмент Евангелия хранится в Архиве Центра Спиритуальности Восток–Запад в Кошицах в Словакии.
Ev	–	старейшие древнечешские евангелиарии-лекционные.
Lit	–	<i>Литомерицкая Библия</i> в одном томе, 1429 г., в настоящее время утрачена.
Mik	–	<i>Микуловская Библия</i> , 1-я половина XV в., хранится в Университетской библиотеке Брно под сигн. Mk 1.
Mil	–	<i>Миланская Библия</i> , сер. XV в., хранится в миланской Библиотеке Брера под сигн. E. XIII35.
Mlyn	–	<i>Млинаржчина (Таборская) Библия</i> , пол. XV в., хранится в Национальной библиотеке в Праге под сигн. XVII A 10.

- NZFr – *Францисканский Новый Завет*, пол. XV в., в Национальной библиотеке в Праге, собр. Францисканской библиотеки П. М. Снежной, под сигн. AF 3.
- NZKl – *Клементинский глоссированный Новый Завет*, 1426 г., хранится в Национальной библиотеке в Праге под сигн. XVII. E.13.
- NZKo – *Коржечков Новый Завет*, 1425 г., хранится в Национальной библиотеке в Праге под сигн. XVII. D.30.
- NZKr – *Крумловский Новый Завет*, 1425 г., хранится в Библиотеке Национального музея под сигн. III E 28.
- NZMi – *Микуловский Новый Завет*, 1406 г., хранится в Национальной библиотеке в Праге под сигн. XVII. G.55.
- OI – *Оломоуцкая Библия*, 1417 г., хранится в Научной библиотеке Оломоуца под сигн. M III 1,2.

СОКРАЩЕНИЯ НАЗВАНИЙ ПОЛЬСКИХ ПАМЯТНИКОВ

- BB – *Брестская Библия* (1563).
- BL – *Библия Леополиты, или Краковская Библия* (1561).
- BSzB – *Библия Симона Будного* (1572).
- D LII – *Рукопись D LII* (прибл. 1420–50).
- EU – *Евангелиарий Унглера* (1527–28).
- NTKrl Zup – *Полный королевский Новый Завет* (1553).
- NTS – *Новый Завет Шарфенберга или Краковский Новый Завет* (1556).
- NTW – *Новый Завет Якуба Вуйка* (1599)

Notes on the common elements of several Old Bohemian, Old Polish, Ruthenian and Church-Slavonic texts

SUMMARY

The article reflects the existence of texts originating from the territory of today's eastern Poland, Belarus and Ukraine (in respective period Lithuanian Grand Duchy) of the 14th and 15th centuries, which show the mutual influence of Czech, Polish and Ruthenian. We also draw attention to two fragments of the Gospel

according to Matthew, in which it is possible to trace the interaction of Old Czech and, more generally, West Slavic language influences and the Church-Slavonic text of the Gospel. The influence of the Church-Slavonic text is evident in the oldest monuments of the so-called 1 st redaction of the Old Bohemian translation of the Bible from the 14th century and, on the other hand, the West Slavonic language influences are observed on the fragment of the Church-Slavonic Gospel, probably from the 14th century. These facts seem to indicate a much greater mutual bi-directional influence of biblical texts in West Slavonic vernacular languages and the Church-Slavonic translation of the Gospel than previously thought.

Ключевые слова: Библия, перевод, вернакулярный язык, западнославянские языки, древние рукописи.

Key words: Gospel, translation, vernacular language, West Slavonic, manuscript.

Марына Свістунова

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

ВІДЫ ПАЛАНІЗМАЎ І ІХ АДАПТАЦЫЯ Ў СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ (НА ПРЫКЛАДЗЕ СПІСАННЯ СУПРАЦЬ ЛЮТАРАЎ У СКЛАДЗЕ СУПРАСЛЬСКАГА ЗБОРНІКА КАНЦА XVI СТ.)

I. Вывучэнне польскамоўнага ўплыву і паланізмаў, запачаткаванае яшчэ Я. Карскім у манаграфіі *Беларусы*¹, у сучаснасці ўтварае разгалінаваны напрамак і прадстаўлена вялікай колькасцю навуковых прац². Даследаванне паланізмаў у беларускім мовазнаўстве вядзецца ў гістарычным і сінхронным аспектах і найбольш вывучана на лексічным узроўні.

Пра польскамоўны ўплыў і паланізмы ў гістарычным аспекце пісалі Я. Карскі, І. Воўк-Левановіч, Л. Цвяткоў, пазней – У. Анічэнка, А. Булька, В. Вярэніч, В. Галай, А. Жураўскі, І. Крамко, П. Крапівін, В. Крыўчык, Л. Машчэнская, А. Парукаў, У. Свяжынскі, К. Скурат, Г. Цыхун, І. Чартко, Л. Шакун, А. Юрэвіч, С. Якаўлеў, А. Яновіч і інш. Сярод сучасных беларускіх лінгвістаў на гэтую тэму пішуць або так ці інакш закранаюць

¹ Е. Ф. Карский, *Введение в изучение языка и народной словесности*, [у:] Е. Ф. Карский, *Белорусы*: в 3-х т., т. 1, Минск 2006, с. 131–162 (Помнікі гістарычнай думкі Беларусі).

² Найбольш значныя з прац XIX – 90-х гадоў XX ст. названы і ахарактарызаваны ў артыкуле Л. М. Шакуна 1992 г. *Да праблематыкі і гісторыі вывучэння беларуска-польскіх моўных узаемаданосін*, [у:] Л. М. Шакун, *Карані роднай мовы: Выбраныя працы па гісторыі беларускай мовы*, Мінск 2001, с. 122–130.

у сваіх даследаваннях І. Будзько, В. Басько, А. Дзядова, С. Жураўлёва, В. Зіманскі, І. Клімаў, Г. Кулеш, В. Мароз, А. Молчан, М. Новік, Н. Паляшчук, Н. Перавалава, М. Прыгодзіч, С. Струкава, Э. Ярмоленка, Ж. Ярома і многія іншыя. Азначаная тэма неаднаразова гучала ў такіх буйных калектыўных навуковых працах, як *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы* (1968), *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы* (1970), *Гістарычная марфалогія беларускай мовы* (1988), *Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст.* (1988), *Лексіка старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы XIV – сярэдзіны XVI ст.* (2016).

У сінхронным напрамку больш за ўсё даследаваны лексічны ўплыў польскай мовы на беларускую літаратурную мову і гаворкі. Яшчэ ў 1973 г. Г. Пальцаў абараніў кандыдацкую дысертацыю *Агульныя элементы беларускай і польскай лексікі*, якая мела супастаўляльны характар і разам з тым вызначалася пагружаннем у гісторыю абедзвюх моў. У адным шэрагу з запазычаннямі з рускай, англійскай, нямецкай, французскай і некаторых іншых моў разглядаліся паланізмы ў кандыдацкай дысертацыі *Запазычанні ў структуры беларускай мовы*, абароненай у 1977 г. І. Акулавым. У радзе пазнейшых дысертацыйных даследаванняў супастаўляльнага характару выкарыстаны даныя беларускай і польскай моў (І. Федарук (1986), М. Малоха (1996), С. Важнік (2002), В. Патапава (2005), А. Рускіх (2009)). Пра польскамоўны ўплыў на беларускія гаворкі пісалі І. Акулаў, Б. Вялічка, Г. Арашонкава, Г. Вештарт, Л. Выгонная, І. Лучыц-Федарэц, І. Мятліцкая, А. Парукаў, А. Станкевіч, П. Сцяцко, В. Шур і інш. Паланізмы разам з іншымі запазычаннямі ў складзе беларускіх народных гаворак аналізуюцца ў доктарскай дысертацыі А. Станкевіч (1997). Гаворкі беларуска-польскага памежжа сталі аб'ектам кандыдацкіх дысертацый Б. Сегеня (1997) і Н. Снігіровай (2009). Розным аспектам уплыву польскай мовы на станаўленне і развіццё беларускай прысвечаны працы А. Баханькова, М. Булахава, І. Германовіча, С. Запрудскага, А. Лукашанца.

Зразумела, што пытанні адпатацыі паланізмаў у розныя перыяды гісторыі беларускай мовы ў той ці іншай ступені закранаюць

у сваіх даследаваннях многія з названых лінгвістаў. Так, адна з задач кандыдацкай дысертацыі І. Акулава – «выяснить процесс преобразования иноязычных слов в пределах синонимических рядов и лексико-семантических групп»³. Спосабы ўвядзення і асваення іншамоўнай лексікі разглядаў у сваёй манаграфіі А. Баханькоў⁴. *Адаптацыя запазычанняў у народна-дыялектнай мове* – назва главы ў манаграфіі А. Станкевіч⁵. З прац апошняга часу тэматычна блізкі да нашага даследавання артыкул І. Клімава *Некаторыя праблемы і прынцыпы адаптацыі запазычанняў у блізароднасных мовах (на старабеларускім і стараўкраінскім матэрыяле)*⁶. Належную ўвагу надавалі гэтай тэме і многія іншыя даследчыкі, тым не менш у справе рознабаковага вывучэння польскамоўнага ўплыву і планізмаў, а таксама іх асваення і адаптацыі да сістэмы беларускай мовы, усё яшчэ існуе шэраг нявырашаных пытанняў.

Пытанні і праблемы пачынаюцца фактычна ўжо са спробы вызначыць змест тэрміна **паланізм**. А пры асэнсаванні працэсу развіцця беларускай мовы ўзнікае разуменне таго, што змест тэрміна **паланізм** аказваецца зменлівым у розныя гістарычныя перыяды і тыя фармальныя крытэрыі вызначэння фанетычных, словаўтваральных, граматычных паланізмаў, якія могуць выкарыстоўвацца ў адносінах да сучаснага моўнага матэрыялу, патрабуюць карэкціроўкі, калі гаворка ідзе пра моўныя факты старажытнай пары. Такая спецыфіка абумоўлена блізкасцю а) слоўнікавага складу абедзвюх моў і ў тым ліку – наяўнасцю агульнаславянскай лексікі і «захаваннем агульнаславянскай

³ И. М. Акулов, *Займствования в структуре белорусского языка*: автореф. дис... канд. филол. наук, Минск 1977, с. 14.

⁴ А. Я. Баханькоў, *Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд: сацыялінгвістычны нарыс*, Мінск 1982, с. 139–146 і інш.

⁵ А. А. Станкевіч, *Адаптацыя запазычанняў у народна-дыялектнай мове*, [у:] А. А. Станкевіч, *Мова і грамадства: міжмоўныя кантакты і лексічнае ўзаемадзеянне ў беларускіх народных гаворках*, Мінск 2012, с. 125–188.

⁶ І. П. Клімаў, *Некаторыя праблемы і прынцыпы адаптацыі запазычанняў у блізароднасных мовах (на старабеларускім і стараўкраінскім матэрыяле)*, [у:] «Веснік БДУ», сер. 4, 2014, № 2, с. 19–26.

дыялектнай спадчыны»⁷, б) словаўтварэння, што выражаецца праз наяўнасць аднолькавых словаўтваральных мадэлей і сродкаў, в) граматычнага ладу, што ў адносінах да старажытных перыядаў не дазваляе адзначна ідэнтыфікаваць некаторыя граматычныя формы, напрыклад, як вынік заканамернага развіцця агульнаславянскіх адпаведнікаў на ўласнай глебе або як вынік запазычвання з польскай мовы. Паглыбленне ў этымалогію дае яшчэ больш нагод для глыбокіх роздумаў і ваганняў. Напрыклад, адзначаныя ў старабеларускай мове словы *винница, жадень, овдь, рокъ*, якія традыцыйна разглядаюцца як паланізмы, могуць быць інтэрпрэтаваны ў адносінах да пісьменства гэтага часавага перыяду як супольныя заходне- і ўсходнеславянскія вынікі развіцця адпаведных агульнаславянскіх формаў⁸.

У нашых даследаваннях старабеларускіх тэкстаў пры ідэнтыфікацыі моўнага факта як паланізма мы стараемся прытрымлівацца наступных палажэнняў:

- 1) калі слова з’яўляецца запазычаннем непасрэдна з польскай мовы і не было вядома старабеларускай мове, а таксама агульнаўсходнеславянскай мове, то яно класіфікуецца як **лексічны паланізм**; лексічны паланізм можа з’яўляцца дублетнай назвай паняцця, для якога існавала ўласнае паходжанні слова, а таксама можа валодаць стылістычнай афарбоўкай або тэрміналагічным значэннем;
- 2) калі слова было запазычана з якой-небудзь іншай (як правіла – еўрапейскай) мовы праз пасрэдніцтва польскай, то яно можа быць прызнана **паланізмам-транслятарам**⁹ у тым выпадку, калі такія словы фіксуюцца з выразнымі польскамоўнымі фанетычнымі,

⁷ А. І. Жураўскі, *Паланізмы*, [у:] А. І. Жураўскі, А. М. Булыка, У. В. Анічэнка, *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы*, Мінск 1970, с. 89.

⁸ Гл. тлумачэнні ў артыкуле аўтара: М. Свістунова, *Лексічныя паланізмы ў старабеларускіх творах рэлігійнай палемікі*, «Acta Albaruthenica 14», 2014, с. 217–232.

⁹ Гл. больш пра паланізмы-транслятары: тамсама, с. 228–230. У навуковай літаратуры запазычаны такога тыпу часам называюць *прататыпамі* і проціпастаўляюць іх *этымонам* – словам у мове-першакрыніцы. Аднак, на наш погляд, гэтыя два тэрміны не з’яўляюцца дастаткова празрыстымі, да таго ж апошні аманімічны з тэрмінам з галіны этымалогіі.

- словаўтваральнымі, граматычнымі рысамі, адпаведным чынам суадносіцца іх лексічнае значэнне і семантыка;
- 3) калі агульнаславянскія па паходжанні лексемы набываюць у польскай мове якія-небудзь новыя лексічныя значэнні і з імі адзначаюцца ў старабеларускай мове, то іх трэба разглядаць як **семантычныя паланізмы**;
- 4) калі агульнаславянскія па паходжанні лексемы маюць якія-небудзь фармальныя рысы ўласна польскай мовы, напрыклад, фанетычныя, словаўтваральныя ці граматычныя, то яны могуць разглядацца адпаведна як **фанетычныя, словаўтваральныя ці граматычныя паланізмы**¹⁰.

II. Факталагічнай базай для нашага даследавання стала перавыданне старабеларускага твора рэлігійнай палемікі пад назвай *Спісанне супраць лютараў*. *Спісанне* з'яўляецца часткай рукапіснага палемічнага зборніка, складзенага, як мяркуюць, у 1578–1580 гг. у Супрасльскім манастыры. Стварэнне зборніка звязваюць з асобай манаха Яўстафія, паколькі ў канцы зроблены запіс:

Ѓіа кніга іціннонока Іевітѣіа
архідїікона. Спісана бы вмонастыри
Супрасльско^м, Ѡ нароже^на уна Бжїа.
ѡфпго.

¹⁰ Агульны пералік такіх рыс гл., напрыклад, у: Л. М. Шакун, *Гісторыя беларускага мовазнаўства*, Мінск 1984, с. 90–91; П. Я. Юргелевіч, *Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі*, Мінск 1974, с. 134–135. У адносінах да іншамоўных запазычанняў народных гаворак такія рысы падрабязна паказаны ў манаграфіі А. Станкевіч: *Адаптацыя запазычанняў...*, тамсама, с. 13–33. Пераважная большасць з іх актуальная для паланізмаў у цэлым.

Пачатак сачынення не захаваўся, і таму *Спісанне супраць люта-раў* – умоўная назва, пашыраная ў навуковай літаратуры і дадзеная на падставе зместу, – у творы прыводзяцца абвяржэнні пратэстанцкіх ідэй адносна шанавання ікон, пакланення крыжу, ролі царквы, правамернасці малітвы за памерлых, неабходнасці малебнаў, споведзі, пастоў, цэлебату і інш. Даследчыкі адзначаюць бяспрэчнае знаёмства аўтара *Спісання* з літаратурнай творчасцю знакамітага несцяжацеля XVII ст. старца Арцемя, прынамсі з яго *Пасланнем на люторы*¹¹.

На пачатку мінулага стагоддзя тэкст сачынення быў вядомы ў дзвюх рэдакцыях: I рэдакцыя, 1580 г. – рукапіс Імператарскай Публічнай бібліятэкі (I, 1, № 29), поўны спіс; II рэдакцыя, пачатак XVII ст. – 1) рукапіс Чарткоўскай бібліятэкі, няпоўны спіс;¹² 2) рукапіс А. Папова, няпоўны спіс. Тэксты абедзвюх рэдакцый былі ўпершыню надрукаваны А. Паповым у *Чтении Московского Общества Истории и Древностей Российских* (1879, кн. 2, с. 1–57 (I рэд.), 57–80 (II рэд.)). Паўторна тэксты абедзвюх рэдакцый былі змешчаны ў III кнізе *Памятников полемической литературы в Западной Руси* (Петербург 1903, кн. 3, стлб. 47–182). Тэкст апошняга перадруку I рэдакцыі і стаў асновай для правядзення нашага даследавання. Безумоўна, найбольш даставерныя вынікі дасць выучэнне мовы арыгінальных спісаў, аднак, як вядома, выданні *Русской исторической библиотеки* не перадавалі графічныя, але дакладна адлюстроўвалі арфаграфічныя і лексіка-граматычныя асаблівасці старажытных тэкстаў, што дазваляе праводзіць іх вывучэнне на адпаведных

¹¹ В. Калугин, *Старец Артемий, нестяжатель XVI века*, [анлайн] <http://mosjour.ru/2017063213/> [доступ: 10.10.2017].

¹² Пра зборнік, у які ўвайшоў і гэты рукапіс, паведамляецца наступнае: «Он составленъ в 1852 году и писан превосходным, четким Западно-Русским письмом XVI века. Содержание его следующее: 1) Послание (без начала) Венецианского епископа Доминика к Антиохийскому патриарху Петру (л. 1); 2) Ответ Антиохийского патриарха Петра Доминику (л. 2); 3) Послание до Латинъ [...] (об. 12 л.); 4) О поклонении святымъ иконамъ (л. 30); 5) О крестопоклонении (л. 38); 6) Сказание о Христе [...] (об. 42 л.); 7) О святом причащении (л. 43); 8) О поминании усопшихъ (об. 43 л.); 9) О десято-словии (противъ Лютеранъ, л. 45)». Гл.: *Примечания*, [у:] *Памятники полемической литературы в Западной Руси*, кн. 1, Петербург 1878, с. 2.

узроўнях. Нам сустрэліся звесткі, што існуе яшчэ і невядомая рэдакцыя *Спісання*, прынамсі пра гэта ўзгадвае ў невялікім артыкуле А. Мірановіч: «*Гісторыя або повесть* была фрагментам рукапіснага зборніка з пачатку XVII ст. Зборнік складаецца з невядомай рэдакцыі¹³ супрасльскага палемічнага твора *Описание против лютров*»¹⁴. Нам не ўдалося высветліць сучаснае месцазнаходжанне рукапісаў, можна толькі выказаць здагадку, што, верагодна, два спісы знаходзяцца ў Санкт-Пецярбургу.

Моўную аснову *Спісання* можна вызначыць як старабеларускую з моцным царкоўнаславянскім і нязначным польскамоўным уплывам. Тры гэтыя моўныя стыхіі пераплятаюцца і разам з тым неаднолькава праяўляюцца ў тэксце: у тых частках, дзе аўтар апісвае жыццёвыя ці гістарычныя падзеі, больш адчувальна выступае жывая ўсходнеславянская гаворка, насычаная элементамі польскай мовы: *Тоть царь Костянтинъ укинулся у пьянства (sic!) [...] и взяли за жену собь кровную рода своего, потомъ и тую опустилъ* (196); *оѣнь попалилъ* (211); *Тяжко видится теперешнімъ людемъ, яко мяса которого дня не попоестъ, мнимаеть, ижъ уже умретъ для того, што мяса не ель* (232); *Риз же и сапогъ не изменяють, поки ажъ здерутся; тожъ потомъ другіе ускладають* (236); *И паки соберутся на едино мѣсто и, прикрывшися хвартухомъ, измыются студеною водою* (236 адв.).

Месцы з тэксту, прызначэнне якіх павучальна-маралізатарскае, насычаны царкоўнаславянскімі формамі і зваротамі: *Въ насъ же благодатию Хрiстовою, егда воплотися отъ Пречистыя Богородица презъ Духа Святаго, не маемъ Бога иньшаго нова и чужа, но Ісв Хрiста, Бога истинна отъ Бога истинна, яко ширеи пишетъ у «Върую во единого*

¹³ Гэта III рэдакцыя ці ўсё-такі невядомы спіс II рэдакцыі? – заўвага наша. – М. С.

¹⁴ А. В. Мірановіч, *Малавядомая крыніца да гісторыі Жыровіцкага манастыра*, [у:] *Белорусский сборник: статьи и материалы по истории и культуре Белоруссии*, вып. 4, Санкт-Петербург 2008, с. 167. Дарэчы, як вынікае з артыкула А. Мірановіча, *Гісторыя або повесть*, што ўваходзіла ў склад гэтага ж зборніка, стала асновай для стварэння Язафатам Дубянецкім распрацоўкі *Образ чудотворны Пресвятой Богородици в Жировицах*, якая была надрукавана ў 1653 г. у Вільні. Параўн. змест гэтага зборніка са зместам зборніка Чарткоўскай бібліятэкі.

Бога» (194). Тое ж можна сказаць і пра месцы, у якіх прыводзяцца ці тлумачацца аўтарытэтных ў хрысціянстве цытаты: *И забыли у Евангеліи писаного, егда Христа въ веси Самарянской не принято, рьша апостолове: «Господи, хоцеш ли, да огонь приидет на нихъ», отказалъ; «не вьмъ якого есте духа: ибо Сынъ Человѣческій не прииде погубити, но спасти»* (196).

Нягледзячы на тое, што тэкст *Спісання* мае ўсходнеславянскую аснову з моцным царкоўнаславянскім (другім паўднёvasлавянскім) уплывам, можна канстатаваць і польскамоўнае ўздзеянне на яго, якое праяўляецца на ўсіх моўных узроўнях. Вызначыўшы папярэдне, якія віды паланізмаў прадстаўлены ў даследуемым тэксце, можна весці гаворку пра іх адаптацыю. Заўважым толькі, што ў дадзеным артыкуле не ставіцца задача выявіць якасны і колькасны склад усіх магчымых паланізмаў у тэксце сачынення. Вырашэнне гэтых задач патрабуе далейшых больш скрупулёзных даследаў.

Фанетычныя паланізмы ў тэксце *Спісання* прадстаўлены вельмі абмежавана. Так, напрыклад, у тэксце пераважаюць няпоўнагалосныя формы тыпу *враги* (203 адв.), *вражіихъ* (203), *глава* (204 адв.), *глась* (215 адв.), *градъ* (203 адв.), *(за) здравіе* (209 адв.), *златникъ* (214), *младенца* (203 адв.), *младое* (214 адв.), *пленену (быти)* (206), *посреде* (203), *среды* (226 адв.), *(во) храме* (206), *хранити* (236), *храняща* (222), *(во) чреве* (208) і інш. На другім паводле пашыранасці месцы выступаюць поўнагалосныя ўсходнеславянскія формы: *боронили* (231 адв.), *колосъ* (201 адв.), *оголосилъ* (203 адв.), *соломы* (219 адв.), *сторонъ* (208) і інш. Дарэчы, пісар усведамляў, што для ўсходнеславянскага чытача некаторыя царкоўнаславянскія словы і формы могуць быць незразумелымі. Менавіта таму назоўнік *прагъ* ‘ганак, парог’ на палях патлумачаны: *пороги*, а ў II рэдакцыі наогул заменены: *праги* (203) – *порогы* (39), *прага* (204) – *порога* (40 адв.). Фанетычныя паланізмы з няпоўнагалоснымі формамі па заходнеславянскай мадэлі прадстаўлены адзінкавымі выпадкамі: *напродъ* (226), *позлотистыхъ* (228 адв.).

Як вельмі даўні паланізм, што ўзыходзіць да праславянскай формы **dervo*, традыцыйна разглядаецца назоўнік *древо* (ЭСБМ, т. 3, с. 157).

У аналізуемым тэксце ён прадстаўлены ў асноўным у канцы раздзела *О крестопоклоненію: древо* (203 адв.; 203 адв.; 204; 204; 204; 204 адв.), *древу* (204; 204), *(на) древо* (204 адв.), *(отъ сихъ бо) дрєвь (трєхъ)* (203). Ад кораня *дрєв-* у старабеларускай мове ўтвараўся і прыметнік *дрєвяныи*: **дрєвянымъ** бо *ковчєгомъ отъ потопа останокъ людеи спасє* (204), які суадносіцца з польскім прыметнікам *drzewiany* (SP, т. 6, с. 97–98). Сведчыць форма *дрєвяныи* пра асваенне паланізмам *дрєво* словаўтваральнай сістэмы мовы-рэцэптара, з’яўляецца калькай з польскага прыметніка *drzewiany* або ўтваралася ў тагачасных польскай і старабеларускай мовах па аналагічных мадэлях – сказаць немагчыма.

Фанетычным паланізмам з’яўляецца таксама і форма *(на) члонкахъ* (203 адв.), суадносная з польск. *szłonek* (SP, т. 4, с. 193–199). Цікава, што ў *Гістарычным слоўніку беларускай мовы* зафіксаваны формы назоўніка *члонокъ, чланокъ, членокъ, члунокъ, члонъ* і *членъ* (ГСБМ, вып. 36, с. 427–428), сярод якіх няма поўнагалоснай формы нахштальт *челенькъ*, вядомай старажытнарускай мове (ЭСРЯ, т. 4, с. 369).

Не адзначаны ў тэксце формы з пачатковым *едн-* (польскамоўныя), замест якіх стабільна выступаюць формы з *един-* (царкоўнаславянскія): *единого* (206), *едино̀имство* (205 адв.), *единопънїє* (225), *наединє* (222 адв.) і інш.

На месцы праславянскага спалучэння *dj у тэксце сачынення выступае *жд*: *осужденїє* (229 адв.), *насажденъ* (208), *наслаждатися* (222), *ненавижду* (207 адв.), *ограждаемся* (203), *(не) предаждь* (207 адв.), *прежде* (211 адв.), *раждаются* (201 адв.) і інш., або *ж*: *згожаются* (203 адв.), *одежею* (236), *ражається* (237), *роженїя* (236), *угажати* (235) і інш. Першыя формы з’яўляюцца паўднёvasлавянскімі, а другія можна інтэрпрэтаваць як усходнеславянскія паводле якасці былога *dj, але некаторыя з гэтых формаў сугучныя польскім, у сувязі з чым нельга выключыць і польскамоўны ўплыў.

У асобных выпадках на месцы праславянскага спалучэння *tj выступае свісцячы [ц], як у адпаведных польскіх словаформах: *обецался* (204 адв.), *обецаль* (221 адв.), *обецанное* (199 адв.); *обрацають* (210); *посвяцоно* (205 адв.), *посвяцони* (210), *посвєцонъ* (211) і інш.,

замест заканамернага ўсходнеславянскага шыпячага гука. Відавочна, што такія напісанні ўзніклі пад уплывам польскай мовы.

Як фанетычны паланізм, у якім графічна не парададзена дзеканне, часта разглядаюць назоўнік *надея: надбю* (195 адв.). Аднак, на наш погляд, яго пашырэнне ва ўсходнеславянскіх гаворках (акрамя беларускіх – таксама ва ўкраінскіх і рускіх – гл.: ЭСБМ, т. 7, с. 196) сведчыць пра тое, што ў старабеларускай мове гэты назоўнік выступае як дыялектная ўсходнеславянская форма. У тэксце *Спісання* адзначаны таксама субстантываваны дзеепрыметнік *надбююцца: надбююцца на-Нь разумьють истинну* (208 адв.).

Пачатковыя праславянскія спалучэнні *ort, *olt выступаюць у тэксце або ў стараславянскай форме: *нелакомы* (236), *работати* (202 адв.), *рабіи (образь)* (226 адв.), *разумьти* (207), *распятся* (203), або ў форме ўсходнеславянскай: *робяты* (236 адв.), *в'роблень* (203), *уробили* (196 адв.); *ровнятыся* (211), *розбцрая* (194 адв.), *(по) розныхъ* (206 адв.), *розогну* (208), *розозваль* (203 адв.), *розумься* (202), *розказаль* (223), *розказаня* (237). У выпадку цыркумфлекснай інтанацыі сплучэнні *ort, *olt змяніліся падобна ў заходне- і ўсходнеславянскіх гаворках – на *rot, *lot. Таму формы нахштальт *розныц, розумь, розказаня, в'роблень, уробили* паводле рэфлексаў праславянскага *ort не можна ідэнтыфікаваць як уласна ўсходне- або заходнеславянскія, гэта хутчэй супольны набытак дзвюх роднасных і блізкіх моўных сістэм.

Пад уплывам польскамоўнага вымаўлення спрадвечнае спалучэнне хв было заменена ў некаторых словаформах на х або ф: *(дитя) хорое* (214 адв.), *хорого* (215); *пофаляему* (208 адв.)¹⁵. Апошняя форма адзначана аднойчы, у асноўным жа выступаюць формы з хв: *похвала* (209), *похвалный* (211 адв.), *похваляти* (209), *похваляя* (209) і інш.

Да фанетычных планізмаў у тэксце сачынення хацелася б аднесці формы без падаўжэння зычных у інтэрвакальным становішчы: *(о) выхованю* (210), *(зь) везеня* (215 адв.), *кладеня* (204 адв.), *пренаследованя* (231 адв.), *(нетъ) розказаня* (198 адв.), *(у) толкованю* (197),

¹⁵ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 2007, с. 52.

(у) *писаню* (239) і інш. Гэтыя нешматлікія формы проціпастаўлены найбольш частым формам *накшталт* *зеліе* (196 адв.), *знаменіе* (200 адв.), *каменія* (198 адв.), *прыроженія* (223 адв.), *читаніе* (199), *писанія* (200 адв.), *(о) спасеніі* (203) і інш., аформленым на царкоўнаславянскі манер. Зусім рэдка адзначаюцца формы з -ь *накшталт* *(на) корменье* (228 адв.). Адноўчы сутрэлася падвоенае напісанне зычнага: *(водле) прозволення* (230). Перадрукаваны тэкст *Спісання* не перадае графічныя асаблівасці, а ў старабеларускім пісьменстве *н* часта выносілася пад знакам цітла або без яго над радком: *насе^ѣе, насе^ее*. У прыпісцы да зборніка (гл. малюнак вышэй) бачым менавіта такую перадачу: *нарорже^ѣ*. А. Булыка ў манаграфіі *Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы* апісаў розныя спосабы графічнай перадачы падаўжэння зычных у інтэрвакальным становішчы і адзначыў: «Індывідуальна да кожнага канкрэтнага помніка патрэбна падыходзіць таксама і пры расшыфроўцы скарочаных аддзяяслоўных назоўнікаў *накшталт будова^ѣ, збаве^ѣ, замеша^ѣ, кара^ѣ, приказа^ѣ, постанове^ѣ, пыта^ѣ*, якія асабліва распаўсюджаны ў пісьмовых крыніцах XVI–XVII стст. Такія напісанні ў залежнасці ад асаблівасцей помніка могуць раскрывацца па-рознаму»¹⁶. У аналізуюмым тэксце нельга арыентавацца на дамінуючы арфаграфічны варыянт – царкоўнаславянскі. Формы *накшталт* *выховане, кладене* можна інтэрпрэтаваць як *выхованне, кладенне* і г. д., але з большай верагоднасцю ў іх мы бачым адлюстраванне мясцовай фанетычнай асаблівасці – адсутнасць падоўжанага зычнага ў інтэрвакальным становішчы, што характэрна і паўднёва-заходнім беларускім гаворкам (у тым ліку – і гаворкам паўднёва-заходняй часткі Гродзеншчыны)¹⁷, і польскай мове.

Фанетычнымі паланізмамі, верагодна, з’яўляюцца нешматлікія напісанні без *л* эпентычнага, што ва ўсходнеславянскіх гаворках узнікае на месцы спалучэння санорнага [м] або зубна-губнога зычнага [в] з [j]: *(на) корменье* (228 адв.), *мовене* (196), *мовено* (229 адв.)

¹⁶ А. М. Булыка, *Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы*, Мінск 1970, с. 88–90, 161.

¹⁷ *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*, Мінск 1964, с. 144; Э. Блінава, Е. Мяцельская, *Беларуская дыялекталогія*, 2-е выд., Мінск 1980, с. 63.

і інш. З другога боку, нельга адмаўляць і ўплыў мясцовай усходнеславянскай гаворкі.

Характэрнай адметнасцю кансанатызму тэксту сачынення з'яўляецца рэдукцыя прыстаўкі *изъ-* (*jъz-): *збиль* (197), *(по) зборехъ* (206 адв.), *збуришь* (204) і інш. Адносна прыстаўкі з- рускай мовы М. Фасмер выказаўся так: «З в качестве приставки вм. из является результатом польского влияния» (ЭСРЯ, т. 2, с. 69). Думаецца, варта было б прыгадаць тут і старабеларускае моўнае пасярэдніцтва. Аднак, у дачыненні да самой беларускай мовы гэтая фанетычная асаблівасць з'яўляецца хутчэй уласнанабытай, чым запазычанай з польскай мовы. Нельга выключыць існаванне ў мінулым такой моўнай прасторы, дзе была пашырана дадзеная рыса і ў якую ўваходзілі некаторыя заходнеславянскія (польскія) і ўсходнеславянскія (беларускія) гаворкі.

Вядома, што графічнае адлюстраванне розных відаў асіміляцыі было ўласціва старабеларускай мове і шырока адлюстроўвалася графічна¹⁸. На такім фоне цікавай асаблівасцю менавіта гэтага помніка з'яўляецца графічная перадача спецыфічнай фанетычнай асаблівасці – захаванне этымалагічнага [з] у прыстаўках: *безкровную* (214), *безсловесныхъ* (216), *безчестія* (205), *безчынство* (204); *разслабенну* (229), *розказаня* (237) і інш. Нават у назоўніку *предковеніе* (229 адв. – 2 разы) на месцы каранёвага [т] з'явіўся звонкі [д], як у прыстаўцы *пред-*. Верагодна, дадзеную асаблівасць тэксту помніка можна разглядаць як індывідуальную – ідыялектную – моўную рысу.

Варта звярнуць увагу яшчэ на адну асаблівасць тэксту сачынення, гэтым разам – у галіне вакалізму. У творах старабеларускага пісьменства, у тым ліку і ў разглядаемым, адзначаюцца формы, у якіх на месцы этымалагічнага *ō часам выступае а. Гэта словаформы з каранем *клан-* (<клон-): *кланяти* (226 адв.), *кланятися* (198 адв.), *покланяемся* (200), *покланятся* (203), *покланяхуся* (206) і інш., з каранем *лам-* (<лом-): *(не) зламали* (197), *выламали* (197 адв.), *поламали* (205 адв.) і інш.; *-гаж-* (<год-): *угажаю* (231), *угажати* (235) і інш.

¹⁸ А. М. Булыка, *Развіццё арфаграфічнай...*, тамсама, с. 121.

Напісанні *клан-* выступаюць як другасны варыянт у тэксце пасля больш пашыраных формаў, у якіх захоўваецца этымалагічны *о* (сярод іх пераважаюць словы з прыстаўкамі *вос-* і *асабліва – по-*): *восклоняющим-ся* (203 адв.), *поклоняемся* (226 адв.), *поклонятся* (201 адв.), *поклонишася* (211 адв.) і інш. Напісанні з коранем *лам-* у тэксце варыянтаў не маюць. Словаформам накшталт *угажаю* (231), *угажати* (235) супрацьпастаўлены формы з *-о*: *згожаются* (207), *угожали* (231) і інш. Графічная перадача такіх каранёў з *о* або з *а* была ўласціва стараславянскай мове: *клонити са, поклонъ, поклонити сѣ, поклонѣнше, прѣклонити – кланѣнше, кланѣти са, поклонѣти са, поклонѣнше, прѣкланѣти; ломити, ломити са, прѣломити, съломити – ламати; оугождение, оугождати – въгаждати, оугажданише, оугаждати* і інш. (ССЯ, т. 2, с. 25, 30, 106, 137; т. 4, с. 595–596, 600). З іншага боку – у польскай мове XVI ст. шырока бытавалі напісанні кшталту *kłonić się – kłaniać się, kłaniając się, kłanianie* (SP, т. 10, с. 386–389, 409); *łamać* (а таксама: *łamacz, łamać się, łamanie, łamanina, łamanu, łamca, łamiący*) і інш. (SP, т. 12, с. 459–466). Складана вызначыць крыніцу варыянтных напісанняў каранёў *клан-/клон-*, *(у)гаж-/ (у)гож-* і кораня *лам-* у аналізуемым тэксце – можна дапускаць як царкоўнаславянскі, так і, на нашу думку, больш моцны і таму больш верагодны ў гэтых выпадках польскамоўны ўплыў, правапісную традыцыю.

Тое ж можна сказаць пра напісанні запазычанага з лацінскай мовы назоўніка *олтар*: *олтара* (211), *(о) олтару* (210), *(надъ) олтаремъ* (197 адв.), *(въ) олтари* (198) і інш., якія ў разглядаемым тэксце адзначаны толькі з пачатковым *о*, як і ў тагачаснай польскай мове – *ołtarz* (SP, т. 21, с. 327–332). Аднак гэтыя формы не супярэчаць і царкоўнаславянскай (стараславянскай) традыцыі, якой імкнуўся прытрымлівацца аўтар і паводле якой назоўнік меў дзве формы: *альтарь* і *ольтарь* (ССЯ, т. 1, с. 28; т. 2, с. 539). (Калі меркаваць па колькасці ілюстрацый у ССЯ, апошнія формы пераважалі).

Заўважым, што вышэйпрыведзеныя формы з *а* не з’яўляюцца прамым сведчаннем адлюстравання акання, як гэта часам падаецца ў навуковай літаратуры.

Інакш выглядае сітуацыя з напісаннямі *ходотай* (218 адв.), *ходотай* (235 адв.), якія ў царкоўнаславянскай (стараславянскай) традыцыі выступалі толькі з *а*: *исходатаи, исходатаишникъ, ходатаи, ходатаиство, ходатаиствовати, ходатаиши, ходатаища, ходатаишти* (ССЯ, т. 4, с. 774–776). У польскай мове для намінацыі аналагічнага паняцця існавала лексема з іншым каранем. І, такім чынам, форму *ходотай* можна лічыць гіпернармалізмам, таксама, як і формы *запометали* (235), *пометаючи* (204 адв.) (*память* – дэрыват ад *помнити* (ЭСБМ, т. 8, с. 146)), якія ўзніклі пад уплывам адпаведных польскіх формаў з варыянтам кораня *помет-*, як і форму *помогаетъ* (208 адв.) (< *мог-*), на правапіс якой маггло паўплываць польскамоўнае напісанне формаў дзеяслова *pomagać*. Такія гіпернармалізмы з’яўляюцца ўскосным сведчаннем акання. Як чалавек граматы, абазнаны ў правапіснай царкоўнаславянскай традыцыі і ў той жа час знаёмы з польскай мовай і яе пісьмовай традыцыяй, пісар дапускае варыянтныя напісанні з *о* і з *а*, гіпернармальныя напісанні з *о* замест этымалагічнага *а*. Трэба думаць, мове пісара была ўласціва такая фанетычная асаблівасць, як аканне, што і стала прычынай з’яўлення ў гэксце прыведзеных і іншых падобных напісанняў.

Такім чынам, можна канстатаваць, што фанетычныя паланізмы ў гэксце *Спісання* прадстаўлены абмежавана – гэта або асобныя формы (*напрод, позлотистыхъ; корменье, мовене, мовено; обецаль, посвяцоно; пофаляему* і інш.), або такія – і іх большасць, пра якія нельга адназначна сказаць, што яны з’яўляюцца вынікам польскамоўнага ўплыву (*згожаются, ражається; розныи, розумъ, уробили; выховане, кладене; покланяемся, зламали* і інш.), але пашырэнне якіх, безумоўна, падтрымлівалася адпаведнымі формамі польскай мовы.

Фанетычная адаптацыя як працэс і вынік прыстасавання запазычанага слова да фанетычнай сістэмы мовы-рэцэптара адрозніваецца ад фанетычнага асваення запазычання (фанематычнай субстытуцыі). Любы запазычаны моўны элемент падлягае фанетычнаму асваенню – перадачы фанетычнымі сродкамі прымаючай мовы, аднак не любы такі элемент вымушаны адаптавацца – прыстасоўвацца да іншай

фанетыка-фаналагічнай сістэмы праз замену пэўных гукаў і іх спалучэнняў. Так, кожны лексічны паланізм праходзіць фанетычнае асваенне, але зусім не кожны – фанетычную адаптацыю, параўн.: *ofiara* (з лац.) – *офяра* (фанетычнае асваенне) і *ахвяра* (фанетычная адаптацыя). Калі ж гаворка ідзе пра фанетычныя паланізмы, то любы з іх з’яўляецца своеасаблівым выпадкам частковай **не**-адаптацыі, паколькі захоўвае ў сваім гукавым складзе тую ці іншую польскамоўную фанетычную рысу, напрыклад, няпоўнагалоссе (*напрод*), адсутнасць *л* эпентычнага (*корменье*) і інш. У аналізуемым тэксце ёсць прыклады, адносна якіх нельга пераканаўча сцвярджаць – адлюстроўваюць яны пэўную фанетычную асаблівасць польскай мовы або ўсходнеславянскай гаворкі (*выховане, зламалц, розумь*), але можна адзначыць, што іх выкарыстанне ў тэксце адчувала падтрымку з боку польскай мовы. Як адаптацыю фанетычных паланізмаў можна разглядаць той факт, што такія формы ўтрымліваюць пераважна на адной фанетычнай рысе польскай мовы; праўда, ёсць выпадкі, у якіх можна бачыць своеасаблівую кантамінацыю трох фанетычных стыхій – усходне-, заходне- і царкоўнаславянскай: *огражаемся* (203), *оцьценіе* (214 адв.), *покланяемся* (200), *роженія* (236) і інш.

Словаўтваральныя паланізмы ў тэксце *Спісання* прадстаўлены невялікай колькасцю прыкладаў, да якіх трэба аднесці словы, утвораныя пры дапамозе сродкаў, уласцівых польскай і неўласцівых старабеларускай мове. Напрыклад, назоўнік *главизна*: (*вь*) *главизне* (220 адв.; 230 адв.), які адзначаны са значэннем ‘раздзел кнігі’. Гэта адзінае значэнне для назоўніка *главизна*, зафіксаванае *Гістарычным слоўнікам беларускай мовы* (ГСБМ, вып. 6, с. 285–286). Цікава, што ўласна ўсходнеславянская форма *голова* са значэннем ‘раздзел кнігі’, як сведчыць ГСБМ, не выкарыстоўвалася – адзіны пададзены прыклад з *Лексікона славенароскага* Памвы Бярынды (1653 г.) з’яўляецца хутчэй выключэннем (ГСБМ, вып. 7, с. 37). У старабеларускім пісьменстве для назвы раздзела кнігі і пад. традыцыйна выкарыстоўваўся царкоўнаславянскі *глава* (ГСБМ, вып. 6, с. 285). У тэксце *Спісання*, у якім моцны царкоўнаславянскі ўплыў, таксама пераважае гэты назоўнік: *глава* 5 (206 адв.); *во первой*

границы *третья главы* (221). Тым большую цікавасць выклікаюць выпадкі выкарыстання ў сачыненні паланізма *главизна*. Можна дапусціць, што для аўтара сачынення гэты паланізм валодаў афарбоўкай кніжнасці. А гэта, у сваю чаргу, можна разглядаць як стылістычную адаптацыю назоўніка *главизна*.

Словаўтваральным паланізмам з’яўляецца, на наш погляд, назоўнік *бльдосьць* (227) (польск. *bladość*, але таксама *bladność* і *bledność*, *blednieć*, *blednąć* (SP, т. 2, с. 168, 172–173), што тлумачыць з’яўленне [e] ў корані ўсходнеславянскай словаформы), утворанага ад асновы *блед-*, а не *бледн-(ы)*, як гэта было б пры ўсходнеславянскім словаўтварэнні.

Да словаўтваральных паланізмаў трэба аднесці таксама няпэўныя займеннікі *чымь-колве* (230 адв.), *якую кольве* (216 адв.) і прыслоўе *где-колве* (229 адв.) ва ўтварэнні якіх задзейнічана часціца польскага паходжання *колве*. Адаптацыя гэтага віду паланізмаў заключаецца ў іх уключэнні ў лексічную і словаўтваральную сістэмы старабеларускай мовы, а таксама ў фанетычным і графічным асваенні. Пра апошнія гаварыць не выпадае, паколькі даследуецца неарыгінальны тэкст сачынення.

Граматычныя (марфалагічныя) паланізмы ў тэксце *Спісання* прадстаўлены спарадычнымі формамі назоўніка, прыметніка, займенніка і дзеяслова. Разгледзім асобныя з іх.

Характэрнай асаблівасцю тэксту *Спісання* можна лічыць выкарыстанне адушаўленых назоўнікаў *Богъ* і *Господь* у форме давальнага склону (адзіночнага ліку) з канчаткам *-ови/-еви*: *сосуды священ^нныя церковныя, Богови возложен^нныя або овярованныя, побраль* (205, а таксама 212, 214, 214 адв., 218, 220 адв., 222, 222, 225 адв., 229 і інш.); *Поклоньтєся Господєви въ горь святей Его: занє святъ Господь Богъ нашъ* (205 адв., а таксама 221 адв., 222 адв., 222 адв., 224 адв., 227 адв., 228 адв. і інш.). Толькі аднойчы з канчаткам *-ови* быў адзначаны назоўнік *миръ*: *еже мнъ миръ распятся и азъ мирови* (222). Канчатак *-ови* з’яўляўся спрадвечным для назоўнікаў з былой асвай на *ў і пашырыўся на назоўнікі мужчынскага роду на *ѵ са значэннем асобы

(пасля мяккіх асноў стаў выступаць канчатак *-еви*), што ў рознай ступені адлюстроўваюць помнікі старабеларускага пісьменства розных жанраў¹⁹. Шырокае выкарыстанне дадзенага канчатка, як правіла, фіксуецца найперш у тых творах, на якія ўплывала польская мова. У нашым выпадку такі ўплыў дастаткова абмежаваны. Да таго ж правіўся ён толькі ў трох словах (*Богъ, Господъ, миръ*), а прыведзеныя словаформы сутрэліся амаль выключна ў цытатах з кніг Бібліі. Такая стылістычная залежнасць і абмежаванасць не дазваляюць разглядаць формы з канчаткам *-ови/-еви* як вынік польскамоўнага ўплыву, хаця ён мог выступаць спрыяльным фактарам.

Шырокая варыянтнасць флексій займенных часцін мовы, уласцівая старабеларускаму пісьменству, была абумоўлена рознымі прычынамі, якія павінны ўдакладняцца ў кожным канкрэтным выпадку. Так, напрыклад, у тэксце сачынення сустракаем: *въ надгробнемъ слове* (212), дзе канчатак *-емъ*, на нашу думку, з'яўляецца вынікам польскамоўнага ўплыву: пры цвёрдай аснове ў старабеларускай мове ў месным склоне адзіночнага ліку прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду традыцыйна і дастаткова стабільна выступалі формы з канчаткам *-омъ*;²⁰ у польскай мове XVI ст. у акрэсленай граматычнай пазіцыі пераважае канчатак *-ет*, які ў наступныя два стагоддзі быў выціснуты канчаткам *-ут/-ит*²¹.

Энклітычныя формы асабовых займеннікаў *ми, мя, ти, ты, нь*, якія часам адзначаюцца ў тэксце *Спісання*, маюць агульнаславянскае паходжанне. І хаця ў фундаментальнай *Гістарычнай марфалогіі беларускай мовы* гаворыцца, да прыкладу, пра формы *ми* і *ти*, як пра шырокаўжывальныя ў помніках розных жанраў формы, уласцівыя жывой народнай мове старабеларускага прыяду, і не гаворыцца пра верагодны польскамоўны ўплыў²², лічым, што іх выкарыстанне ў старабеларускім

¹⁹ А. М. Булька, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979, с. 27–31.

²⁰ Тамсама, с. 156.

²¹ Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, тамсама, с. 301.

²² А. М. Булька, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, тамсама, с. 99–100.

пісьменстве XVI–XVII стст. адчувала моцную падтрымку з боку польскай мовы. Пры вызначэнні асаблівасцей іх функцыянавання ў тэксце *Спісання* варта прымяняць дыферанцаваны падыход: калі энклітычныя займеннікі адзначаюцца ў біблейных цытатах або ў стылістычна маркіраваных выказваннях, яны могуць разглядацца як традыцыйныя царкоўнаславянскія формы: *оземь крестъ последуи Ми* (202); *еже жити ми въ дому Господни вся дни живота моего, зрѣти ми красоту Господню* (206); *дабы мя грѣшнаго выслухаль* (205); *да вселитъся въ мя сила Христова* (223 адв.); *Господи, ненавиद्याця Тя возненавидѣхъ* (206 адв.); *помаза Тя, Боже, Богъ Твои елеомъ радости* (206 адв.); у іншых выпадках – у аўтарскай мове – такія формы могуць разглядацца як жывыя ўсходнеславянскія або як граматычныя паланізмы: *Гледи жь ми святаго Деонисія Ареопагита* (195); *Тако ми разумѣи о образе Исусъ Христове* (196); *Иншаго ми знаменія не покажешъ на челехъ* (203 адв.); *Смотри жь ми* (203 адв.) і інш.

Выключна ў постпазіцыі да прыназоўніка на выступае ў тэксце сачынення спецыфічная скарачаная форма вінавальнага склону асабовага займенніка 3-й асобы адзіночнага ліку нь: *восклоняющимся нань, яко на Господа, тверда* (203 адв.); *надъющеся на-Нь разумѣють истинну* (208 адв.). Пра такія формы не ўзгадваецца ні ў *Гістарычнай марфалогіі беларускай мовы*, ні ў *Гістарычным слоўніку беларускай мовы*, аднак у помніках старабеларускага пісьменства, як сведчыць і аналізуемы, яны сустракаюцца. Форма *паі* = *на ніего* пададзена ў слоўніку С. Ліндэ, і як адпаведная ёй прыводзіцца царкоўнаславянская форма *нань* = *на него* (SL, т. 2, ч. 1, с. 237). Адназначная кваліфікацыя гэтай формы ў аналізуемым помніку выклікае цяжкасць – яна можа выступаць вынікам і царкоўнаславянскага, і польскамоўнага ўплыву.

Форма дзеяслова множнага ліку 1-й асобы цяперашняга часу (*не*) *въмы* (232 адв.) і каранёвай, і афіксальнай марфемамі (канчаткам) адпавядае польскай – (*nie*) *więtu* і таксама з’яўляецца граматычным паланізмам.

У тэксце сачынення сустрэлася яшчэ адна дзеяслоўная форма, якую можна разглядаць як паланізм, – гаворка пра дзеепрыметнікі

незалежнага стану прошлага часу ў прэдыкатыўнай функцыі: *дабы прэжде отца своего погребль* (225); *Давидъ же умерль бяше* (208 адв.); *за него же Христось умерль* (229), а таксама ў атрыбутыўнай ролі: *Давидъ [...] умерлый живымъ помагаше и по умертвию исправляше* (208 адв.). Як адзначыў А. Жураўскі, «З канца XVI ст. у беларускай пісьменнасці зноў атрымалі распаўсюджанне формы дзеепрыметнікаў на -л пасля зычных асновы, галоўным чынам у свецкіх і рэлігійных жанрах. [...] Пашырэнне такіх форм, якія па знешняму выгляду нагадваюць адпаведныя старажытнарускія, нельга разглядаць як узнаўленне ў старабеларускай пісьменнасці старажытнарускіх пісьмовых традыцый. Тут апраўдана бачыць уплыў заходнеславянскіх моў, і ў першую чаргу польскай»²³. І, такім чынам, кароткія формы дзеепрыметнікаў *погребль*, *умерль* у складзе былога перфекта з'яўляюцца ў разглядаемым тэксце граматычнымі паланізмамі. Заўважым, што сустракаюцца такія формы спарадычна, на адной і той жа старонцы можна знайсці форму з і без -л: *за него же Христось умерль* (229) – *за него же Христось умерь* (229). Што тычыцца дзеепрыметніка *умерлый* у атрыбутыўнай функцыі, то такія формы на -лый былі шырока прадстаўлены ў літаратурнай старабеларускай мове, куды трапілі ўжо не пад уплывам польскай мовы, а прыйшлі з народнай гаворкі²⁴.

Формы прыслоўяў з суфіксам -е пры цвёрдых асновах замест мяркуемага ўсходнеславянскага -о нахшталт *добре, достойне, чисте* і інш.: *все добре съвершилъ* (202); *достойне ухваляя пишетъ* (224 адв.); *въ тонкости ума чисте молятся* (202) і інш. вельмі падобныя да адпаведных польскіх і могуць трактавацца як граматычныя паланізмы.

Да ліку граматычных паланізмаў трэба аднесці і форму найвышэйшай ступені параўнання *набольший* з прэфіксам на- замест най- (< *наи-*): *Что еще нижеи рече наибольший?* (210).

Як вынікае з прыведзеных прыкладаў, граматычныя паланізмы ў тэксце *Спісання* – гэта вядомыя ад часоў агульнаславянскага

²³ Тамсама, с. 240.

²⁴ Тамсама, с. 298.

перыяду афіксы і формы, якія захаваліся і атрымалі большае пашырэнне ў заходнеславянскай польскай мове, аднак не былі зусім чужымі і ўсходнеславянскім гаворкам, таму яны арганічна ўпісваліся ў граматычны лад старабеларускай мовы і, па сутнасці, не патрабавалі адаптацыі.

Граматычныя (сінтаксічныя) паланізмы – канструкцыі, пашыраныя ў тагачаснай польскай мове, якія ў старабеларускай мове мелі структурна іншыя адпаведнікі, – у тэксце *Спісання* выявіць надзвычай складана не толькі і не столькі з-за нязначнага ўплыву польскай мовы, але найперш таму, што параўнальны гістарычны сінтаксіс малараспрацаваны ў беларуска-польскім мовазнаўстве. Вельмі складана кваліфікаваць тую ці іншую сінтаксічную канструкцыю, якая можа быць жывым фактам старабеларускай мовы, які не захаваўся ў новай беларускай літаратурнай мове, або можа з’яўляцца даўняй дыялектнай усходнеславянскай (беларускай) асаблівасцю, або можа ўзнікнуць у старабеларускай мове пад уплывам польскай, або з’яўляцца прыкладам другога царкоўна-славянскага ўплыву.

Паспрабуем сцісла прааналізаваць адну сінтаксічную канструкцыю з тэксту *Спісання* – дзеяслоўную канструкцыю з прыназоўнікам *для*, якая можа выражаць прычынныя адносіны: [цар Канстанцін] *тако зле скончался, а не для иконъ* (196); *умреть для того, што мяса не ель* (232), аб’ектныя адносіны: *Они же для женъ поганскихъ богомъ ихъ поклонишася* (211 адв.); *быль для святыхъ иконъ осадить* (215 адв.); *судъ и укоръ приняль для брата* (229). Гістарычны слоўнік беларускай мовы фіксуе значную колькасць прыкладаў з шырокім спектрам значэнняў дзеяслоўных канструкцый з прыназоўнікам *для*, не ўдакладняючы паходжанне гэтых словаспалучэнняў (ГСБМ, вып. 8, с. 111–114). Зразумела, што гэта сведчыць пра актыўнае і шырокае выкарыстанне такіх сінтаксічных канструкцый у старабеларускім пісьменстве. Некаторыя з іх у далейшым былі выціснуты канструкцыямі з іншымі прыназоўнікамі або заменены на беспрыназоўнікавыя.

Адпаведныя канструкцыі з прыназоўнікам *dla* вядомы на працягу ўсёй пісьмовай гісторыі польскай мовы. Багата прыкладаў, у тым

ліку з помнікаў даўняга пісьменства, змешчана, напрыклад, у слоўніку С. Ліндэ (SL, т. 1, ч. 1, с. 426–427).

З улікам усіх гэтых акалічнасцей нельга сцвярджаць польскамоўнае паходжанне апісаных сінтаксічных дзеяслоўных канструкцый з прыназоўнікам для ў тэксце *Спісання*, як нельга і цалкам адмаўляць яго.

Лексічныя планізмы складаюць найбольш цікавы ў межах акрэсленай тэмы від запазычанняў з польскай мовы, які прынцыпова адрозніваецца ад іншых відаў – калі адаптацыя фанетычных, словаўтваральных, марфалагічных і сінтаксічных паланізмаў адбываецца падчас іх фіксацыі ў тэксце і заключаецца ва ўключэнні ў сістэму на адпаведным моўным узроўні, то адаптацыя лексічных паланізмаў мае на ўвазе прыстасаванне зпазычанага слова на ўсіх моўных узроўнях: фанетычным, графіка-арфаграфічным, лексіка-семантычным, граматычным.

Лексічныя паланізмы ў тэксце *Спісання* – гэта словаформы розных часцін мовы: а) **назоўнікі** (у гэтай частцы артыкула яны пададзены ў зыходнай форме, а не ў той, у якой сустрэліся ў аналізуемым тэксце; указваецца нумар толькі адной старонкі, але формы некаторых слоў адзначаны ў тэксце не па адным разе): *везене* (215), *жолнѣрь* (234 адв.), *захвицене* (215 адв.), *кревная* (196), *мистрь* (234 адв.), *неуставичность* (225), *обѣцование* (222), *обѣтница* (233 адв.), *офѣра* (216 адв.), *папежь* (197 адв.), *поздровеня* (207), *працование* (213 адв.), *ротмистрь* (234 адв.), *сеймь* (220 адв.), *соймь* (220 адв.), *сумнене* (228 адв.), *суполность* (193 адв.), *суфалность* (231 адв.), *фортель* (234 адв.), *шамрань* (231 адв.), *шаты* (231 адв.), *шафарсѣтво* (205 адв.), *шкода* (218 адв.), *шпѣгѣ* (235); б) **прыметнікі**: *дисейшии* (195 адв.), *збыточенъ* (211), *несуполна* (229), *слушна* (226 адв.); г) **дзеясловы і дзеяслоўныя формы**: *бракуеть* (230 адв.), *варовали ся* (205 адв.), *велбили* (208), *грумѣчаеть* (230 адв.), *довнималъ* (202), *забегати* (200), *казалъ* (198 адв.), *запираются* (207), *мешкалъ* (204 адв.), *мнимаеть* (232), *муситъ* (195 адв., а таксама: *мусялъ* (230 адв.) *муси быти* (232 адв.)), *обачила* (197) *опускати* (226 адв.), *пановало* (230), *увельбилъ* (209), *уклякалъ* (202 адв.), *шацовати* (207), *ширѣмуютъ* (220); г) **прыслоўі**: *вдѣчѣне*

(216 адв.), *згола* (219), *иньдей* (208), *неомылно* (198), *очевисто* (198), *пштно* (226), *умысльне* (217), *уставичне* (209 адв.), *частокротъ* (194); д) **часціца** *кольве* (229 адв.) і інш.

Да ліку запазычанняў з польскай мовы мы не адносім дэрываты на аснове лексічных паланізмаў, паколькі ўтварэнне новых слоў адбывалася ўжо паводле ўсходнеславянскіх мадэлей і пры дапамозе адпаведных усходнеславянскіх словаўтваральных сродкаў. Аднак, у радзе выпадкаў размежаваць такія дэрываты на заходне- і ўсходнеславянскія не ўяўляецца магчымым – напрыклад, назоўнік *офѣра* (216) з’яўляецца лексічным паланізмам (-транслятарам) < пол. *ofiara, ofiera* < чэш. *ofěra, offěra* < лац. *offere* (ЭСБМ, т. 1, с. 215), а вытворныя словаформы ў старабеларускай і ў польскай мове XVI ст. утвараліся па аднолькавых мадэлях пры дапамозе суадносных суфіксаў: *офярованье* (199 адв.) – *ofiarowanie, офярованья* (205) – *ofiarowanu*.

Трэба заўважыць, што ў гэтым ёсць і іншыя словы адносна паходжання якіх цяжка сказаць – былі яны пераняты з польскай мовы, ці ўзніклі ў старабеларускай на аснове ўласных лексічных і словаўтваральных сродкаў і магчымасцяў. Напрыклад, лексемы *вольно* (194), *жаденъ* (196 адв.), *заплата* (194), *покута* (209 адв.), *порада* (202), *радити* (203 адв.) і інш. Прыслоўе *вольно* са значэннем ‘доступный, беспрепятственный’ вядома яшчэ агульнаўсходнеславянскай мове (СДЯ, т. 1, с. 472). З тым жа значэннем яно адзначана ў гэтым *Спісання: чтобы волно было имъ на онъ часъ куповати, продавати* (194). Адмоўны займеннік *жадныи* мае агульнаславянскае паходжанне і лакальнае пашырэнне ва ўсходнеславянскіх гаворках, праўда, яго форму *жаденъ*, якая некалькі разоў сустрэлася і ў гэтым *Спісання* (196 адв., 198 адв., 219, 231 адв. і інш.), звычайна разглядаюць як паланізм (ЭСБМ, т. 3, с. 201). Безумоўна, выкарыстанне такіх лексем у гэтым сачыненні падтрымлівалася з боку польскай мовы, аднак ідэнтыфікаваць іх як уласна лексічныя паланізмы будзе занадта проста і катэгарычна.

Сярод выяўленых лексічных паланізмаў ёсць словы з еўрапейскіх моў, якія трапілі ў старабеларускую праз польскую: *жолньръ* (234 адв.), *мистръ* (234 адв.), *офѣра* (216), *ротмистръ* (234 адв.),

суфалность (231 адв.), *фортель* (234 адв.), *шамрань* (231 адв.), *шафарс'тво* (205 адв.), *штъгъ*^с (235); *бракуеть* (23 адв.), *шацують* (225 адв.), *шир^смують* (220) і інш.

Працэс адптацыі лексічных паланізмаў заключаецца ў прыстасаванні гэтых слоў да сістэмы старабеларускай мовы на ўсіх узроўнях. Такія словы: а) набываюць ўсходнеславянскі фанетычны выгляд, аднак часта яны захоўваюць выразныя фанетычныя прыметы іншамоўнасці – напрыклад, літару *ф* (*фортель*), спалучэнні зычных *тр* (*мистръ*), *штп* (*штъгъ*^с); б) фарміруюць валентныя адносіны з іншымі семантычна адпаведнымі лексемамі; в) змяняюцца па дзейсных усходнеславянскіх тыпах скланення ці спражэння; г) пашыраюць дэрывацыйныя магчымасці – пачынаюць выступаць ядром новых словаўтваральных гнёздаў. Але, як было адзначана вышэй, такія дэрываты-новаўтварэнні ўласна лексічнымі паланізмамі ўжо не з'яўляюцца.

Вынікі праведзенага вывучэння відаў паланізмаў у тэксце *Спісання* і іх адаптацыі да сістэмы старабеларускай мовы, безумоўна, далёка не вычарпальныя, тым не менш дазваляюць заключыць, што найвялікшай праблемай такога вывучэння з'яўляецца немагчымасць у значнай колькасці выпадкаў адназначнай ідэнтыфікацыі формы або лексемы як паланізма. У сувязі з гэтым актуальнымі ўяўляюцца словы Л. М. Шакуна, выказаныя ім яшчэ ў 1995 г. адносна запазычвання ў беларускую мову з польскай і рускай моў: «Вырашыць, што ўвабрала беларуская мова з рускай, а што – з польскай, у кожным канкрэтным выпадку немагчыма. На фоне лексічных сістэм гэтых моў вылучаюцца даволі буйныя пласты лексікі, агульнай, з аднаго боку, для беларускай і рускай моў, а з другога – для беларускай і польскай. Сюды ўваходзяць словы галоўным чынам бытавой лексікі, штодзённага ўжытку, як кажуць, тыя, што найперш трапляюць «пад гарачую руку». Няма сумнення, што гэтыя пласты склаліся ў далёкім мінулым у межах пэўных праславянскіх арэалаў, яшчэ задоўга да ўзнікнення пісьма, і наўрад ці правамерна бачыць тут толькі вынікі працэсаў запазычвання, весці спрэчкі, як гэта рабілася на працягу доўгага часу, хто ў каго запазычыў тое ці іншае слова. Зараз у вывучэнні гісторыі гэтых лексічных пластоў акцэнт

і ставяцца на тым, як раскрыць агульныя вытокі іх фарміравання»²⁵. Раскрыць агульныя вытокі фарміравання – важная задача не толькі для гістарычнай лексікалогіі. Аналагічныя задачы стаяць і перад гістарычнай фанетыкай, і перад гістарычнай граматыкай, і перад гісторыяй беларускай мовы ў цэлым. Вырашэнне гэтых задач можа выявіць новыя цікавыя і нечаканыя старонкі ў гісторыі дзвюх суседніх моў.

СПІС ПРЫНЯТЫХ СКАРАЧЭННЯЎ КРЫНІЦ

- ГСБМ – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 1–37, Мінск 1982–2017.
- СДЯ – *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, т. 1–10, Москва 1988–2013.
- ССЯ – *Словарь старославянского языка*, т. 1–4, Санкт-Петербург 2006.
- ЭСБМ – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 1–13, Мінск 1991–2013.
- ЭСРЯ – М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. I–IV, Москва 1987.
- SL – S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, т. 1–4, Warszawa 1807–1814.
- SP – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, т. 1–36, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1992–2012.

Kinds of polonisms and their adaptation in the Old Belarusian Language (as exemplified by *Oeuvre against Lutheran* in the content of *Suprasl'sky collection* in the end of 16th century)

SUMMARY

An article is dedicated to the main kinds of polonisms identified in a texts of religious polemical work *Oeuvre Against Lutheran* included in a manuscript of *Suprasl'sky collection* of the end of 16th century. A source of a factual basis is the

²⁵ Л. М. Шакун, «Усходнія» і «заходнія» крыніцы папаўнення лексічных сродкаў беларускай мовы, [у:] Л. М. Шакун, *Карані роднай мовы...*, тамсама, с. 132.

text of *Oeuvre Against Lutheran* published in the series *Monuments of Polemical Literature in the West Rus'* (1903). A brief introduction of Belarusian linguistic studies dedicated to the issues of Belarusian and Polish language interrelationship, as well as a specification of the semantic satiation of term *polonism* precedes the description of polonisms in the text. In addition, the conclusion of the change of the term as applied to the different periods of history of Belarusian language is drawn. The text of the work includes language borrowings from Polish of different levels: phonetical, word-forming, morphological, syntactic and lexical polonisms. The description of some of them composes the most of the article. It is dedicated, that genetic proximity determining similarities of vocabulary, grammatical and word-forming systems of the Old Belarusian and the Polish languages does not allow unequivocally determine many word forms. The characteristic of many forms of polonisms is provided with a short description of adaptation methods in an appropriate subsystem of the Old Belarusian language. In the end, the conclusion of necessity of developing new methods to study Belarusian-Polish interrelationship in historical aspects is drawn.

Ключавыя словы: запазычанні, замежныя словы, паланізмы: фанэтычныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, старабеларуская мова.

Key words: foreign loanwords; phonetical, word-forming, morphological, syntactic and lexical polonisms, Old Belarusian language.

Bogdan Walczak

Akademia im. Jakuba z Paradyża
w Gorzowie Wielkopolskim

RUSZCZYŻNA – DRUGI JĘZYK RZECZYPOSPOLITEJ

Formalne powstanie Rzeczypospolitej (w wyniku unii lubelskiej z 1569 roku) poprzedził prawie trójwiekowy proces wielostronnego zrastania się dwu organizmów państwowych – Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, zapoczątkowany serią aktów unijnych z końca XIV i początków XV wieku (unia krewska 1385, wileńsko-radomska 1401, horodelska 1413 itd.). Samorzutne zrastanie się, do pewnego przynajmniej stopnia podsygnowane wspólnotą interesów, następowało nawet wówczas, gdy z punktu widzenia prawnopaiństwowego nic tych organizmów państwowych nie łączyło, tzn. wtedy, kiedy unia – podówczas jeszcze wyłącznie personalna – była zrywana. Najdłuższy tego rodzaju okres to panowanie w Polsce króla Jana Olbrachta (1492–1501), który nigdy nie był wielkim księciem litewskim: po prostu po śmierci Kazimierza Jagiellończyka Litwini na stolec wielkksiążęcy w Wilnie wybrali Aleksandra, a Polacy na tron krakowski – starszego odcę Jana Olbrachta. Mimo zerwania unii samorzutny proces zrastania się obu organizmów państwowych następował w dalszym ciągu (praktycznie nic się nie zmieniło, zerwania unii nie odnotowują nawet niektóre podręczniki historii). Z kolei po śmierci Olbrachta, gdy Polacy powołali na tron krakowski Aleksandra, unia personalna została przywrócona i dzieje potoczyły się dalej.

Największa różnorodność językowa panowała w obu zrastających się państwach w wieku XV¹: większa część napływowych mniejszości językowych (Niemcy i Żydzi w Koronie, zwłaszcza w miastach małopolskich, Tatarzy i Karaimi w Wielkim Księstwie Litewskim) była jeszcze podówczas niezasymilowana i zachowywała swój pierwotny język (niemiecki, jidysz, tureckie języki z grupy kipczackiej). Gdy chodzi o mniejszości autochtoniczne – największa i najważniejsza była mniejszość ruskojęzyczna, obejmująca w zasadzie całe (oprócz trudnych do ustalenia i oszacowania w tych odległych czasach wyspepek polskojęzycznych) Wielkie Księstwo Litewskie i pokazałą część Królestwa Polskiego. Już za panowania Kazimierza Wielkiego ziemie genetycznie ruskie² stanowiły najprężniej się rozwijającą część Królestwa: „Kiedy w roku 1372 umierał na zamku przedborskim król Kazimir [...] spadłszy podczas łowów z konia w swoich stalowych butach rycerskich w miejscu nazwanym z tego powodu *Żelazne Nogi* (dziś wieś Żeleźnica z prastarym kościołkiem ufundowanym z okazji owego upadku króla), 75% jego poddanych mieszkało w prowincji królestwa zwanej Rusią (Czerwoną), po wyludnieniu prowincji rdzennie polskich przez straszliwą zarazę.”³ Potem w wyniku unii z Litwą do ziem ruskojęzycznych doszło Wielkie Księstwo Litewskie – państwo, jak wiadomo w XV wieku litewskie już tylko z nazwy i rządzone przez litewską

¹ Zob. C. Canev, *Piętnastowieczna Polska jako łącznik wielkich kultur chrześcijańskich*, [w:] *Kulturowe konteksty integracji europejskiej*, pod red. M. Mikołajczakowej, Gniezno 2004, s. 34–42; B. Walczak, *Wielokulturowość a edukacja*, „Łużyckie Zeszyty Naukowe” 6–7, 2012–2013, s. 5–13 i tegoż, *Wielojęzyczność naszego świata dawniej i dziś*, [w:] *Świat słów. Jedność w różności*, pod red. M. Pachowicz i K. Choińskiej, Tarnów 2017, s. 17–26.

² Ściślej: ruskie od trzech wieków, tzn. od czasów wczesnopiastowskich, gdyż ustalenie pierwotnej przynależności etniczno-językowej tzw. Grodów Czerwieńskich (czyli części – a może całości? – późniejszej Rusi Czerwonej (Halickiej)), które za Bolesława Chrobrego i Mieszka II zmieniały kilkakrotnie przyporządkowanie państwowe (polskie bądź ruskie), nie wydaje się możliwe. Być może był to pierwotny obszar przejściowy między zachodnią a wschodnią słowiańszczyzną (zob. na ten temat B. Walczak, *Z problematyki gwar przejściowych i mieszanych (dyferencjacja a mieszanie się języków)*, [w:] *Gwary mieszanne i przejściowe na terenach słowiańskich*, pod red. S. Warchoła, Lublin 1993 (Rozprawy Slawistyczne 6), s. 335–347).

³ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1 A–K, Warszawa 2000, s. XXXIX.

dynastię Giedyminowiców, której odnogą byli Jagiellonowie. Język litewski już wówczas – przed unią z Polską – ustępował ruszczyźnie⁴.

Żywioł językowy ruski funkcjonował w Wielkim Księstwie Litewskim na różnych płaszczynach. Zaczniemy od przypomnienia odmiany państwowej (urzędowej, oficjalnej).

Nie ulega wątpliwości, że w pierwotnym, obejmującym obszar etniczny Litwy księstwie językiem państwowym (tzn. językiem obsługującym w mowie – pismo było tu podówczas jeszcze zupełnie nieznanne – wszystkie dziedziny życia publicznego) musiał być język litewski⁵. Jednak w miarę, jak obszar księstwa rozszerzał się o ziemie etniczne ruskie (a podbój ziem ruskich rozpoczął już Mendog, przyłączywszy do Litwy tzw. Ruś Czarną, tzn. okolice Grodna, Nowogródka i Słoniemia), zwłaszcza za panowania Witenesa i Giedymina, którzy przyłączyli do Wielkiego Księstwa Litewskiego (tytułu wielkiego księcia litewskiego używał już Mendog) Podlasie, Polesie, Mińszczyznę oraz rozpoczęli podbój Ziemi Połockiej i Witebskiej, rosło znaczenie ruszczyzny jako języka wprawdzie podporządkowanej, ale reprezentującej wyższą kulturę ludności ruskiej. Za Olgierda (1345–1377), a właściwie za Olgierda i Kiejstuta (na Litwie wykształcił się bowiem po śmierci Giedymina osobliwy typ swego rodzaju duumwiratu: pierwszymi współrządcami byli synowie Giedymina Olgierd i Kiejstut, książę trocki: Kiejstut sprawował zwierzchnią władzę na Litwie etnicznej i był odpowiedzialny za obronę granicy z państwem krzyżackim, natomiast Olgierd prowadził wschodnią politykę państwa), nastąpił największy wzrost terytorialny Wielkiego Księstwa Litewskiego (Wołyń, Ukraina czyli Naddnieprze, wschodnia część Podola z Bracławiem, tzn. tzw. Podole Litewskie, w opozycji do koronnego z Kamieńcem Podolskim, Mściśławskie, Siewierskie. Wcielenie rozległych ziem wschodniej i południowej Rusi, dziedziczącej wielką spuściznę kulturalną Rusi Kijowskiej, uruchomiło proces kulturowej i w pewnej mierze też językowej rutenizacji dynastii i elity politycznej Wielkiego Księstwa. Najprościej rzecz ujmując,

⁴ Zob. B. Walczak, *Język litewski w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Scripta Neophilologia Posnaniensia” XVIII (w druku).

⁵ Zob. W. Smoczyński, *Języki bałtyckie*, [w:] *Języki indoeuropejskie*, pod red. L. Bednarczuka, t. II, Warszawa 1988, s. 817–905.

jak to już stwierdziliśmy wyżej i ich zdobywcy – Litwini zaczęli (z czasem coraz wyraźniej) ulegać wpływom wyższej kultury podbijanych Rusinów. Wielkie Księstwo stawało się coraz wyraźniej państwem i pod względem terytorialnym, i pod względem ludnościowym w przeważającej mierze ruskim⁶. Toteż kiedy ostatecznie (na dworze Olgierda) ukształtowała się kancelaria wielkoksiążęca, za jej język został przyjęty ruski (funkcjonalnie w odmianie kancelaryjnej, a ze względu na genezę terytorialną najwłaściwiej określane jako starobiałoruski). Język tej kancelarii wielkoksiążęcej stał się *eo ipso* oficjalnym (urzędowym) językiem państwowym Wielkiego Księstwa.

Pozostał nim także po unii Wielkiego Księstwa Litewskiego z Królestwem Polskim. Terytorialnie zakres jego obowiązywania został ograniczony w wyniku unii lubelskiej z 1569 i powstania Rzeczypospolitej. Jak wiadomo, na mocy suwerennej decyzji Zygmunta Augusta, od Wielkiego Księstwa zostało wówczas oderwane i przyłączone do Korony Królestwa Polskiego Podlasie i cała południowa część, tzn. województwa kijowskie (największe w Rzeczypospolitej) i braclawskie, a także wydzielone później czernihowskie. Na tych obszarach jako państwowy (oficjalny, urzędowy) zapanował, jak w całej Koronie, język polski z pomocniczą już wówczas łaciną. Wielkie Księstwo ze swoim ruskim językiem państwowym zostało więc w wyniku unii lubelskiej ograniczone do swej północnej części, to znaczy – z grubsza – do ziem dzisiejszej Białorusi i Litwy.

Wynikiem związku z Polską był kilkuwiekowy proces polonizacji. Górne warstwy społeczeństwa ruskiego – i wcześniej już zrutenizowane górne warstwy litewskie – zaczęły się polszczyć już w XV wieku. Wprawdzie w pierwszych dziesięcioleciach XVII wieku na skutek przyłączenia ruskojęzycznych terenów Smoleńszczyzny, ziemi czernihowskiej i siewierskiej język polski stracił przejściowo pozycję najczęstszego języka Rzeczypospolitej (tzn. liczba jego użytkowników-obywateli Rzeczypospolitej spadła poniżej 50%)⁷, nie zatrzymało to jednak obserwowanego od XVI wieku

⁶ Zob. J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1982.

⁷ M. Kopczyński, *O tożsamości etnicznej w epoce państw przednarodowych*, [w:] *Pod wspólnym niebem. Rzeczpospolita wielu narodów, wyznań, kultur (XVI–XVIII wiek)*, pod red. I. Kąkolewskiego i M. Kopczyńskiego, Warszawa 2012, s. 21–43.

procesu integracji językowej, tzn. procesu polonizacji. Można przyjąć (są ku temu solidne podstawy filologiczne), że w drugiej połowie XVII stulecia pierwszym językiem ruskiej (a także pierwotnie litewskiej) z pochodzenia magnaterii i bogatej oraz średniej (a miejscami nawet i uboższej) szlachty Wielkiego Księstwa był już język polski. Ten stan rzeczy doprowadził w ostatnich latach stulecia (1697) do zmiany języka państwowego⁸: w ramach tzw. koekwacji praw (czyli usuwania, a raczej ograniczania różnic prawnych między Litwą a Koroną) w czasie bezkrólewia po śmierci Jana III, na mocy ustaw sejmikowych została nim, jak w Koronie, polszczyzna (z pomocniczą już wówczas łaciną) – jako wynik samorzutnego procesu polonizacji klasy politycznej: magnaterii i szlachty – Wielkiego Księstwa⁹. Ruski oczywiście nie zniknął – pozostał językiem niższych warstw społecznych i drugim (czasem trzecim, bo wyższe i średnie warstwy stanu szlacheckiego lepiej lub gorzej mówiły po łacinie) językiem elit, służącym do porozumiewania się wewnątrz społeczności genetycznie ruskiej na całym obszarze Wielkiego Księstwa, a także południowo-wschodnich, ruskich województw koronnych. Ulegał też coraz silniejszemu wpływowi polszczyzny¹⁰, czego skutkiem jest obecność około tysiąca polonizmów

⁸ Zob. S. Ptaszycki, *Zewnętrzne dzieje języków ruskich w granicach dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Encyklopedia polska*, t. III, dz. III, cz. 2, Kraków 1915, s. 344–365; A. Martel, *La langue polonaise dans les pays ruthènes: Ukraine et Russie Blanche 1569–1697*, Lille 1938; B. Walczak, *Przejawy integracji językowej w obrębie klasy politycznej Wielkiego Księstw Litewskiego*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria 12, *Językoznawstwo*, Warszawa 2012, s. 195–202.

⁹ B. Walczak, *Przejawy integracji językowej...*, dz. cyt. Nie ma więc racji Leszek Moszyński, twierdząc, że ruski jako język państwowy Wielkiego Księstwa Litewskiego utrzymał się aż do rozbiorów. Inna sprawa, że Moszyński inaczej postrzega ten ruski kancelaryjny, traktując go jako białoruską redakcję cerkiewszczyzny, co nie wydaje się słuszne (niezależnie od obecnej w nim przymieszki cerkiewnosłowiańskiej oraz narastającej w czasie przymieszki polskiej): „Język cerkiewno-białoruski stał się urzędowym, kancelaryjnym językiem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Funkcję tę pełnił aż do 2. połowy w. XVIII, tzn. do czasu, gdy w wyniku rozbiorów Polski Białoruś dostała się pod panowanie rosyjskie” (L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 301).

¹⁰ Zob. na ten temat B. Walczak, *Wpływy ruskie w polskim języku literackim*, [w:] *Polska – Ukraina: partnerstwo kultur*, pod red. B. Bakuły, Poznań 2003, s. 19–31, gdzie w przypisach obszerna literatura przedmiotu.

leksykalnych w dzisiejszym języku białoruskim¹¹ i takiej samej ich liczby w dzisiejszym języku ukraińskim¹².

Trzeba tu bowiem przypomnieć, że ruski w Rzeczypospolitej nie był jednolity. Jakkolwiek bowiem długo (relatywnie zwłaszcza w stosunku do Zachodu i Południa) Wschód słowiański pozostawał względnie jednolity, prawdopodobnie ze względu na to, że choć wielki obszarem, był mało urozmaicony pod względem fizjograficznym – w szczególności brakowało działających dyferencjująco wysokich gór, które tak wyraźnie podzieliły w płaszczyźnie etniczno-językowej zwłaszcza słowiańskie Południe (osobiście bliski jest mi pogląd, że zasadniczo do XIV wieku można mówić o względnie jednolitym języku staroruskim), na obszarze ruskim w państwie polsko-litewskim narastały różnice językowe między częścią północną, po unii lubelskiej pozostającą w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego, a częścią południową, na południe od Prypeci, po unii lubelskiej w Koronie. Nie ulega wątpliwości, że w dużym stopniu różnicująco oddziaływała tutaj sama unia. Oczywiście pewne cechy językowe ruskie obejmowały całość ziem genetycznie ruskich, zarówno na północy (w Wielkim Księstwie) jak i na południu (w ruskich województwach koronnych). Jest to dobrze widoczne w rozwijającej się na ruskim podłożu językowym tzw. polszczyźnie kresowej.

Już w XVI wieku zaświadczony jest na całych tzw. Kresach brak *ǎ* pochylonego (dowodzą tego rymy typu *biǎłǎ – rwała*, niespotykane wówczas u poetów z ziem etnicznie polskich), wymowa *e* i *o* pochylonego jak *i*, *y* i *u* (na kresach południowych rymy typu *zakrywa – zdumiéwa*; na kresach północnych przeważała dążność do zrównania *e* i *o* pochylonego z odpowiednimi samogłoskami jasnymi), brak czysto wokalicznie wymawianych nosówek, wymowa tylnej nosówki w wygłosie jak *-o* (rymy typu *bloto – z ochotǎ*). Jeszcze wcześniej, bo już w wieku XV, zaświadczona została na Kresach południowych (Ruś Czerwona) skłonność do redukcji nieakcentowanych samogłosek *e* i *o*, które ulegały w tej pozycji zwięźeniu do *i*, *y* i *u* (podczas gdy na Kresach północnych ta sama skłonność do redukcji

¹¹ H. Kühne, *Polnische Lehnwörter im Weissrussischen*, Berlin 1960

¹² R. Richardt, *Polnische Lehnwörter im Ukrainischen*, Berlin 1957.

dała później inny wynik: przejście nieakcentowanych *e* i *o* w *a* – tzw. akanie – pod wpływem miejscowego, białoruskiego podłoża językowego). Dla całych Kresów charakterystyczne było odróżnianie dźwięcznego *h* od bezdźwięcznego *ch*. Od początku też cechował polszczyznę kresową znacznie silniejszy akcent typu ruskiego (dziś określane zazwyczaj mianem śpiewnej wymowy kresowej), co jednak bezpośrednio w żaden sposób nie mogło znaleźć odbicia w źródłach pisanych. Z końca XVI wieku mamy świadectwa zastępowania polskiego *c* (z prasłowiańskiego **tj*) przez ruskie *č*, co najwyraźniej się uwidacznia w patronimicznym przyrostku *-ic*, *-owicz*, *-ewicz*, który wówczas zaczął przybierać postać *-icz*, *-owicz*, *-ewicz*.

Później, w XVII, a nieraz dopiero w XVIII wieku, zostały zaświadczone (co jednak bynajmniej nie oznacza, że dopiero wówczas się pojawiły) dalsze cechy polszczyzny kresowej: formy czasu przeszłego typu ruskiego (*ja był, ty był, on był, my byli, wy byli, oni byli* – bez końcówek osobowych, za to z obligatoryjnym użyciem zaimka osobowego, który jest tutaj jedynym wykładnikiem osoby gramatycznej), mieszanie rodzaju męskoosobowego i niemęskoosobowego w liczbie mnogiej (choć dość powszechnie w tym kontekście wymieniane, jako właściwość kresowa jednak dyskusyjne, gdyż spotykane też w gwarach rdzennie polskich), zaburzenia w wymowie spółgłosek ciszących *ś, ź, ć, dź* (z tym stopniem palatalności zasadniczo obcych ruszczyźnie), przedniojęzykowo-zębowa artykulacja *ł* (stała się ona cechą kresową z końcem XVII wieku, gdy na ziemiach rdzennie polskich *ł* przeszło w *u* niezgłoskotwórcze). Swoiste właściwości wykształciła polszczyzna północnokresowa: użycie imiesłowu na *-wszy, -łszy* w funkcji osobowych form czasu przeszłego (*ja przyszedłszy* zamiast *ja przyszedłem* – właściwość genetycznie litewska), zachowanie akcentu paroksytoniczno-zestrojowego (o czym świadczą rymy Adama Mickiewicza typu *osie – stało się*), gdy na ziemiach etnicznie polskich zapanował już akcent paroksytoniczno-wyrazowy itd.¹³

¹³ Zob. na ten temat B. Walczak, *Polszczyzna poza granicami kraju w historii języka polskiego*, „Poradnik Językowy” 2015, zesz. 8, s. 132–142.

Wypadnie tu jeszcze raz podkreślić dwie sprawy. Po pierwsze, tylko miejscami (i to na obszarze Wielkiego Księstwa, a nie ruskich województw koronnych, gdzie od połowy XVII wieku zaczynały się kształtować załączki ukraińskiej świadomości narodowej) polszczyzna na ruskim podłożu językowym schodziła poniżej średniej warstwy stanu szlacheckiego. I po drugie, wpływy ruskie były oczywiście obustronne (dwukierunkowe): nie tylko polszczyzna oddziaływała na substrat ruski (o czym już wspomnieliśmy wyżej), ale i ruskie podłoże językowe oddziaływało (co staraliśmy się ukazać w poprzednich akapitach) na polszczyznę kresową, a za jej pośrednictwem także na polski język literacki¹⁴.

Skutki tego odczuwamy do dziś. Polszczyzna literacka jest językiem wydatnie zokcydentalizowanym (na skutek wielowiekowych wpływów zachodnich: łacińskich, niemieckich, włoskich, francuskich) – co jednak nie decyduje o jej szczególnym charakterze, gdyż podobny stopień okcydentalizacji cechuje i inne (poza tymi, gdzie ze szczególną siłą doszły do głosu tendencje purystyczne) języki środkowoeuropejskiego kręgu cywilizacji łacińskiej. Przede wszystkim jest jednak językiem wydatnie zruтиненizowanym i zorientalizowanym, co już stanowi jego cechę szczególną (rozstrzygające okazało się więc usytuowanie wschodniej części Rzeczypospolitej, Wielkiego Księstwa Litewskiego i południowo-wschodnich, ruskich województw koronnych, na pograniczu europejskiego Zachodu i Wschodu)¹⁵. Ta charakterystyczna właściwość polszczyzny ujawnia się w każdym polskim tekście. Posłużmy się dla ilustracji tego stwierdzenia wybranym na chybił trafił krótkim fragmentem utworu naszego największego poety:

Pomniesz, jak w kucyją samą,
Pośród najtęższego chłodu,
Stałam z dziecieniem pod bramą¹⁶.

¹⁴ Zob. B. Walczak, *Wpływy ruskie...*, dz. cyt.

¹⁵ Zob. B. Walczak, *Zachód i Wschód w dziejach języka polskiego*, [w:] *Tradycja łacińska i bizantyjska wobec idei jedności europejskiej*, pod red. A. W. Mikołajczaka i M. Walczak-Mikołajczakowej, Gniezno 2003.

¹⁶ A. Mickiewicz, *Dzieła poetyckie*, t. III: *Utwory dramatyczne*, w oprac. S. Pigoń, Warszawa 1953, s. 24.

W tych trzech wersach II części *Dziadów* znajdujemy rutenizm (w białoruskiej postaci fonetycznej) *kucyja* ‘wigilia Bożego Narodzenia’ i semantyczny białorutenizm *chłód* ‘mróz’ (kalka białoruskiego *choład* ‘mróz’)¹⁷.

Jak już stwierdziliśmy wyżej, ruski kancelaryjny był językiem państwowym Wielkiego Księstwa Litewskiego do roku 1697. Już przynajmniej od XVI wieku obserwuje się ekspansję tego języka na obszar niekancelaryjny (głównie kroniki). Można w tym procesie widzieć genezę prostej mowy jako ruskiego języka literackiego – w miarę jak ogarniał on coraz to nowe kręgi literatury świeckiej (a później też nawet i religijnej). Ze względu na omówiony wyżej proces różnicowania się języka ruskiego Rzeczypospolitej na białoruski (w Wielkim Księstwie Litewskim) i ukraiński (brak właściwego terminu wymusza użycie określenia anachronicznego *ukraiński* – w Rzeczypospolitej *ukraiński* nigdy nie miał znaczenia etniczno-językowego, lecz tylko i wyłącznie sens geograficzny, jako współrzędny (równorzędny) do takich określeń, jak podolski czy wołyński) (na terenie ruskich województw koronnych) również prosta mowa XVII i XVIII wieku funkcjonowała w wariancie białoruskim i ukraińskim. Znajduje to odzwierciedlenie w niniejszym tomie i zwalnia z obowiązku dalszych na ten temat uwag.

Pozostaje natomiast sprawa związku procesów językowych ze zróżnicowaniem wyznaniowym i w tym kontekście rozpatrywany problem ruskiej redakcji cerkiewszczyzny.

Jak wiadomo, ruska ludność Rzeczypospolitej była pod względem religijnym prawosławna. Językiem Cerkwi był oczywiście cerkiewnosłowiański. Jak również powszechnie wiadomo, staro-cerkiewno-słowiański język przekładów biblijnych św. św. Konstantyna (Cyryla) i Metodego z upływem czasu wchłaniał na różnych terenach, na których był używany, różne lokalne cechy językowe (bułgarskie, macedońskie, serbskie, chorwackie, ruskie itd.), przekształcając się w różne lokalne odmianki cerkiewszczyzny, zwane redakcjami.

Na Rusi najpierw się wykształciła redakcja ruska z dominującymi cechami południowymi (głównym ośrodkiem piśmiennictwa był wówczas

¹⁷ Więcej na ten temat: B. Walczak, *Wielokulturowość a edukacja...*, dz. cyt.

Kijów). W księstwie moskiewskim zwłaszcza od przeniesienia do Moskwy metropolii (1329) zaczęła się rozwijać redakcja rosyjska. W Cerkwi prawosławnej w granicach Rzeczypospolitej zdaniem Leszka Moszyńskiego panowała jednak redakcja, którą on sam nazywa anachronicznie ukraińską. Pisał: „Obok redakcji ukraińskiej, rozwijającej się w dwóch wersjach: bardziej archaicznej w Kijowie i silniej przepojonej elementami lokalnymi na ziemi halicko-wołyńskiej, i rosyjskiej, rozwijać się zaczęła od XIII w. trzecia, białoruska, nie wolna i od wpływów polskich”¹⁸. Nie jest to jednak, zwłaszcza w świetle najnowszej literatury przedmiotu, pogląd powszechnie podzielany – tym bardziej, że Moszyński, o czym już nadmieniliśmy wyżej, uważał, że ta właśnie białoruska redakcja cerkiewszczyzny została użyta w kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Istotne jest natomiast to, że ruska (ukraińska) redakcja języka cerkiewnosłowiańskiego została jako pierwsza poddana opisowi normatywnemu. Leszek Moszyński pisał o tym następująco: „[...] istotnym czynnikiem było pojawienie się pierwszych opisów języka cerk.-słow. ujmujących w reguły gramatyczne cerkiewszczyznę redakcji ukraińskiej. Głównym czynnikiem normalizującym język cer.-słow. i to nie tylko na Rusi była gramatyka Melecjusza Smotryckiego (ok. 1578–1633), wydana po raz pierwszy w Jewiu pod Wilnem w r. 1618”¹⁹.

Cerkiewnosłowiański redakcji ukraińskiej pozostał także językiem liturgicznym Cerkwi unickiej. Wprawdzie jej powstanie (w wyniku synodu brzeskiego z 1596 roku) na skutek nieoczekiwanej zmiany stanowiska głównego protektora prawosławia w Rzeczypospolitej, kniazia Konstantego Ostrogskiego, i w ogóle niedostatecznego przygotowania zrazu nie spełniło pokładanych w niej nadziei²⁰. Z czasem jednak, mimo przejściowych momentów regresu, zwłaszcza od przełomu XVII i XVIII wieku, Cerkiew unicka, z 4,5 mln wyznawców, doprowadziła do sytuacji, w której do końca

¹⁸ L. Moszyński, *Wstęp do filologii...*, dz. cyt., s. 301.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Zob. na ten temat B. Walczak, *Unia brzeska – idea a urzeczywistnienie i skutki*, [w:] *Chrześcijański Wschód i Zachód. Formy dialogu, wzory kultury, kody pamięci*, pod red. I. Lis-Wielgosz i W. Józwiaka, Poznań 2012, s. 77–86.

Rzeczypospolitej w jej granicach pozostała tylko jedna eparchia prawosławna – mohylewsko-orszańsko-mścislawska na Białorusi, zwana nieraz po prostu białoruską.

Unia z kościołem łacińskim, przy zachowaniu liturgii, języka liturgicznego, prawa kanonicznego i specyficznej prawosławnej duchowości okazała się chyba (jako tendencja integracyjna) korzystna z państwowego punktu widzenia. Prawosławie bez autokefalii w Rzeczypospolitej (ku czemu podówczas nie było warunków) było bez szans. Wystarczy przypomnieć, że już w połowie XVII wieku, w wyniku kontrreformacji i licznych konwersji na katolicyzm „łaciński”, w senacie Rzeczypospolitej pozostał już tylko jeden Rusin *blahocześciwy* – wojewoda braclawski, a potem kijowski Adam Kisiel.

Na koniec pozostaje wyrazić nadzieję, że udało mi się wykazać, iż ruszczyzna w różnych swoich odmianach była bez wątpienia drugim po polskim językiem Rzeczypospolitej.

Ruthenian as a second language in Polish-Lithuanian Commonwealth

SUMMARY

The article is devoted to the discussion of the origins and variations of the Ruthenian language in the former Polish-Lithuanian Commonwealth, and its political, social and religious functions. Attention was also paid to the peculiarities of the so-called borderland Polish language, which has been shaped on the Ruthenian medium.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie, Wielkie Księstwo Litewskie, język ruski, polszczyzna kresowa.

Key words: Kingdom of Poland, Grand Duchy of Lithuania, Ruthenian language, borderland Polish language.

